

VILÁG- TÖRTÉNET

9. (41.) évfolyam 2019. 4.

A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

- **ANDREIDES GÁBOR**
MUSSOLINI ÉS A FASISZTA VEZÉREK
- **ALESSANDRO VAGNINI**
AZ OLASZ KÜLPOLITIKA ÉS MAGYARORSZÁG
- **JUHÁSZ BALÁZS**
A FASIZMUS KATONAPOLITIKÁJA
- **LÉNÁRT T. ANDRÁS**
A FASIZMUS VÁLTOZATAI SPANYOLORSZÁGBAN
- **FEJÉRDY ANDRÁS**
RÁKOSI MÁTYÁS, AZ OLASZ BALOLDALI PÁRTOK ÉS
A FASISZTA HATALOMÁTVÉTEL
- **SZEMLE**
SZILÁGYI ÁGNES JUDIT, MAXIMILIANO GABRIEL GREGORIO
CERNADAS, MIRJANA POLIĆ BOBIĆ, ZEIDLER MIKLÓS ÍRÁSAI

VILÁGTÖRTÉNET
A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézetének folyóirata

Szerkesztők
Skorka Renáta (főszerkesztő)
Bíró László, Stefano Bottoni,
Katona Csaba, Martí Tibor
(szerkesztők)

Szerkesztőbizottság
Glatz Ferenc (elnök), Borhi László, Erdődy Gábor,
Fischer Ferenc, Fodor Pál, Klaniczay Gábor,
Majoros István, Mihalik Béla Vilmos,
Pók Attila, Poór János

TARTALOM

100 éves a fasizmus (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	497
<i>Tanulmányok</i>	
Andreides Gábor: Mussolini és a fasiszta vezérek	499
Pasquale Fornaro: A rezsim egyik „perifériája”. A Nemzeti Fasiszta Párt Szicíliában	513
Raoul Pupo: Olaszország peremén. A „határ menti” fasizmus	529
Alessandro Mazzetti: Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében	543
Alessandro Vagnini: Az olasz külpolitika és Magyarország. A liberálisból a fasiszta rendszerbe történő átmenet idején	557
Juhász Balázs: A fasizmus katonapolitikája és a magyarországi katonai kölcsönök	571
Lénárt T. András: A fasizmus változatai Spanyolországban	585
Murber Ibolya: A fasizmus ausztriai exportjának kezdetei. Bethlen és a Heimwehrek kapcsolati hálózata, 1927–1929	599
Fejérdy András: Rákosi Mátyás, az olasz baloldali pártok és a fasiszta hatalomátvétel	615
Egry Gábor: Konvergáló új nacionalizmusok? A magyar és az olasz nacionalizmusról	627
Pritz Pál: Személyiség és történelem. Benito Mussolini és Gömbös Gyula némely pályafordulójának példáján	639
<i>Szemle</i>	
Két luzo-brazil pályakép a fasizmushoz való viszonyuk tükrében (Szilágyi Ágnes Judit)	647
Nemzeti identitás és modernitás három, egymástól távol eső régióban. Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa, 1870–1945 (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Zeidler Miklós)	652
<i>Megemlékezés</i>	
In memoriam Simon István (1960–2019) (Andreides Gábor – Juhász Balázs)	667

Jelen számunkat Andreides Gábor és Juhász Balázs szerkesztette

CONTENTS

On the Centenary of Fascism (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	497
<i>Studies</i>	
Gábor Andreides: Mussolini and the Fascist Leaders	499
Pasquale Fornaro: A “Periphery” of the Regime: The National Fascist Party in Sicily	513
Raoul Pupo: On the Borders of Italy: The “Frontier Fascism”	529
Alessandro Mazzetti: The Italian Navy and Fascist Geopolitics in the Mediterranean	543
Alessandro Vagnini: Italian Foreign Policy and Hungary during the Transition from a Liberal System to Fascism	557
Balázs Juhász: The Military Policy of Fascism and the Military Loans to Hungary	571
András Lénárt T.: Spanish Versions of Fascism	585
Ibolya Murber: Beginning of the Export of Fascism to Austria: Network of Bethlen and the Heimwehr Movement, 1927–1929	599
András Fejédy: Mátyás Rákosi, the Italian Left and the Fascist Takeover	615
Gábor Egry: Converging New Nationalisms? On Hungarian and Italian Nationalism	627
Pál Pritz: Personality and History: On the Example of Some Career Turns of Benito Mussolini and Gyula Gömbös	639
<i>Book Reviews</i>	
Two Political Biographies: Marcello Caetano, Plínio Salgado in the Light of Their Relationship to Fascism (Ágnes Judit Szilágyi)	647
National Identity and Modernity 1870–1945: Latin America, Southern Europe, East Central Europe (Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Miklós Zeidler)	652
<i>Commemoration</i>	
In memoriam István Simon (1960–2019) (Gábor Andreides – Balázs Juhász)	667

100 éves a fasizmus

A 2013-ban, kilencvennégy éves korában elhunyt Giulio Andreotti olasz kereszténydemokrata politikus mondta egyszer idős korában születésének idejéről: „Abban az évben született az Olasz Néppárt, a fasizmus és én is. Hármunk közül csak én maradtam.” A néhai Andreotti – aki közismert volt frappáns mondásairól, szellemes megjegyzéseiről – mindkettőről eleven emlékeket őrzött. Egyrészt, a katolikus egyház keresztényszociális tanításait magáénak valló párt romjain jött létre 1942-ben az a politikai közösség (kereszténydemokrácia), amelyhez Giulio Andreotti haláláig büszkén sorolta magát. Másrészt, a két évtizedes fasizmus óhatatlanul rajta hagyta a nyomát a 20. századi Olaszország társadalmának történetén. Andreotti a két háború között szocializálódott, végezte középiskolai, majd egyetemi tanulmányait, és jól ismerte Mussolini Olaszországát. A második világháborút követően azután részese lett a demokratikus Olaszország megteremtésére irányuló politikai erőfeszítéseknek, ebbéli minőségében pedig közelről kísérte a két évtizeddel való szembenézést.

A fasizmus igen bonyolult, ellentmondásos politikai eszme, amelynek társadalmi lenyomatát történészek, politológusok, szociológusok vizsgálják, elemzik. Egy évszázados távlatból is nyilvánvaló, hogy a téma összetettsége, érzékenysége napjainkban is szükségessé teszi a tudományos diskurzust, a vélemények ütköztetését. Magyarországon különösen nehéz a fasizmus kutatása, az erről való eszmecsere, hiszen a második világháborút követő évtizedek lehetetlenné tették az objektív, kiegyensúlyozott érdemi kutatásokat. A nehézségek mellett azonban határozott meggyőződésünk, hogy a hazai fasizmuskutatás elmúlt három évtizedes megkerülhetetlen eredményeire alapozva elengedhetetlen e téma további szisztematikus vizsgálata.

2017 őszén még csak reménykedtünk abban, hogy a fasizmus megalapításának századik évfordulója alkalmából egy budapesti kétnapos nemzetközi konferencián vendégül láthatjuk a téma hazai és itáliai kutatóit. De van úgy, hogy az álmok tényleg valóra válnak. Ötletünket az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, a budapesti Olasz Kultúrintézet, a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, illetve a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara azonnal nagylelkű támogatásáról biztosította, így 2019. március 21–22-én az ELTE BTK budapesti campusán, valamint a kultúrintézetben magyar–olasz két-nyelvű nemzetközi konferenciát tartottunk *100 éve született a fasizmus* címmel.

Szervezőkként külön örömmel töltött el minket, hogy kollégáink Budapesttől Pécsen át Szegedig, Szegedtől Debrecenig és Debrecentől Szombathelyig gon-

dolkodás nélkül mondtak igent felkérésünkre. Nem történt ez másképpen az olasz történészek esetében sem. Trieszttől Messináig, Salernótól Rómáig a korszak jeles szakértői örömmel vállalták el a felkérést.

A márciusi két nap alatt az olaszországi köztörténet korabeli történéseinek jellegére és nem eseménytörténetére koncentrálni igyekeztünk a lehető legteljesebb képet adni az olaszországi, valamint a magyar és európai „fasizmusról”, miközben vizsgálódásainkban felkészült doktorandusz kollégáink is közreműködtek. Köszönet érte.

Megtisztelő számunkra, hogy a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének *Világtörténet* című folyóirata helyet biztosított a tavaszi tudományos konferencián elhangzott előadások írott és szerkesztett változatainak. A közreadandó tematikus kötetben válogatott tanulmányok szerepelnek. Olyan írók, amelyek a fasizmus olaszországi megjelenését vizsgálják (a szicíliai vagy a trieszti, úgynevezett „határ menti” fasizmus, a fasizmus geopolitikai tervei a Mediterráneumban, Mussolini és vezéreinek kapcsolata), a korszak olasz–magyar viszonyait elemzik (olasz külpolitika és Magyarország a fasizmus első időszakában, Rákosi Mátyás és az olasz baloldali pártok a fasizmus kormányra kerülése idején, olasz és magyar nacionalizmus, valamint Mussolini és Gömbös személyiségének összevetése), illetőleg betekintést adnak az európai szélsőjobb oldali diktatúrák egyéb megjelenéseibe (a fasizmus és Spanyolország, valamint Portugália kapcsolatába, illetve az ausztriai Heimwehr történetébe). Miként 2019. tavaszi rendezvényünkön, úgy jelen kötetünk közreadásakor is kifejezzük véleményünket, miszerint egyre nagyobb szükség van tudományos párbeszédre, együttműködésre, a történetiszakcsapcsolatok – benne a magyar–olasz viszony – erősítésére.

Az előszó végén szomorú kötelességünknek tesszük eleget: néhány nappal a márciusi konferenciát követően kaptuk a hírt, hogy hosszan tartó súlyos betegség után, 2019. április 4-én elhunyt dr. Simon István (1960–2019), a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának főlevéltárosa. Tisztelettel adózunk Kollégánk munkássága előtt, és ajánljuk e tanulmánykötetet Simon István barátunk emlékének.

Andreides Gábor – Juhász Balázs

ON THE CENTENARY OF FASCISM

Fascism is a fairly complicated and contested political idea, one whose social imprint has been explored and analysed by historians, political scientists and sociologists as well. That the complexity and sensitivity of the issue still necessitates scientific discourse and the clashing of opinions is no less evident a century later. Thus, the present issue presents papers that examine the emergence of fascism in Italy, Italo–Hungarian relations in that period, and offer insight into other aspects of contemporary European extreme right totalitarian regimes.

Mussolini és a fasiszta vezérek

Az 1922–1943 közötti húsz esztendő, Benito Mussolini miniszterelnöksége és rendszerének végjátéka Olaszország múlt századi történelmének sokat bírált és vitatott időszaka. Két meghatározó évtized az ország történelmében, melynek hatását akkor és a későbbiekben is, határokon innen és túl egyaránt érezni lehetett. A száz éve született fasizmus egyértelműen összefonódott Mussolini nevével, mivel vezéri szerepe vitán felül állt, delejező személyisége pedig olaszok millióira elematáris hatással volt. És nem csak a honfitársakra. Margherita Sarfatti az 1927-ben, Kosztolányi Dezső fordításában magyarul is megjelent Mussolini-életrajzában¹ azt írta: „Egy római újság egész komolyan azt jelezte, hogy az Aethna láváját Mussolini bővíti meg szemével, azért nem mer kitörni.”²

Az, hogy Mussolini kifejezetten erős benyomást gyakorol a kortársaira, köztudott volt. Ettől függetlenül azonban, legalábbis az első, korai időszakban vezéri primátusa korántsem tűnt egyértelműnek. Valószínűsíthető volt ugyan, de messze nem eldöntött. Amikor 1919-ben a milánói San Sepolcro téren összegyűltek megalakították az Olasz Harci Fasciókat (*Fasci Italiani di Combattimento*), Benito Mussolini még egyáltalán nem volt kizárólagos vezetője a mozgalomnak.³ Jelentős személyiségnek számított, a formálódó mozgalom lapjának (*Il Popolo d'Italia*) újságírófőszerkesztője, sokéves politikai múlttal a háta mögött, de tulajdonképpen csak egy lehetséges jelölt volt az élre aspiráló kevesek között. Az 1919. márciusi gyűlést a sajtó totális érdektelensége kísérte. Az eseményről a lapok csak röviden, mínuszos hírben számoltak be.

A korai fasiszták számára nem csak a mozgalom vezetőjének kiválasztása jelentett gondot. Már annak a definiálása is nehézségbe ütközött, hogy valójában kik tekinthetők fasisztának. Ez a feladat magának Mussolininek is komplikációt okozott, így jobbra ő is csak a fogalom körülírásával próbálkozott: „Kissé nehéz meghatározni, hogy kik is a fasiszták. Nem republikánusok, sem nem szocialisták,

* A szerző a Nemzeti Emlékezet Bizottsága kutatója (1088 Budapest, Vas u. 10., gabor.andreides@neb.hu).

1 Szalai, 2015. 59.

2 Sarfatti, 1927. 268.

3 A korai fasizmus ugyanis még egyértelműen mozgalomként, egyfajta „antipártként” definiálta magát. Párttá csak az 1919-es katasztrofális választási szereplést követően, 1921. november 9-én, a római kongresszuson alakult a mozgalom, létrehozván a Nemzeti Fasiszta Pártot.

demokraták, konzervatívok vagy nacionalisták. Ők jelképezik minden tagadás és állítás szintézisét.”⁴

Ebben a kezdetben baloldali, erősen republikánus időszakban Mussolini országos elismertségéről még nem beszélhetünk, annál inkább ismertségéről. Az egykori harcosan szocialista újságíró-politikus karizmája még korántsem volt mindent elsöprő. A Costanzo Cianóval és Luigi Rizzóval együtt, a buccari rajtaütésben⁵ részt vevő Gabriele D’Annunzio – akinek nevéhez más, nagy propagandaértékű háborús vállalkozás is fűződött⁶ – sokkal inkább számított markánsan karizmatikus vezetőnek. Ráadásul a *poeta soldato* körül az 1919. szeptemberi „fiumei kaland”⁷ következtében már kialakulóban is volt egyfajta vezérkultusz. Mussolini, aki nem szívelte a riválisokat, ügyes politizálással elérte, hogy vezéri szerepe a mozgalom 1921. őszi párttá alakulásától valóban megkérdőjelezhetetlenné vált.

A Treccani Enciklopédia meghatározása szerint a *gerarca*⁸ szó a fasiszmus kontextusában a párt vezetőit jelenti, de ezt a tartalmat kiterjeszti mindazokra a tekintélyes vezetőkre, akiknek politikai súlyuk volt, és számított a véleményük. Hasonló jelentésű a *ras* vagy a konkrétabb *ras del fascismo* kifejezés, amely szintén azokat a tekintélyes helyi politikusokat jelöli, akiknek szavuk és szerepük volt a két évtized alatt. Kik voltak ők? Az olasz társadalom milyen rétegeiből érkeztek Mussolini mellé? Volt-e közös bennük, és ha igen, mi? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre keressük a választ.

Mussolini és vezérei

1921 novemberét követően világossá vált: Benito Mussolini a párttá alakult (*Partito Nazionale Fascista*, a továbbiakban olasz rövidítéssel: PNF) fasiszta mozgalom megkérdőjelezhetetlen vezére (1–2. kép). Ismertsége hihetetlenül gyorsan nőtt, népszerűsége lendületesen növekedett, erősödő karizmája pedig fontos tulajdonsággal

4 Gentile, 2011. 199.

5 Az 1918. február 10-ről 11-re virradó éjszaka katonai jelentősége csekély, szimbolikus és propagandaértékét tekintve viszont annál jelentősebb katonai „rajtaütés” zajlott le Buccari (ma: Bakar, Horvátország) tengeröblében. Három olasz fegyveres motoros naszád, valamint egy cirkáló és öt romboló utat talált az Isztriai-tenger osztrák–magyar ellenőrzés alatt álló részébe. A Buccari tengeröblébe behatoló három motoros naszád torpedókat lőtt ki az ott állomásozó osztrák–magyar egységekre, különösebb károkozás nélkül. Az akció nem járt eredménnyel, propagandaértéke viszont hatalmas volt a hadsereg katonái és az olasz közvélemény számára, amely még mindig küszködött az 1917-es caporetói vereség okozta sokk feldolgozásával.

6 1918. augusztus 9-én példának okáért kétfedelű gépével egészen Bécs fölé repült, ahol több ezer, az antantot és Olaszországot éltető üzenetet szórt szét a császárváros fölött.

7 1919. szeptember 12-én Gabriele D’Annunzio valamivel több mint kétezer egykori frontharcos katonával, önkéntessel elfoglalta az egykoron Magyarországhoz tartozó (corpus separatum) soknemzetiségű kikötővárost. A város fölötti rendelkezés joga, Trieszttel ellentétben, nem szerepelt az 1915-ben aláírt londoni egyezmény által Olaszországnak ígért területek között. Az elégedetlenséget és bizonytalanságot látva lendült sikeresen akcióba D’Annunzio és foglalta el nem sokkal a háborút követően a kikötővárost. D’Annunzióról és a fiumei vállalkozásról bővebben: Ordasi, 2015; valamint Ordasi, 2018. 57.

8 A szó magyar megfelelője a hierarcha kifejezés lenne, ám mivel ez kevésbé elterjedt a magyar szakirodalomban, tanulmányunkban a diskurzusunk tárgyát tekintve nagyobb jelentéstartalommal bíró, ugyanakkor valamivel pontatlanabb „vezér”, „vezető fasiszta politikus” kifejezéseket használjuk.



1. kép. Fasiszta vezetők
a római menetelésen
(Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi,
Benito Mussolini, Italo Balbo)

2. kép.
Feketeingesek
Róma felé,
1922. október 28–29.



párosult: a (pragmatikus) politizálás képességével. Azzal a kompromisszumkészséggel – ellenfelei szerint egyértelmű oportunizmussal –, amit mások már vagy nem akartak, vagy nem tudtak vállalni. Az elkövetkező évtizedekben Mussolini számára az elvi politizálás hiánya nem okozott különösebb problémát. Politikai kanyarjait, véleményének radikális változásait a harcostársai-elvbarátai is észlelték, de az egyre-másra érkező belföldi és nemzetközi sikerek, ezzel együtt pedig a dicsőséges jövő perspektívája minden személyes rosszérzésnél erősebbnek bizonyult. Voltak ugyan, akik úgy vélték, hogy Mussolini rossz irányba fordult – például Leandro Arpinati Bolognában –, de ők is inkább a szelíd tiltakozást választották. Arpinati évtizedekkel később úgy emlékezett, hogy már 1929-ben tisztában volt azzal, hogy a fasiszmus rossz, az eredetivel nem azonos útra tévedt. Sőt „már sokkal előbb meggyőződtem róla, de nem álltam odébb, mert éreztem a felelősségemet. Nem lett volna tisztességes visszavonulnom akkor, mikor bekövetkezőben volt a veszedelem, anélkül hogy azt megpróbáltam volna megakadályozni; és az sem tűnt helyesnek a számomra, hogy elgondolásaimat és pozíciómat fontosabbnak értékeljem annál az országot fenyegető veszéllynél, amelynek megalkotásához hozzájárultam, és amelynek megakadályozását reméltem” – vélte.⁹

9 Cantamessa Arpinati, 1968. 50.

Mussolini és vezéreinek kapcsolata ennél fogva egyáltalán nem volt konfliktusoktól mentes. A fasiszmus vezérét érintő bírálatok azonban döntően nem nyilvánosan, inkább csak szűk körben hangzottak el. Amikor 1938 nyarán, az addig az antiszemita politizálástól mentes fasiszta rendszer a náci Németország irányába fordult (az antiszemitizmus elutasítása mindig is németellenes töltettel járt), Giuseppe Bottai szinte már rosszmájúan vetette papírra naplójában: *„Folyik az újságírói próbálkozás, hogy kimutassák a folyamatosságot Mussolini gondolkodásában. Az emberek emlékeznek még [Emil] Ludwig¹⁰ Beszélgetéseire. Emlékeznek, hogy ezeket a bizalmas történeti közléseket zsidó válogatta. Ahogy zsidó volt Mussolini első életrajzírója.¹¹ Mint ahogy számos azon zsidók száma is, akiket ő nevezett ki.”¹²*

Talán az egyetlen, aki nyilvánosan és határozottan hangoztatta véleményét – akár a fasiszmus vezetőjével szemben –, és akitől Mussolini is tartott, a ferrarai születésű Italo Balbo volt. Mussolini egyáltalán nem véletlenül mondta róla: *„Az egyetlen, aki képes lenne eltenni engem láb alól.”¹³* A fasiszta mozgalom „fenegegyereke” sohasem tett lakatott a szájára, véleményét, gondolatait mindenkivel, még Mussolinivel szemben is bátran képviselte. Balbo ellene volt a faji törvényeknek, azok bevezetését nem támogatta, nyíltan szemébe mondta a fasiszmus vezérének, hogy a „németek cipőjét fényesíti”.¹⁴

Tökéletesen tisztában volt helyzetével, ismerte képességeit. A fasiszmus vezére számára Mussolini volt és maradt, de azt is jól tudta, hogy, míg a Duce a politizálás mestere, ő a legtöbb olasz számára inkább a szimpatikus örök lázadó és rebellis, a mozgalom kedvence, a „veszélyesen élni” (*vivere pericolosamente*) fasiszta elgondolás tökéletes megtestesítője. A fasiszta doktrínák szerint ugyanis *„a fascismus aktív és minden erejét a cselekvésbe fordító embert akar: olyan, aki férfiasan tudatában van a fennálló nehézségeknek, és kész szembeszállni velük. Az életet küzdelemnek fogja fel, felismerve, hogy az emberre tartozik meghódítani magának azt az életet, amely méltó hozzá.”¹⁵*

Balbo az előbbieknél teljességgel megfelelt. Követője volt tehát Mussolininek, de egyben lehetséges riválisa is.¹⁶ Népszerűsége a magasban szárnyalt, és ez korántsem túlzás. Italo Balbo ugyanis a repülés megszállottjaként veszélyes és sikeres távolsági repülőutakat tett 1930 és 1933 között szerte a világban. Ezek az óceánokat átszelő utak hatalmas ismertséget hoztak számára, hihetetlenül kedvelték külföldön is. Jól sejtette, hogy Mussolini növekvő féltékenységgel tekint sikereire. Balbo földije volt Mussolininek, hasonló környezetben nőttek föl, szülei – Mussolini édesanyjához hasonlóan – szintén elemi iskolai tanítók voltak.¹⁷

10 Emil Ludwig író-újságíró 1881-ben született Breslauban (ma: Wrocław, Lengyelország). A német anyanyelvű Ludwig az 1930-as évek elején készítette el híres interjút, többek között Mussolinivel. A *Colloqui con Mussolini* című kötet *Mussolini vallomásai* címmel 1932-ben magyarul is megjelent.

11 Bottai itt Margherita Sarfatti személyére utal.

12 Bottai, 2006. 129.

13 Innocenti, 2012. 124.

14 Uo. 150.

15 Mussolini, 2000. 11.

16 Caracciolo, 1982. 66.

17 Uo.

Komoly bírálatokat fogalmazott meg Mussolinivel szemben a szintén szocialistaként induló, a *L'Avanti!* című szocialista lapnál a jövőre Ducével együtt dolgozó, majd őt az *Il Popolo d'Italia*hoz is követő calabriai Michele Bianchi. Bianchi, a quadrumvirek¹⁸ egyikeként sokáig maradéktalanul élvezte Mussolini támogatását. Kapcsolatuk a marcia su Roma sikerét követően azonban végérvényesen megromlott, Bianchit mellőzték.

Más okból kifolyólag, de parkolópályára került és politikailag megsemmisült a parmai Augusto Turati is, aki 1926-tól négy éven keresztül a PNF titkáráként komoly hatalommal rendelkezett, de miután összekülönbözött legnagyobb ellenségével, Roberto Farinaccival, Mussolini – felhasználva ellene nem teljesen rendezett magánéletét – elmozdította tisztéből. Az Isernia (Molise) városában született Farinacci alig múlt nyolcesztendő, mikor családjával az ország északi területére költözött, Cremonában szocializálódott, ismerkedett meg a politikával, majd lett a faszmus idején a város egyértelmű vezetője.¹⁹

Turatihoz hasonló sors jutott az olasz sport és labdarúgás teljhatalmú urának, a belügyminisztérium nagy hatalmú államtitkárának, az előbbieken már említett Arpinatinak is, aki viszont egy másik nagy befolyással rendelkező vezérrel, Achille Staracével való konfliktusát követően szorult ki a legfelsőbb vezetők köréből. Elvei megtartásával, gondolataihoz ragaszkodva visszavonult a politizálástól.

A múlt és a jelen találkozásaként lehetne jellemezni 1941. október 16-át, amikor Ciano először találkozott személyesen az egykoron volt bolognai hatalmas-sággal. A külügyminiszter naplójában hosszasan beszámolt az eseményről: „Nem ismertem Arpinatit, hacsak nem azokon a véleményeken keresztül, amelyeket a Papa mondott róla, és amelyek mindig hízelgők voltak. Ma találkoztam vele a Palazzo Chigiben, hosszan elbeszélgettünk. Hamarabb érkeztem, a Duce ezekre a dolgokra nagyon érzékeny. Arpinati valaki a Rendszer emberei között. Nem tudom, hogy az esze miatt-e, de karaktere miatt mindenképpen. Ilyen adomány kevés van az olaszok között. (...) megerősítette hűségét ideológiai elveihez, amelyek akkor irritálták Mussolinin. Korporációellenes, kommunistaellenes, németellenes. Megérti viszont, hogy nem volt lehetséges máshogyan politizálni, mert »Németország szőröstül-bőröstül felfalt volna minket«. Az emberek megítélésében határok között maradt: egyedül Grandiról mondta, hogy áruló, akit »akármelyik pillanatban el tudna földelni«.²⁰

Az Arpinatival való csatározásból győztesen kikerülő Starace különös képviselője volt a Mussolinin körülvevő fasiszta vezéreknek. A Sannicola di Gallipoli városából induló Starace nagy hatalmú és közeli munkatársa lett Mussolininek. A PNF élén 1931-ben váltotta Giovanni Giuriatit. Megalkotta a fasiszta stílust, ő lett a rezsिम koreográfusa, a Duce egyik leghűségesebb, minden kritika nélküli követője. Kinevezését követően alig öt nappal már be is vezette a híressé vált *saluto al Duce* (üdvözet a Ducénak) kötelező köszöntést, amellyel minden egyes nagy szónoklat

18 A „marcia su Roma” levezénylésével megbízott négy vezető fasiszta: Italo Balbo, Michele Bianchi, Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi.

19 Innocenti, 2012. 261.

20 Ciano, 2005. 546.

előtt üdvözölték a vezért.²¹ „Mussolini masztiffjának”²² szellemi képességeit nem sokra becsülték a kortársak. Alighanem igaz a vélekedés, miszerint nemigen létezett a korabeli Olaszországban olyan politikus, akiről annyi vicc született volna, mint Staracéről. Még maga Mussolini is szinte mentegetőzve nyilatkozott munkatársáról: *„Hülye, tudom. De egy engedelmes hülye.”*²³ Staracénak akkora hatalma volt a párt irányításában, hogy Dino Grandi 1943. július 24–25-e éjszakáján, a „kollektív öngyilkosság”²⁴ pillanatában beszédében elkeseredetten vágta Mussolini fejéhez: *„A mi vezérünk nem Achille Starace.”*²⁵

Vezető fasiszta politikusok első képviselőinek volt és maradt meghatározó élménye a világháború és az ott tapasztaltak. Ennek az 1880–1890-es években született generációnak több tagja is – Mussolinihoz hasonlóan – harcolt a háborúban. Luigi Federzoni (1878), Cesare Maria De Vecchi (1884), Achille Starace (1889), Italo Balbo (1896), Dino Grandi (1895), Giuseppe Bottai (1895), Attilio Teruzzi (1882), Alessandro Lessona (1891), Renato Ricci (1896), Ugo Cavallero (1880), Giacomo Suardo (1883) voltak azok, akik a lövészárkokban mind megtapasztalhatták a „szép halál” eszményét. Tulajdonképpen kortársak voltak ők, akik Bottaihoz hasonlóan úgy vélekedtek a „nagy háborúról”, miszerint *„Akartam a háborút, mert a véremből olyan erő áradt, amely a háború felé hajtott”.*²⁶ A római születésű Bottai a lövészárkokban eltöltött éveket a pubertáskorhoz hasonlította, amelyet nem lehet elkerülni az ember fejlődése során. A serdülőkor ugyanis átmenet a gyermekkor és a felnőtt lét között. Számukra a háború egyet jelentett a pubertáskorral: felnőtté váltak.²⁷ A közösen megélt háború tekintetében nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a mozgalom leendő vezetői a harcok során közelről szemlélhették a „rég világ” elmúlását, majd pedig együtt tehettek meg mindent egy új Olaszország felépítéséért.

De a harcokban ott voltak az idősebbek is, a katonailag képzettebbek. Olyan magas rangú, vagy később elismertséget szerző katonák, mint Emilio De Bono (1866), Pietro Badoglio (1871) vagy Rodolfo Graziani (1882) és Ugo Cavallero (1880), akik idővel szintén közeli, ám egyáltalán nem konfliktusoktól mentes kapcsolatba kerültek Mussolinivel. Ezt a névsort – egy tulajdonképpeni kivétel – az idősebb Ciano (1876) zárja, aki kiegyensúlyozott, szoros politikai, majd később családi kapcsolatba került a fasiszmus vezérével. Ciano számára Mussolini volt a megfellebbezhetetlen vezető, és mint ilyet az ember nem szokta kritizálni vagy döntéseinek helyességét kétségbe vonni.

A hűsz esztendő vezetőinek egy része a d’annunziói vállalkozásban is képviselte magát. Ettore Muti (1902), Renato Ricci (1896), a Balilla ifjúsági szervezet későbbi vezetője és végül Giovanni Giuriati (1876), aki nemcsak hogy jelen volt a

21 Innocenti, 2012. 177.

22 Uo. 174.

23 Uo.

24 Uo. 110.

25 Bottai, 2006. 414.

26 Uo. 38.

27 Uo. 47.

„kalandban”, hanem egyenesen ő volt D’Annunzio fiumei kabinetfőnöke. A második generációnak, azoknak, akik nem részesültek a világháborús tapasztalatból – Galeazzo Ciano, Alessandro Pavolini – az 1935–1936-os abesszíniai háború adott lehetőséget arra, hogy nagyobb kockázat nélkül ugyan, de megmerítkezzenek a fegyveres harcokban, küzdelmekben.²⁸

A fasiszta vezérek közös ismérve volt fiatalságuk, illetve az abból adódó türelmetlenség. Ez volt az a nyugtalanság, amellyel 1919-ben harciasan megszóltatták Olaszországot: *„Mi vagyunk azok, akiket megillet az utódlás, mert mi voltunk azok, akik a háborúra ösztökéltük az országot, és mi is vezettük el a győzelemig.”*²⁹ A fasizmus fiatal mozgalom volt, a „helyet a fiataloknak”³⁰ követelés nem szlogen volt csupán: Mussolini alig harminckilenc évesen lett az ország miniszterelnöke, Bottait huszonnégy, Arpinatit huszonöt, Grandit pedig huszonhat évesen választották parlamenti képviselővé.³¹

Jelen tanulmány főszereplőinek egymáshoz való viszonyát számos szempontból vizsgálhatjuk. Ilyen szempont többek között az adott személy társadalmi helyzete (származás, neveltetés, tanulmányok), vagy a szimpátia-antipátia kérdése (ki kivel szimpatizált és ki kinek volt ellensége), illetőleg a politikai véleményazonosságok és -különbségek megléte. Utóbbiak elemzésekor markáns különbségeket mutathatunk ki Mussolini és a fasiszta vezérek között. Hosszasan lehetne sorolni ezeket az eltéréseket a mozgalom jövőjéről alkotott elképzelésektől a faji törvények megalkotásán és bevezetésén át Olaszország háborúba lépésének megítéléséig.

Terjedelmi korlátok miatt jelen írás az alábbiakban csak két rész – ámbár egyáltalán nem másodrendű – kérdés kifejtésére szorítkozik. Két olyan dátumra és az azokhoz kapcsolódó eseményekre, amelyek alapvető befolyással voltak a fasiszta Olaszország sorsára.

Az első 1940. június 10. napja, amikor Olaszország a náci Németország szövetségeseiként belépett a második világháborúba. E dátum bizonyosan vízválasztó. A fasizmus főbb politikusai közül néhányan tudták, többen sejtették: Mussolini lépése alighanem elhibázott. A döntést az angolbarát Grandi vagy Balbo ellenezték, egyáltalán nem lelkesedtek érte. Grandi, aki diplomataként sokat tett Olaszország és Nagy-Britannia kapcsolatainak megtartásáért, a háborúból való kimaradásért, és akinek baráti kapcsolatai voltak az Egyesült Államok vezető politikusai-val, ekkor szakított a fasizmus vezérével. Így fogalmazott: *„1940. június 10-ig hűséges voltam hozzá, vagyis addig, amíg makacsul reméltem, hogy hibái ellenére Olaszország szerencsét, fellendülést és nagyságot kap tőle. Hűségem azon a június 10-én véget ért.”*³²

Mussolini a szokott helyszínén, a római Palazzo Venezia erkélyén, a szintén megszokott tömeg előtt jelentette be Olaszország háborújának kezdetét. A szem-

28 Petacco, 1998. 58.

29 Benito Mussolini: Discorso per la fondazione dei Fasci di Combattimento (Milano, 23 marzo 1919). In: De Felice, 2004. 16.

30 Carafòli-Bocchini Padiglione, 2002. 24.

31 Uo. 24–25.

32 Grandi, 1985. 666.

tanú Bottai némi zavarodottságot érzékelt a Palazzo Venezia erkélyén összegyűlt vezérek között, sőt a téren megjelentek között azok fáradozását észlelte, akik a közfelkiáltások és ovációk irányítását végezték.³³ De még Ciano is, akinek addigi németbarátságához tulajdonképpen kétség nem fért, miután Franciaország és Nagy-Britannia diplomatáinak átnyújtotta az olasz hadüzenetet, azt írta naplójában: *„A kaland elkezdődik, Isten segítse Olaszországot.”*³⁴ Ő ráadásul még aznap délelőtt egy igen érdekes, kasszandrai üzenetet is kapott a francia követtől. André François-Poncet, Párizs római képviselője ugyanis a hadüzenet átnyújtásakor így szólt hozzá: *„A németek kemény urak. Önök is rájönnek majd.”*³⁵

A vég kezdete

Három esztendő telt el a háborúból. 1943 nyara nem kizárólag az ország történelmében mutatkozott sorsdöntőnek. Mussolini vagy az ország, az ország vagy Mussolini – fogalmazódott meg sokakban a kérdés. Ezekben a napokban, hetekben milliók számára ért véget a két évtizedes fasizmus. Grandi azt írta: *„A fasizmus halott. Maga Mussolini gyilkolta meg saját kezével, apránként nyomasztó, önközpon-tú gyenge birodalommá tette, a párt diktatúráján keresztül az államot egy olyan zsarnokságnak fogta fel, amely nem különbözött a XVIII–XIX. század liberális forradalmait megelőző zsarnokságtól. »L'état c'est moi.« Nem. A fasizmus nem létezik többé. (...) A fasizmus halott, de Olaszország, a hazám, nem.”*³⁶

A szintén csalódott Bottai, aki előtt Grandinak nem voltak titkai, osztotta ezt a nézetet. Véleménykülönbség a következőkben sem mutatkozott: a fasizmus véget ért, a háború elveszett, a diktatúra – Grandi ezt a kifejezést használja – a nemzetet a végső pusztulásba taszította, a repedés pedig a diktatúra és a nemzet között minden nappal egyre csak növekszik.³⁷

A Grandinál tizenöt esztendővel idősebb jó barát – *amico buono e fedele*³⁸ –, Luigi Federzoni szintén ezen a véleményen volt. Federzoni, az Olasz Akadémia (Accademia d'Italia) elnöke egyetértett Grandival a gyors és radikális változtatás szükségességéről. Grandi úgy idézte fel ezeket a napokat, hogy Federzoni *„is úgy gondolja, hogy a fasizmus halott, a diktatúra ölte meg, hogy a diktatúra vereség, illetve hogy Mussolininek és mindnyájunknak fel kell áldoznia magát azért, hogy a nemzet szabad lehessen”.*³⁹ Mindketten, tehát Bottai és Federzoni is, biztosították Grandit: *„Veled leszek a végéig.”*⁴⁰

33 Bottai, 2006. 193.

34 Ciano, 2005. 442.

35 Uo.

36 Grandi, 1985. 609.

37 Uo. 622.

38 Grandi, 1983. 215.

39 Grandi, 1985. 626.

40 Uo. 627.

Közös volt Grandiban és Balbóban, hogy mindketten „mazziniánus” nevelésben részesültek, számukra a fasiszmus azt a harcot jelentette, azt a küzdelmet testesítette meg, amelyért Giuseppe Mazzini küzdött. Mussolini viszont – Grandi szerint – elutasította ezt, nem kedvelte a Risorgimento szellemiségét, nehezen viselte el Mazzinit, nem kedvelte Giuseppe Garibaldit, Cavourt pedig egyenesen gyűlölte.⁴¹

Ám az is igaz, hogy voltak, akik másképpen gondolkodtak, akik 1943 nyarának megválaszolandó kérdéseit a következőképpen közelítették meg: hűség vagy árulás. Ők Mussolinit választották, és a két évtizedes rendszer változatlan fenntartása mellett tették le a garast. A meglévő feszültséget a szövetségesek szicíliai partraszállása, valamint Mussolini és Hitler sikertelen feltrei találkozója, az ország helyzetének folyamatos romlása felgyorsította és a végletekig kiélezte. A nyílt konfrontáció elkerülhetetlennek mutatkozott.

Ennek az összecsapásnak a története közismert. Dino Grandi napirendjét a hosszú évek óta össze nem hívott Fasiszta Nagytanács⁴² drámái, többórás ülést követően végül támogatta. A vita során az egyik legjobban várt felszólalás a napirendi pontot megfogalmazó Grandié volt, aki a vezérek felelősségét sem elhallgatva, hátrázott és éles szavakkal bírálta Mussolinit: *„Ön azt hiszi, hogy bírja a nép csodálatát? Azt aznap veszítette el, mikor Olaszországot Németországhoz kapcsolta. Katonának képzei magát? Engedje meg, de Olaszország aznap veszett el, amikor azokat a marsalli paszományokat a sapkájára varratta. Tépje le azt a nevetséges tábornoki rangjelzést, és legyen az, mint rég: a mi Mussolinink, akinek engedelmességtünk, akit követtünk.”*⁴³

A meghozott döntés értelmében a Mussolinit megillető politikai jogok – többek között a főparancsnoki – visszaszálltak az uralkodóra, III. Viktor Emánuelre, valamint határoztak a korona, a Nagytanács és a parlament szerepének visszaállításáról. A javaslatot 1943. július 24-ről 25-re virradó éjszaka tizenkilencen támogatták – köztük Galeazzo Ciano, Luigi Federzoni, Emilio De Bono, Cesare Maria De Vecchi, Dino Alfieri, Giacomo Acerbo, Edmondo Rossoni. A nemmel szavazók, így a Mussolinit támogatók között maradt többek között a PNF vezetője, Carlo Scorza és Guido Buffarini Guidi belügyi államtitkár, a későbbi Olasz Szociális Köztársaság belügyminisztere. Giacomo Suaró szenátusi elnök tartózkodott. Grandi évtizedekkel később érdekes megjegyzést fűzött az üléshez: *„Balbo? Még szerencse, hogy július 25-én már nem élt. Kezdetben a napirendi pontom mellett lett volna, ám azután látva Mussolinit egyedül, mindenki által elhagyatottan, ki tudja, az is lehet, hogy mellé állt volna. Ez baj lett volna.”*⁴⁴

41 Grandi, 1983. 140., 146.

42 Az 1923-ban létrehozott Nagytanács (Gran consiglio del Fascismo) eredetileg a fasiszta párt legfelsőbb vezető testülete volt. A diktatúra kiépülésével azonban egyre nagyobb szerepet kapott, nagyobb jelentőségre tett szert, egyre inkább alkotmányos jelentőségű szervvé vált, tagjait maga a kormányfő ajánlására királyi rendelettel nevezték ki. Tagjai voltak többek között a quadrumvirek, a párt vezető képviselői, a parlament házainak elnökei, az állambiztonsági különleges bíróság elnöke és mindazok, akik érdemeket szereztek a haza szolgálatában.

43 Innocenti, 2012. 116.

44 Innocenti, 1992. 130.

Az ülés másnapján az uralkodó menesztette Mussolinit, az utód Pietro Badoglio lett. Grandi egy ideig várt, majd miután világossá vált számára, hogy ideje lejárt, külföldre menekült. Nem sokkal távozását megelőzően mondta az uralkodónak: „*Időm lejárt. Vannak férfiak, akik egy éjszaka alatt elégnek. Én egy vagyok közülük.*”⁴⁵

Tragikus végjáték következett. Olaszország két részre szakadt. 1944. január 11-én Veronában halálra ítélték a Duce ellen szavazó vezéreket, közülük Cianót és De Bonót, valamint Luciano Gottardit, Giovanni Marinellit, Carlo Pareschit ki is végezték. Az idős De Bono marsall az ítélet végrehajtását megelőzően hívó keresztényként megbocsátott Mussolininek, és ugyanezt tanácsolta Ciano számára is.⁴⁶

A halálos ítéletek végrehajtását követően tizenkét nappal készen volt az új, köztársasági kormány névsora, köztük „másodvonalból” érkezőkkel, Buffarini Guidi tehát belügyminiszter lett, Ferdinando Mezzasomma a kultúráért felelt. Mezzasomma elkötelezetten megmaradt Mussolini pártján, a háború vége felé kijelentette: „*Mussolini minisztere vagyok, vele is megyek meghalni.*”⁴⁷ A köztársasági kormányban az egyetlen „nagy név” Graziani volt, akit Pavolini annak ellenére tudott rávenni a csatlakozásra, hogy a marsall igazából nem is volt fasiszta.⁴⁸ Sokan furcsállták is szerepvállalását, mivel Graziani nem ápolt jó viszonyt Mussolinivel, az afrikai olasz vereségekért a fasiszmus vezére nagyrészt őt okolta. Graziani meggyőzésében és kormányba emelésében Bottai a Mussolini-féle gonoszság fő művét látta. Naplójában az olvasható, hogy a „vadállatok elé dobott” Grazianit nem kizárólag a minisztertanácsi üléseken tették felelőssé a katonai sikertelenségek miatt, személyében is támadták, sőt a magas rangú katona kivégzésének lehetősége is felmerült.⁴⁹

A fasiszta vezérek különbözőek voltak, radikálisan szocialisták, harcosan interventisták és nacionalisták, republikánus eszmékkel szimpatizálók, valamint monarchisták. A mozgalom vezetői között volt Mussolini több földije, bár ez annak fényében nem csoda, hogy, ahogyan Grandi írta: „*Nem igazán létezett Romagnában olyan család, amelyben nem politizáltak volna.*”⁵⁰ Voltak közöttük magasan képzettek, ügyvédek, katonák, vagy Mussolinihez hasonlóan újságírók. Tépelődők és hűségeseek. Egyesek a rendszer bukásának pillanatában elhagyták az országot és külföldön telepedtek le, majd hosszabb-rövidebb idő után visszatértek Olaszországba. Voltak, akik a legvégsőkig kitartottak Mussolini mellett, közülük sokan az életükkel fizettek döntésükért. Akik maradtak (esetleg idejében félreálltak), vagy nem bűnhődtek, vagy börtönbe kerültek a háború utáni Olaszországban a két évtized alatti politikai szerepükért. Sokan vállaltak kisebb-nagyobb feladatot az 1945 utáni politikai életben.

45 Uo. 49.

46 Caracciolo, 1982. 60.

47 <https://www.secoloditalia.it/2018/05/giorgio-almirante-trentanni-dopo-quei-tizzoni-ardono-ancora/> (letöltés: 2019. július 17.).

48 Petacco, 1998. 139.

49 Uo.; Bottai, 2006. 439.

50 Grandi, 1985. 21.

Összegzés

Két évtized, a bukás és az azt követő befejezés. A valamivel több mint negyedszázad alatt felbukkanó fasiszta vezetők listája számos ismert és kevésbé ismert nevet tartalmaz: a *dauphin*, Galeazzo Ciano, akit Mussolini leányával, Eddával 1930-ban megkötött házasságát követően sokáig politikai örökösnek tekintettek (3. kép), de akit az após 1944-ben minden további nélkül halálra ítélt.⁵¹ Az angolbarát Dino Grandi, akit méltán tartottak a fasizmus egyik legfelkészültebb képviselőjének, és akivel Mussolini emiatt nem is igen szimpatizált.⁵² Grandi tizenkilenc éves volt, mikor Mussolini mellé állt,⁵³ s akinek egész életében kritikusa maradt. A hadba lépés pillanatáról is világos elemzést adott: „Mussoliniben a démona győzedelmeskedett. (...) Nem bölcs államférfiúi viselkedés egy ország sorsával játszani. (...) Mussolini hibája ez, ami miatt egy egész nép fog vezetelni.”⁵⁴



3. kép. Edda Mussolini és Galeazzo Ciano

A vezető fasiszta politikusok között tartjuk számon a Mussolinit nyilvánosan egyedül tegező Italo Balbót, aki líbiai kormányzósága alatt úgy vélekedett: „Mussolini likvidálni akar, de nem fog sikerülni neki, mert nem vagyok az a típus, aki engedné ezt.”⁵⁵ De természetesen idetartozik Giuseppe Bottai, aki oktatási miniszterként elősegítette ugyan az olasz kultúra fejlődését, de akinek neve összeforrott az olasz zsidóságot súlyosan érintő, az oktatási intézményekből kirekesztő antiszemita törvények meghozatalával. A vezérek közé soroljuk Achille Staracét, Ciano bizalma-

51 Ezzel kapcsolatban Grandi visszaemlékezéseiben a veronai per és az azt követő halálos ítélet után Mussolini a *Mainichi Shinbun* című japán lapnak Milánóban adott nyilatkozatát idézte: „Az érzelmeket föl kell áldozni az egyetemes igazság erkölcsiségével szemben. A bushido japán alapelvei mindig is a spirituális fegyelmi modellemet jelentették. Megszámlálhatatlan japán harcos áldozta életét a becsületért. A japán nép megérti majd viselkedésemet. Az áruló Cianónak három gyermeke volt. Ők az én szeretett unokáim. És én mégsem haboztam halálra ítélni az édesapjukat. Japán harcos módjára minden más elé akartam helyezni a becsület érzését.” Lásd: Grandi, 1983. 208.

52 Innocenti, 1992. 47.

53 Grandi, 1983. 139–140.

54 Innocenti, 1992. 47.

55 Uo. 67.

sát, Alessandro Pavolinit, illetőleg a németbarát Roberto Farinaccit. Az előzőkben beszéltünk Luigi Federzoniról, Cesare Maria De Vecchiről, Renato Ricciról, Carlo Scorzáról, Emilio De Bonóról vagy Michele Biachiról, de Giacomo Suardóról, Rodolfo Grazianiról, vagy éppen Dino Alfieriről is. Utóbbiról Ciano nem kevés szarkazmussal mondta, hogy „nem tud semmit, nem mond semmit, de azt bőbeszédűen teszi”.⁵⁶ Említettük Guido Buffarini Guidit, a magánéletébe belebukó Augusto Turatit, és szóltunk Giovanni Giuriatiról, illetve Costanzo Ciano-ról. Terjedelmi okok miatt nem említettük viszont Giuseppe Volpi gazdasági szakembert, Ettore Muti repülőtszert, a tipikus funkcionárius Adelchi Serenát, Attilio Teruzzi egykori belügyi államtitkárt, Cýrenaica kormányzóját és a Nagytanácsban szintén Grandit támogató Edmondo Rossonit. Ugyanez mondható el Aldo Vidussoniról, akit amikor 1941-ben kineveztek a PNF élére, senki nem tudta, hogy kicsoda, és a meglepetés csak nagyobb lett, amikor kiderült, hogy csak huszonhét éves.⁵⁷ Az ismeretlenebb vezetők közé tartozott még Alessandro Lessona, aki nem csatlakozott ugyan Salòhoz, ám 1945 után Grazianihoz hasonlóan az újfasiszta politikai párt, az Olasz Szociális Mozgalom (*Movimento Sociale Italiano*) szenátora lett, illetve a szintén katona Ugo Cavallero.

Mussolini a fasiszta mozgalom minden egyes vezetőjére hatással volt. Az „Aethna látóját bővölő” hatása alól ők sem tudták kivonni magukat. Kapcsolatuk lényegét talán az idős Grandi fogalmazta meg a legszemléletesebben: „Sokkal tartozom Mussolininek, talán mindennel. (...) szerettem őt, és a maga módján ő is kedvelt engem. Nem feledek, hogy rajta keresztül tudtam megélni rendkívüli politikai és emberi tapasztalatokat.”⁵⁸ Azonban ezt még kiegészítette azzal: „Július 25-én nem tudtam hűséges maradni hozzá, mert a hazámhoz kellett annak lennem.”⁵⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Bottai

2006 Bottai, Giuseppe: *Diario 1935–1944*. A cura di Giordano Bruno Guerrieri. Milano, 2006.

Cantamessa Arpinati

1968 Cantamessa Arpinati, Giancarla: *Mio padre Arpinati*. Roma, 1968.

Caracciolo

1982 Caracciolo, Nicola: *Tutti gli uomini del Duce*. Con la prefazione di Giordano Bruno Guerri. Milano, 1982.

Carafòli–Bocchini Padiglione

2002 Carafòli, Domizia – Bocchini Padiglione, Gustavo: *Ettore Muti. Il gerarca scomodo*. Milano, 2002.

⁵⁶ Innocenti, 2012. 298.

⁵⁷ Caracciolo, 1982. 80.

⁵⁸ Innocenti, 1992. 49.

⁵⁹ Uo.

Ciano

2005 Ciano, Galeazzo: *Diario 1937–1943*. A cura di Renzo De Felice. Milano, 2005.

De Felice

2004 De Felice, Renzo: *Autobiografia del fascismo. Antologia di testi fascisti 1919–1945*. Torino, 2004.

Gentile

2011 Gentile, Emilio: *Le origini dell'ideologia fascista 1918–1925*. Milano, 2011.

Grandi

1983 Grandi, Dino: *Quarant'anni dopo*. A cura di Renzo De Felice. Milano, 1983.

1985 Grandi, Dino: *Il mio paese. Ricordi autobiografici*. A cura di Renzo De Felice. Milano, 1985.

Innocenti

1992 Innocenti, Marco: *I gerarchi del fascismo. Storia del ventennio attraverso gli uomini del Duce*. Milano, 1992.

2012 Innocenti, Marco: *Lui e loro. Mussolini e i suoi gerarchi*. Milano, 2012.

Mussolini

2000 Mussolini, Benito: *A fasizmus doktrínája*. Budapest, 2000.

Ordasi

2015 Ordasi Ágnes: Fiume megmentője. Költő vagy hadvezér? (Lucy Hughes-Hallett: *The Pike: Gabriele D'Annunzio Poet, Seducer & Preacher of War*. London, Fourth Estate, 2013.) In: *Tanulmányok a 70 éves Popély Gyula tiszteletére*. Szerk.: Makkai Béla. Bp., 2015. 161–174.

2018 Ordasi, Ágnes: Alcuni dettagli sul cambio di regime a Fiume 1918–1920 nel diario di Lajos Egan. In: *Quaderni del CEDOS*, 9. (2018) 51–59.

Petacco

1998 Petacco, Arrigo: *Il superfascista. Vita e morte di Alessandro Pavolini*. Milano, 1998.

Sarfatti

1927 Sarfatti, Margherita: *Mussolini élete*. Bp., 1927.

Szalai

2015 Szalai Miklós: Befogadás, értelmezés és kultusz. Mussolini és az olasz fasizmus megítélése a két világháború közötti Magyarországon. In: *Múltunk*, 64. (2015) 4. sz. 50–71.

GÁBOR ANDREIDES

MUSSOLINI AND THE AND THE FASCIST LEADERS

The two decades of fascism had a great impact on 20th century Italian history. This highly criticised and discussed period could be entirely linked to Benito Mussolini's name. The Duce's leading role is undoubtable even though in the beginning Mussolini's primacy wasn't that definite at all. A hundred years ago, when fascism was born, there were many fellow party members who could have replaced him in case. Who were they? Who were the persons representing fascism at home and abroad, standing besides Mussolini? What kind of similarities and/or differences could be detected within mind and mentality of all those who – just like millions of others – could not refrain themselves from the Duce's shadow? This paper tries to find answers to these questions.

A rezsim egyik „perifériája”

A Nemzeti Fasiszta Párt Szicíliában

A fasiszta mozgalom, majd párt története egy olyan periferikus helyen, mint az 1920–1930-as évek Szicíliája, számos alapvető kérdést vet fel, amelyet olasz és külföldi gazdaságtörténészek, szociológusok, történészek tanulmányok hosszú sorával próbáltak megválaszolni az 1960-as évektől a mostani évezred elejéig.¹ Az évezredfordulóra ugyanis a kutatás jórészt kifogyott az újdonságokból, mivel visszavonhatatlanul lerántotta a leplet a közhelyekről, amelyek a fasiszta uralom szicíliai valóságát eltakarták. Addig ugyanis a közvéleménynek jórészt egy olyan – ha nem is torz, de a korabeli viszonyokat nem híven tükröző – képet közvetítettek, miszerint Szicília a szigetet sújtó krónikus bajok – természetesen a maffiára gondolok – elleni kérelmelhetlen küzdelemnek köszönhetően végre elindult a modernizálás útján. Az említett gondok ugyanis régóta negatívan befolyásolták a sziget gazdasági és társadalmi, illetve közvetve kulturális fejlődését, jelentősen akadályozva, hogy alkalmazkodjon a frissen létrejött egységes olasz államhoz, valamint hogy a különbségek kiegyenlítődjenek. A közvélekedés szerint a fasizmus maffia elleni harca jórészt sikeresnek bizonyult, számos pozitív eredménnyel járt, amit megtagadott, majd „elárult” az Olasz Köztársaság erélytelenül belenyugvó és majdhogynem cinkos politikája a második világháborút követően. Ebből következett az a kép, hogy az államnak a „vasprefektus”, Cesare Mori segítségével végrehajtott határozott maffiaellenes politikája a fasiszta uralom alatt Szicíliát – ha nem is teljesen, de – megtisztította a szervezett bűnözés mételjétől. Azt viszont érdemes leszögezni, hogy Mori megkérdőjelezhetetlen országos (és nemzetközi) dicsősége a maffia megfékezése és felszámolása során alkalmazott eszközöknek volt köszönhető, és nem a tényleges és legfőképpen időtálló eredményeknek.²

* A szerző az Università degli studi di Messina Dipartimento di Civiltà antiche e moderne egyetemi tanára (Messina, Piazza Pugliatti, 1., pasquale.fornaro@unime.it).

1 A szemléletváltást elősegítő számos tanulmány közül csupán néhányat említünk, amelyek főleg a módszertani megközelítés miatt fontosak: Micciché, 1976; Renda, 1985. 351–404.; Lupo, 1987. 371–482.; Baglio, 2005. A szigeten fellelhető fasizmus eseményeit kritikusan szemlélik ezek a maffiával foglalkozó művek: Duggan, 1986; Raffaele, 1993; Dickie, 2005. A szicíliai fasizmus különleges jellegére történő utalások miatt egyes, magáról a fasizmusról írt nagyobb lélegzetű, átfogó feldolgozások is figyelmet érdemelnek: Lyttelton, 1982; Gentile, 1989; Musiedlak, 2003.

2 Morival szinte minden olyan történész foglalkozott, aki a maffiajelenséget tanulmányozta, sokszor tovább erősítve a híres prefektusról alkotott elfogult képet. Az összetettebb megközelítésű, új és eredeti, kritikus

Valójában, ahogy a már említett kutatások bebizonyították, „a maffiával szemben álló és azt kérlelhetetlenül üldöző államközpontú fasizmus”³ képe igen csak finomításra szorul, bár nem szükséges teljesen ellentétes módon értelmezni, „sokkal árnyaltabb és ellentmondásosabb viszonyrendszerbe” kell azonban beilleszteni, ahogy a témával foglalkozó egyik legérdekesebb munka is javasolja. Eszerint ebben a rendszerben „a folytonosságok törései együtt léteztek a rögzült régi társadalmi és politikai viszonyokkal, amelyek gyökereit senki sem bántotta”.⁴

E rövid tanulmány legfőképp annak a kérdésnek a megválaszolására törekszik, hogy mennyire felel meg a valóságnak a maffiától megtisztított boldog Szicília képe, vagy pedig ez inkább csak a fasizmus egyik sztereotípiája, amelyet maga a rezsim hozott létre⁵ és részben később is fennmaradt, és nem csak az 1920-as évek iránt nosztalgiát érzők között. A propagált kép célja az volt, hogy az országon belül és külföldön egyaránt egy erős és határozott rendszer létét mutassák, amely elkötelezett az állami törvények végrehajtása és betartatása iránt, hogy ily módon – a társadalmi igazságosság támogatójaként, illetve a modernitás előmozdítójaként – megszabadítsa Szicíliát és általában Dél-Olaszországot egészét a krónikus bajoktól.

A fasizmus szicíliai vonatkozásainak bemutatása azzal a kérdésfeltevéssel is együtt jár, hogy a sziget, pontosabban annak politikai és társadalmi viszonyai mennyiben segítették elő a fasiszta rendszer országos szintű megerősödését és konszolidálódását; kik voltak azok a kiemelkedő szicíliai személyek, akik hozzájárultak a Nemzeti Fasiszta Párt (PNF) és a két világháború közötti Olaszország hatalmi rendszerének fejlődéséhez; és végül regionális összevetésben mennyit nyert Szicília, tekintve hogy a regionális „rangsorban” a gazdasági fejlettségi, a foglalkoztatottsági, az oktatási és kulturális mutatók, valamint az életszínvonal stb. alapján is az utolsók között foglalt helyet, és sajnos a második világháborút követően és ma is ebbe a csoportba tartozik.

Ezen kérdések megválaszolásához a kezdetektől, vagyis a fasiszta mozgalom, majd pedig a párt létrejöttétől kezdődően végig kell követnünk a fasizmus történetét és állomásait a szigeten, hogy kiemelhessük egyértelmű jellegzetességét és határait. Ezzel ugyanis érthetővé válik, vajon olyan jelenséggel szembesülünk, amely „kéz a kézben jár” az ország többi részén párhuzamosan lezajlott folyamatokkal, vagy pedig olyan sajátosságokkal találkozunk, melyek azt mutatják, hogy egy periférikus, részben torz jelenségről van szó, amelytől nem várható el társadalmi és politikai értelemben semmiféle „forradalom” megvalósítása, vagyis a hagyományos társadalmi működés meghaladása, a nép támogatásának megszerzése a

gondolatot megfogalmazó művek közül érdemes megemlíteni: Falzone, 1974; Duggan, 1986. A Moriról írt máig legteljesebb életrajzok: Petacco, 1975; Tessitore, 1994.

3 Raffaele, 1993. 13.

4 Uo.

5 Az *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti* XXI. kötete „maffia” szócikke úgy beszélt a jelenségről, mint amely a múlt részét képezi. A fasizmus Dél-Olaszország „társadalmi betegsége” elleni harcának „örömteli eredményeként” definiálja a maffia elleni harcot. „Egy öt évig tartó erélyes és sokszor kíméletlen hadjárat elegendőnek bizonyult, hogy megtörje a lenti maffiának a fentivel ápoltszolidaritását, s amint megtört a gonosz lánc, könnyű volt az egyedi gyűrűket alkotó különálló körök megtörése.” *Enciclopedia italiana di scienze*, 1934. 863–864.

helyi szintű hatalom működtetéséhez. A hagyományos társadalmi gyakorlaton az önérdék hajszolását, az üzérkedést, a kliensrendszert és a választás befolyásolását, a szervezett bűnözéssel történő összejátszást stb. értem, amely jelenségek az Olasz Királyság liberális korszakában jelen voltak, majd pedig a fasiszta időszakot követően az új köztársasági Olaszország történetében is meghatározóvá váltak.

„Szicília velejéig fasiszta”? A fasizmus meggyökeresedése a szigeten

Érdemes azonnal tisztázni – és ebben a szicíliai fasizmussal kapcsolatos historiográfia majdhogynem egyhangúan egyetért⁶ –, hogy a római menetelés előtt Szicíliában és egész Dél-Olaszországban, Nápolyt és környékét, illetve Abruzzót leszámítva, a fasizmus marginális, gyenge és súlyos belső konfliktusokkal küzdő mozgalom volt. Az első *fasciók* csak 1920-ban jöttek létre, és szinte kizárólag városi környezetben. Tagjaikat – főképpen háborús veteránokat, fiatal diákokat, értelmiségieket, vagy a nacionalista, illetve a futurista és nonkonformista szólamok bővületében élő kispolgárokat – nem a harcos és büszke szocialistaellenesség, hanem nemzeti-populista követelések és a helyi hatalommal való szembenállás vezette, valamint mindenekelőtt őszinte hazafias szellem, amely azt hangsúlyozta: a népi-kispolgári rétegeknek joguk van, hogy a hosszú és sok fájdalommal járó háborúból győztesen kikerülő Olaszország politikai életének új főszereplői legyenek.

A munkásmozgalom egész Szicíliában gyenge volt. Az egyedüli kivételt a siracusai-ragusai térség jelentette, ahol jelentősebb számú ipari munkás élt, emellett kapitalista típusú intenzív földművelést folytattak, így a parasztság problémái is határozottabban jelentkeztek.⁷ A megfelelő bérekért, illetve a magas költségek ellen szervezett sztrájkokban a szocialisták – mind a reformisták, mind a maximalisták – jelenléte és szerepe is láthatóvá vált. A megmozdulások mértéke azonban meg sem közelítette az észak- és közép-olaszországi területeken megélt két „vörös” évét, de elegendőnek bizonyultak arra, hogy kiprovokálják a környék fasiszta csapatainak erőszakos fellépését a helyi szocialista erők által szervezett tiltakozások ellen.

A szigeten a *fasciók*, majd pedig a Nemzeti Fasiszta Párt tagsága nem volt jelentős számú, a taglétszám – az ország többi részéhez hasonlóan – csak később, 1923 és 1926 között kezdett emelkedni, amikor a mindenki által jól ismert módszerekkel hatalomra került fasizmus fokozatosan a saját javára kiüresítette a radikális és a konzervatív jobboldalon elhelyezkedő mozgalmakat és pártokat (ahogy a szemben álló oldalon is tette, különösen a forradalmi szindikalisták számos tagjával), majd elkezdett beépülni mindegyik, a liberális államból még fennmaradt intézménybe. Mindenesetre sem az abszolút számok, sem az arányok tekintetében nem

6 Mindegyik munka, amely a szicíliai fasizmus fejlődésének kérdésével foglalkozik, egyetért azzal, hogy a Harci Szövetségek mozgalmának korai fázisában a mozgalom alapvetően súlytalan volt. Vö. Laveglia, 1978; Lyttelton, 1982. 314. skk.; Renda, 1985. 351. skk.; Duggan, 1986. 6.; Gentile, 1989. 142–143. Hasonló értelmezés a sziget protofasizmusáról: Bianco, 1923. 39.

7 Baglio, 2005. 22. A téma kapcsán lásd még: Renda, 1985. 357–358.

érte el Szicília más vidékek szintjét, különösképp az északi területekét nem. A szicíliai adatok mindig kissé az országos átlag alatt maradtak.⁸

Leginkább azt érdemes kiemelni, hogy a húsz év alatt, amíg a Fasiszta Párt hatalmon volt, a szicíliaiak nem képviselték magukat nagy számban az állam és a párt legfelső vezető testületeiben. Ez az adat mindenképpen elgondolkodásra készít minket a Duce ritka szicíliai tartózkodásai során elhangzott „fasiszta Szicília” ki-jelentés tekintetében.⁹ A látogatásoknak egyébiránt nem volt nagy jelentőségük, Mussolini az ország többi részéről származó pártvezetőkkel és kormánytagokkal szemben nem támogatta különösebbképpen a fasizmus helyi képviselőit. Ez bizonyos mértékben ellentmond a hagyománynak, miszerint a szicíliai politikusok nagyobb jelentőségre tettek szert, így például a liberális Olaszországban igen magas tisztségeket töltöttek be, majd pedig az Olasz Köztársaságban, főleg a Kereszténydemokrata Pártban, a második világháborút követő években főszerepet játszottak. Senkit se tévesszen meg, hogy az első Mussolini-kormányban négy szicíliai tagja is volt (Giovanni Gentile a közoktatási, Gabriello Carnazza a közmunkaügyi, Giovanni Antonio Colonna di Cesarò herceg a posta és távközlési, Mario Corbino pedig a nemzetgazdasági tárca élén). Valójában olyan emberek kormánytagságáról van szó, akik nem alapító atyák, hanem támogatók voltak – Cesarò csak egy ideig –, akiket Mussolini mandátuma elején nem kis számban használt fel arra, hogy az addigi politikai osztályban a folytonosság megnyugtató és biztató érzetét keltse, noha az 1922. októberi „fasiszta forradalmat” követően az egész országban elterjedt, hogy korszakváltás történt. Ezt az árat kellett a kezdetben a fasizmusnak megfizetni azért – mint majd a híres 1924. évi választási lista, a *Lista Nazionale* vagy „Listone” esetében is –, hogy halálos ölelésével megroppantsa azt, ami még megmaradt az első világháború előtti Olaszország liberális berendezkedéséből, illetve azokat, akik a háború után formálódó helyzetben nagy reményeket fűztek a demokratikus megújuláshoz (egyrészt a Néppártra utalok, amely az osztályokon átívelő katolikusság képviselőjeként hópiheként olvadt el, miután egyes képviselői kompromisszumot kötöttek és feliratkoztak a Mussolini-féle „nemzeti választási listára”; másrészt a liberális értékek elárulására, amit egyes politikusok követek el, akik történelmi döntéssükkor a bolsevikellenességre hivatkoztak: így például Giovanni Giolitti, illetve Szicíliában Vittorio Emanuele Orlando). 1924 áprilisában a Fasiszta Párt fölényesen

8 Az egyik legjellemzőbb eset Emilia-Romagnáé. Palla, 1997. 579–596.

9 Néhány idézet Mussolini híres 1937. augusztus 20-i beszédéből, amelyet az egész országban közvetített a rádió: „Szicília velejéig fasiszta. (...) Szicília és a fasizmus egy tökéletes egységet alkot. (...) a fasiszta forradalom ezen első 15 évében Szicília is határozottan menetelt. Ha szabad százalékokról beszélnem, azt mondanám, 25 százalék már megvalósult, 25 százalék folyamatban van, 50 százalék van hátra, amit meg kell még valósítani, és megvalósítunk. (...) Szicíliának kell lennie a föld egyik legtermékenyebb vidékének, és az is lesz. (...) Az állam energiáit egyre nagyobb mértékben fogják az Önök érdekében felhasználni, mert Szicília jelenti a Birodalom földrajzi központját.” Nem maradt el az utalás a sziget új földközi-tengeri stratégiai fontosságára, végül is egy önkéntelen Kasszandra-jóslat: „Önök a saját szemükkel láthatták a szigetet védő légi, tengeri és szárazföldi felkészülést. Csupán egy totális elmeháborodott gondolhat egy megszállásra. Itt senki, egy katona sem fog partra szállni.” Lásd: <http://www.adamoli.org/benito-mussolini/pag0687-.htm>. Csak a történeti teljesség kedvéért, az 1923. júniusi rövid messinai látogatást leszámítva Mussolini két alkalommal és körülbelül tíz-tíz napig tartózkodott Szicíliában: 1924 májusában és 1937 augusztusában.

megnyerte a választásokat, ami a fasizmus ellenállás nélküli felemelkedésének és diktatórikus rendszerre történő átalakulásának a kezdetét jelentette.

A helyzet a római menetelést követően jelentősen megváltozott, és a lakosság kezdett érdeklődést mutatni a kormányzati döntések iránt. A fasizmussal szimpatizáló közhangulat kialakításában fontos szerepet játszottak az újonnan kinevezett prefektusok (politikai-közigazgatási vezetők),¹⁰ akiket először a történelemben megszabadítottak a helyi hagyományos politikai csoportosulások ellenőrzése alól.¹¹ A Fasiszta Párt a perifériákon is artikulálódott, még ha a párt növekedése a prozelitákat is felidézi. A tagok számának gyarapodása – a liberális korszak és a köztársaságkori időszak többi hatalmat birtokló pártjához hasonlóan – egyúttal számos oportunista beszivárgásával is együtt járt,¹² akik miután kiszimatolták, milyen irányból fúj a szél az olaszországi politikában, nem haboztak, hogy a győzteshez csatlakozzanak. A párt taglétszáma nemcsak a radikális jobb- és baloldali elemek (gondoljunk csak a nagyszámú forradalmi szindikalistára), a frontharcosok és a nacionalisták tömeges belépése következtében nőtt (ezen említett ideológiák határosak voltak az eredeti fasizmussal, és természetes háttérét biztosították), hanem a régi liberális politikai osztály, a Giovanni Antonio Colonna di Cesarò hercegféle demokratikus-szocialisták (egy jellemzően déli párt), illetve a szociálreformerek és néppártiak köpönyegforgató belépésének köszönhetően is.

Amennyiben igaz, hogy ez a folyamat nemcsak Szicíliában figyelhető meg, hanem országos jelenségről van szó, úgy azt is érdemes megjegyezni, hogy a szigeten ez kiemelkedő méreteket öltött, ami a „legelső fasisztákat” a „beszivárgottakkal” szembeni csalódottságuk és nyílt ellenségességük kifejezésére ösztönözte. Az új tagok ugyanis szerintük a közelmúlt olyannyira megvetett kliensi gyakorlatát hozták magukkal a pártba. Innen eredeztethető többé-kevésbé nyílt tiltakozásuk és a frissen létrejött Fasiszta Párton belül kirobbant féltékenykedés, illetve a viszálykodás, mivel a párt helyi szervezeteinek megalakításakor az esetek többségében a régieket kiszorították az olyan a neofiták, akiknek nem sok közük volt a római meneteléshez és az eredeti Harci Szövetségekhez. A frissen létrejött szicíliai Fasiszta Párton belül hosszan tartó és mély belső konfliktus feszült, aminek sohasem sikerült véget vetni a fasiszta uralom alatt, és ami a párt egymást váltó főtitkárainak stratégiai elgondolásaitól függően a helyi rasok¹³ gyors bukásához és ugyanolyan gyors rehabilitálásához vezetett.

Kétségtelen, hogy Mussolini döntése, miszerint 1921 vége és 1922 eleje között feloszlatta a Harci Szövetségek regionális titkárságát, hogy helyette megyei szövetségek jöjjenek létre, egyáltalán nem a párt centruma és perifériája közötti

10 A prefektusok politikai szerepéről, illetve a munkájukat koordináló Giovanni Gastiról lásd: Cicala, 2008.

11 Baglio, 2005. 25.

12 „Lényegében – írja polemizálva ezekről az évekről egy »kritikus fasiszta« – a római menetelést követően Szicíliában a fasizmus körül nem a legjobb elemek és az egészséges többség gyülekezésének vagyunk a tanúi, hanem pont azon személyek csatlakozásának, akik a megszokott módon orrukkal mindig a széljártást figyelik, és napjában akár százszor is hajlandóak zászlót váltani.” Bianco, 1923. 43.

13 Etióp eredetű kifejezés, amely eredetileg tartományurat jelölt. A fasizmus helyi potentátjait is ezzel a kifejezéssel illették. (A fordító megjegyzése.)

viszony „optimalizálását” segítette elő. Szicíliában talán jobban, mint máshol, lehetővé tette, hogy a kevés következetes, tehát kényelmetlen „ősfasiszta” kezéből kiragadják a helyi hatalmat, és – még ha akaratlanul is – olyan, a fasiszta mozgalomhoz később csatlakozó, kívülről jövő politikusok ragadják magukhoz azt, akik jelentős kliensi hálózattal rendelkeztek, ami ugyan nagyobb hatékonysággal biztosította a széles választói többség megszerzését, de eközben jelentősen meghamisította a *fasciók*, majd pedig a Nemzeti Fasiszta Párt eredeti lényegét.

Így történhetett, hogy a calabriai, de messinaivá vált Vincenzo Villelli megyei titkárt és a szicíliai *fasciók* első szervezeteinek hatékony koordinátorát mellőzték, hogy helyét – majdnem minden esetben a különböző szicíliai megyék prefektusai javaslatára – néhány helyi előkelőség vegye át, akik hajlandók voltak teljes klientúrájukkal belépni a Fasiszta Pártba. Nem az ideológiai hithűség számított, hanem a támogatottság növelése és a párt meggyökeresedése, amit – legalábbis rövid távon – csak nehezen tudott volna elérni a párt, amely a hatalom bátor megszerzését követően konszolidálni kívánta helyzetét. A fasizmus tehát már a római menetelés idején kezdte feladni radikális álláspontját és áttért az ideológiailag kevésbé lelkesítő, de a párt létszámának exponenciális növekedése szempontjából jövedelmezőbb, a hagyományos politikai erők képviselőivel kötött kompromisszumra.

Annak ellenére, hogy a fasizmus egyik eredeti célja a korábbi politikusi gárda megtisztítása volt – a fentiek jegyében –, az 1920-as években a Fasiszta Párt szicíliai vezetőségét olyan személyek uralták, mint Michele Crisafulli Mondio Mesinában, Gabriello Carnazza Cataniában, Filippo Pennavaria Siracusában, akik a demokratikus-szocialista párt soraiból érkeztek, amely már kiterjedt és megfelelő szervezeti hálózattal rendelkezett Szicíliában. Mindannyiuknak volt már tehát korábbi politikai tapasztalata, ahogy az agrigentói (Angelo Abisso, a háború előtt radikális színében, majd utána demokratikus-szocialista képviselő) vagy a caltanissettai vezetőnek is (Ernesto Vassallo, korábbi néppárti). Maga Alfredo Cucco, aki a későbbi években az egyik legkövetkezetesebb fasisztává vált, illetve a sziget többi meghatározó személyéhez képest nagyobb ismertségre tett szert az őt érintő viharos ügyek miatt (amelyekről a későbbiekben bővebben is lesz szó), Palermo nagy hatalmú vezetője lett, az Olasz Nacionalista Egyesület soraiból érkezett.

Egytől egyig olyan személyek voltak, akiket különféle megyei pártvezetőségi posztokra helyeztek. Ezt követően azonban már sohasem rendelkeztek nagyobb egyéni mozgástérrel, mivel a Fasiszta Párt szigorú, központosított ellenőrzése alá kerültek. A felügyeletet a belügyminisztériumból származó útmutatásokat vakon követő prefektusok gyakorolták. Nem járt sikerrel a párt legnyughatatlanabb szárnya által az 1923. novemberi, Italo Balbo jelenlétében Siracusában összeült tanácskozáson szorgalmazott javaslat, miszerint akadályozzák meg a megbízhatatlannak ítélt, hazafiasságuk tekintetében kétes megítélésű személyek – akiket közönséges kalandoroknak tartottak – korlátozások nélküli belépését a pártba. A felvetés szerint közelednek 1924 áprilisára kiírt választások, és minden lehetséges módon¹⁴ fel

14 Hiábavalóak voltak a kritikus hangvételű pamfletetek, amelyek az 1924. áprilisi parlamenti választásra összeállított Nemzeti Lista kompromisszumos döntései kapcsán mellébeszélés nélkül felfedték a fasizmus

kell készülni az ellenzéknek a faszizmussal szembeni fellépésére, amely ugyan legyengült és szervezetlen mind egész Olaszországban, mind Szicíliában, mindazonáltal még nem lehetett leírni.

Az új belépőknek köszönhetően a Fasiszta Párt tagsága kétségtelenül megnőtt Szicíliában, és a párt már nem csak egy kisebbségben lévő politikai erőt jelentett, mint két évvel korábban. Az 1923. év közepi adatok szerint – habár súlyos belső konfliktusok gyötörték – a párt tagsága az előző évihez képest több mint kétszeresére nőtt (23 031).¹⁵ Ez a taglétszám ugyan még messze van egy tömegpárttól, mint amilyenné a Fasiszta Párt vált, és nemcsak az északi megyékben (Lombardia 100 230, Toscana 82 526, Emilia 68 848 tag), hanem más, kisebb vagy azonos létszámú, de a fasizmus számára Szicíliánál fontosabb déli területeken is, mint Campania (45 325), Abruzzo-Molise (37 446) és Puglia (35 100).¹⁶

Így érkezünk el az annyira várt 1924. április 6-i választásokig, amely a régi liberális világ tekintélyes személyiségeivel kötött egyezségeknek köszönhetően a „Listone” előre megíjolt országos szintű – így szicíliai – győzelmét eredményezte. Szicíliában csak kevesen voltak olyanok, akik megpróbálták megőrizni saját politikai háterszágukat és a hagyományos pártok kivéreztetését megakadályozni. Ilyen volt Colonna di Cesarò herceg, a szicíliai demokratikus-szocialisták megkérdőjelezhetetlen vezére, aki bátran, önálló listával indult a választásokon, miután lemondott az első Mussolini-kormány posta- és távközlési miniszteri posztjáról. Végül kénytelen volt a „Listone” elsőprő győzelmével szembesülni a saját választási körzetében, valamint azzal, hogy támogatói köre meglehetősen megfogyatkozott.

A választási eredmény is tisztán mutatja, hogy a „Nemzeti Lista” 38 megválasztott képviselője közül csak kevesen voltak a fasizmus „alapító” tagjai; a többieket „újonnan szervezték be”, átigazolva más pártokból, akik sok esetben még a PNF párttagságát sem szerezték meg. Ők neofiták voltak, de nem valamiféle politikai parvenük: Vittorio Emanuele Orlando biztosan nem volt az, a „Listone” listavezetője a sziget egyetlen választási körzetében egymaga képes volt 475 495 szavazatot összegyűjteni, az érvényes voksok 69,84 százalékát, és így az Acerbo-törvény¹⁷ által a többségnek biztosított prémium nélkül is 38 mandátumot szerzett (amihez hozzá kell adni a „Lista Bilanciá”-ra, vagyis a „Listone” külső támogatóira leadott voksokat, 12 887, tehát 1,89 százaléknyi szavazatot, egy mandátumot).¹⁸ Ezzel szemben Giovanni Antonio Colonna di Cesarò herceg és a „Democrazia sociale”

hibáit és hiányosságait. Mint megfogalmazták: a fasizmus „itt más köntösben és célokkal indult, mint 1919-ben északon”, lényegében megakadályozva „egy új, fiatal vezetői réteg létrejöttét, amely be tud illeszkedni a sziget életébe, és bátran szembeszáll a régi rendszerekkel és a régi klikkekkel, illetve képes felszámolni azokat”. Jannelli, 1924. 7–8.

¹⁵ Renda, 1985. 361.

¹⁶ Gentile, 2000. 78.

¹⁷ A Giacomo Acerbo által benyújtott választási törvényt 1923-ban fogadták el, amelynek értelmében az a párt, amelyre a legnagyobb arányban szavaznak (legalább 25 százaléknyan), megszerzi a parlamenti mandátumok kétharmadát. (A fordító megjegyzése.)

¹⁸ A szicíliai választóköri összes adata és a képviselőházba megválasztott képviselők felsorolása: [https://it.wikipedia.org/wiki/Circoscrizione_elettorale_Sicilia_\(Regno_d%27Italia\)](https://it.wikipedia.org/wiki/Circoscrizione_elettorale_Sicilia_(Regno_d%27Italia)). Lásd még: Micciché, 1976. 179–180.; Renda, 1985. 371–372.

listája szerény eredményt ért el (75 349 szavazat, 11,07 százalék, hét mandátum). A „Lista Cavallo” alkotmányos ellenzéki lista, amelyet Nitti-pártiak, a szociálreformisták és laboristák alkották (40 569 szavazat, 5,96 százalék, négy mandátum), a demolaborista „Patria, Lavoro, Libertà” lista (6054 szavazat, 0,89 százalék, egy mandátum),¹⁹ a Néppárt (30 764 szavazat, 4,52 százalék, három mandátum), az Egységes Szocialista Párt (14 736 szavazat, 2,16 százalék, egy mandátum),²⁰ a Szocialista Párt (7673 szavazat, 1,13 százalék, egy mandátum), a Kommunista Párt (10 840 szavazat, 1,59 százalék, egy mandátum) jutott még néhány mandátumhoz. A többiek: a független liberálisok és a köztársaságiak még kevesebb szavazatot kaptak, és nem jutottak mandátumhoz.²¹

Százalékos arányát tekintve Szicíliában a „Listone” megválasztott képviselőinek csak 31 százaléka volt a faszizmus „alapító tagja”, ami arra is utal, hogy a párt még csak kis mértékben tudott gyökeret verni a szigeten, vagyis helyi szavazóbázisa törekény volt, így a polgári pártok valamiféleképpen elérhették, hogy megváltoztassák a helyi faszizmus jellegét. Más volt a helyzet a többi déli megyében, ahol a megválasztott képviselők között sokkal magasabb volt az „eredeti” fasiszták aránya: 60 százalék Calabriában és Basilicatában, 78,9 százalék Acerbo Abbruzzójában és 80 százalék Szardíniában. Ez is egyik látható jele volt annak, hogy „két eltérő Olaszország létezett”.²²

Meg kell jegyezni, hogy a feltételezhető reakciókkal ellentétben a Giacomo Matteotti szocialista politikus 1924. június 10-i meggyilkolását követő válság Szicíliában nem hatott negatívan a Fasiszta Párt építésére, sőt inkább azt mutatja, mekkora támogatást kapott a hatalom a szigeti előkelőségek soraiból, a hagyományos földbirtokos rétegből és a középrétegekből toborzott új híveitől, akiket a helyi sajtó erre is buzdított. Ennek a leglátványosabb jele a július 5-i palermói tömegdemonstráció volt, amely során a feketeingesek és a „Listone” képviselői több mint 70 ezer embert tudtak megmozgatni.²³ Mindez visszafordíthatatlan változást jelentett, amit a következő évi augusztusi palermói helyhatósági választások is megerősítettek.²⁴ A polgárság, az értelmiség, az arisztokrácia és a nagybirtokosok – és a maffia, amely hagyományosan ellenőrzése alatt tartotta a vidéket – a Pietro Lanza di Scalea, a bankár Guido Jung és a Fasiszta Párt nagy hatalmú megyei titkára, Alfredo Cucco vezette „Nemzeti Listát” támogatták²⁵ az előző évhez képest „bűnbánó” Vittorio Emanuele Orlando és az általa vezetett „Unione della Libertà” [Szabadság Uniója] elnevezésű, utolsó komoly alkotmányos ellenzékkal szemben, amelyet ugyan nem

19 Ezt Ettore Lombardo Pellegrino szerezte meg, aki a „kis pénz” tiltakozó mozgalom szervezője volt.

20 Filippo Turatit választották meg.

21 Miccichè, 1976. 179–180.; Renda, 1985. 371–372.

22 Musiedlak, 2003. 263.

23 Miccichè, 1976. 192.; Baglio, 2005. 40.

24 Mint Orazio Cancila megállapította: „A palermói választás jelentősége meghaladta az önkormányzati választások szintjét, nagyobb, országos politikai jelentőségűvé vált, és megmutatta az országban meglévő ideológiai összecsapásokat és töréseket, amelyek családokat szakítottak szét, és több évtizedes szövetségeket és együttműködéseket törtek darabjaikra.” Cancila, 1988. 419.

25 Baglio, 2005. 41.

sikerült megsemmisíteni, de legyőzni igen (16 616 szavazat a szigeti Nemzeti Lista 26 428 voksával szemben).²⁶

A fasiszmus támogatottságának növekedésével – ahogy ismert – az autoriter fordulat sem váratott magára. A Fasiszta Párton belül ennek volt a jele, hogy Roberto Farinacci került a főtitkári pozícióba (1925. február), aki nem titkolta szándékát, miszerint az eredeti hajthatatlanság nevében a párt hagyjon fel a „puha” irányvonallal.

Szicíliában is érezhető volt a Fasiszta Párt erőteljes változása, a párt radikális szárnya ugyanis újult erővel támadta a támogatókat és az „utolsó órában áttértet”. A szicíliai titkárságok a hajthatatlan fasiszták irányítása alá kerültek vissza, vagy ideiglenes megbízottat neveztek ki élükre, mint például Trapaniban vagy Agrigentóban, ahová Achille Staracét küldték. Olyan személyek kerültek előtérbe, akik a pártba történő tömeges belépések idején háttérbe szorultak (Cucco Palermóban, Pennavaria Ragusában, Carbone Caltagironében, Lo Giudice Cataniában a nagy hatalmú Carnazza testvérekkel szemben, illetve egy rövid megbízotti korszakot követően Abisso Agrigentóban és Paladino Trapaniban).²⁷ Ezek a hirtelen változások hónapjai voltak a párt helyi vezetősége számára, viszont hamar be is fejeződtek, ahogy Farinacci főtitkársága is, aki azonnal összekülönbözött Luigi Federzoni belügyminiszterrel és Mussolinivel, aki nem értett egyet a Farinacci-féle szélsőséggel, és 1926 márciusában, majdnem egy év után leváltotta a fiatal és ambiciózus vezetőt, ezzel is hangsúlyozva, hogy az 1925 vége és 1926 eleje között elfogadott „legfasisztább törvényeknek” köszönhetően immáron rezsimmé váló fasiszmus totalitárius irányváltásához már nem volt szükség „jakobinusokra”, mint Farinacci. Különösen egy olyan pártban, amely éppen újradefiniálta önmagát a diktatúrára történő áttéréssel, a Mussolini által vezetett kormánytól független autonómiák felszámolásával, az 1926. októberi pártszabályzattal, melynek értelmében a Fasiszta Párt irányításában az abszolút elsőbbséget a „Ducé”-ra ruházták, a belső viták megtiltásával, valamint a Nemzeti Kongresszus (*Congresso nazionale*) és a választáson alapuló tisztségek elvének megszüntetésével.

Dél-Olaszországban és különösen Szicíliában egyrészt még mindig szükség volt a hagyományos uralkodó rétegek – mindenekelőtt a sziget arisztokráciája, a városi előkelők és a földbirtokosi réteg – bevonására a fasiszta állam építésébe, másrészt viszont a rezsim arculata nem volt vonzó a vezető réteg állandó viszálykodása miatt (ez a csoport ráadásul a Fasiszta Párt helyi szintű vezetőinek a többségét adta). Az elkövetkező években Augusto Turatinak, a párt új főtitkárának az lett a feladata, hogy közvetítőmunkájával szigorú fegyelmet vezessen be a párt helyi szervezeteiben, ami különösen sok ismert protofasisztát és hajthatatlant érintett. A főtitkár célja az volt, hogy az előbbieket veszítsék el az általuk hagyományosan gyakorolt ellenőrzést a helyi klientúrák felett, a hajthatatlanok pedig érezzék: azonnal meg-

26 Cancila megállapítása szerint „a fasiszta győzelem az új polgári negyedekben és a környező településeken dőlt el, ahol az eredmény sokkal kedvezőbb volt a Nemzeti Lista számára, mint a történelmi városközpontban, ami megerősíti, hogy a maffia a környező településeken a fasiszmus oldalán állt, és a régi város még ellenállt a fasizálódás folyamatának”. Cancila, 1988. 421. A helyhatósági választások politikai jelentőségére lásd még: Micciché, 1976. 201–203.

27 Baglio, 2005. 43.

szabadulnak tőlük, amint kiderül, hogy korrupciós ügyekbe keverednek, vagy felmerül ennek gyanúja, illetve amennyiben feladatuk végzése közben saját elgondolásait követik. Az általában korrupció vádjával kezdődő nagyarányú tisztogatásnak, amelyet 1926 és 1929 között majdnem minden esetben távolról érkező vezetők ideiglenes kinevezésével hajtottak végre,²⁸ nemcsak a cataniai Gabriello Carnazzával és a messinai Crisafulli Mondióval együtt a Fasiszta Pártba belépett volt demokratikus-szocialisták itták meg a levét, hanem a már többször említett Alfredo Cucco is Palermóban. Turati főtitkársága idején mindegyik szicíliai szervezet élére különmegbízottat neveztek ki, hogy az apparátus – legalábbis az eredeti szándék szerint – a totalitárius állam engedelmes szolgálójaként és ne a helyi hatalmasságok érdekeit követve tevékenykedjen.

A törekvés, hogy a politikát személytelenné és a perifériát politikamentessé tegyék „egy vertikális és integrált mechanizmuson belül”,²⁹ kétségtelenül hozzájárult azon réteg eltávolodásához, amely addig haszonszerzés nélkül támogatta a párt szicíliai térnyerését és a kormányzat irányvonalát. A prekfektus – mint az államhatalom legmagasabb szintű megnyilvánulása – jogköreinek elismerése a megyékben szintén meghatározott szerepet kapott abban, hogy a párt helyi szervezeteit alá vessék a Rómából küldött instrukcióknak.³⁰

Más irányba hatott az 1929-ben bevezetett népszavazás-jellegű választási rendszer, amelyben csak a Fasiszta Nagytanács által kiválasztott jelöltek kerültek az egyetlen listára. A képviselői és a párttitkári tisztség összeférhetetlensége biztosította, hogy egy személy ne összpontosítson túl nagy hatalmat a kezében, de Szicíliában továbbra is magas volt a megválasztott képviselők között a PNF-tagok aránya (85 százalék). Társadalmi összetételüket tekintve a pártkáderek mellett megtaláljuk a kereskedelem, az ipar és a kulturális élet meghatározó alakjait, valamint a gazdag földbirtokos arisztokrácia egyes képviselőit, mint például Ugo Parodi di Belsito herceget, Valguarnera hercegkisasszony férjét, Palermo korábbi párttitkárát és polgármesterét, illetve Ettore Pottino di Capuano márkít, akinek személyén keresztül mint ha azt kívánták volna hangsúlyozni, hogy a nemesség részvételével a nagybirtokos réteg érdekeit is védik.

Harc a maffia ellen. Szándékok, eredmények

Nehéz megmondani, mekkora jelentősége volt mindennek, de bizonyos, hogy a sziget földbirtokos rétegéhez fűződő kétértelmű kapcsolatok kétségeket és kérdéseket vetnek fel abban a tekintetben, hogy mennyire volt hatékony a rezsim maffia elleni küzdelme, amit mind ebben az időszakban, mind pedig még ma is pozitív

28 A marchei származású képviselő, Ernesto Galeazzi a palermói, cataniai és ennai titkárság vezetését újíttotta meg, Manfredo Chiostrit toscanai képviselőt Trapaniba küldték, az eredendően nápolyi Franz Turchiét Ragusába, a szárd Lare Marghinottit pedig Messinába nevezték ki. A kevés kivétel egyike a szicíliai Notóból származó Ruggero Romano volt, akit azzal bíztak meg, hogy „normalizálja” a siracusai szövetséget.

29 Lupo, 1987. 429.

30 Vö. Mussolini, 1927. A témáról lásd még többek között Sergi, 2011. 75–90.

példaként emlegetnek. A maffia elleni szicíliai fellépés vitathatatlan főszereplője Mori prefektus volt, akinek Mussolini 1924. tavaszi palermói és trapani látogatását követően különleges hatalmat adott. Mori az őt következetesen támogató Luigi Giampietro főügyész segítségével fél évtizeden keresztül energikusan és esetenként nagy sajtóvisszhangot kiváltó eredményekkel (lásd példaként az 1926. januári razziát) folytatta a maffia felszámolását célul tűző tevékenységét. Nemcsak a különböző kisebb főnökökre, illetve alárendeltjeikre kívánt lecsapni, hanem fel kívánta deríteni és le akarta leplezni a maffia és a sziget politikai-üzleti körei közötti összefonódásokat, még akkor is, ha azokban a Fasiszta Párt új szervezetei, illetve a radikális szárnyához tartozó magas rangú személyek is érintettek voltak.

A legjelentősebb példa a palermói párttitkár, Alfredo Cucco esete, akinek a politikai karrierje Morinak és Giampietrónak köszönhetően hirtelen megtört. Cuccót korrupció és „erkölcsi méltatlanság” miatt kizárták a pártból, majd a maffiához tartozó körökkel való összejátszás vádjával bíróság elé állították. A vádak azonban nem tudták bizonyítani, így Cuccót négy év múlva felmentették és 1936-ban újra visszavették a Fasiszta Pártba.³¹ Paradox módon Cucco eltávolítása elősegítette a sziget nagybirtokosainak a térnyerését a szicíliai Fasiszta Pártban, akik esetenként maguk is összejátszottak, vagy legalábbis kapcsolatban álltak a maffiával. Időközben nagyszabású – „névtelen levelekkel” kísért – tiltakozó hullám indult Mori és Giampietro könyörtelen tevékenységével szemben, ennek következtében a „vasprefektus” csillaga hanyatlani kezdett. A tiltakozás végül azzal az eredménnyel járt, hogy 1928 decemberében mindkettőjüket szenátorrá nevezték ki, majd Morit ezt követően, tekintettel „szolgálati éveire”, nyugdíjazták. Utóbbi eset azt a történeti feltevést támasztja alá, miszerint Morit politikai eszközként használták fel a párton belüli tisztogatás végrehajtása, a Farinacci-féle szárny eltávolítása érdekében;³² és nem az történt, hogy olyan helyzetbe hozták, ami lehetővé tette volna, hogy a végsőkéig elmeheessen a fasiszmus és a „rég liberális személyiségek közötti hidak felégetése terén”.³³ Az egykori liberálisok ugyanis elkerülhetetlenül kapcsolatot képeztek a párt helyi szervezetei és a bűnözői körök között az 1924-es parlamenti választások és az 1925-ös helyhatósági választási listák összeállítása idején.

Mussolini támogatásával az elkövetkező években, Giovanni Giuriati főtitkársága idején is folytatódtak a kizárások, a kívülről hozott új vezetők kinevezése, hogy a fasiszta szervezetekből toborzott új tagokkal megfiatalítsák a pártot. A valóságban viszont nem érték el ezt a célt, mivel az újonnan érkezett opportunisták és spekulánsok vezetői szerepüket személyes befolyásuk növelésére használták fel.

Az állandó belviszály a megyei szervezetekben később, Achille Starace hosszú főtitkársága alatt csillapodott, de sohasem szűnt meg teljesen. A Fasiszta

31 Az ellentmondásos palermói párttitkár személyéről többek között lásd: Di Figlia, 2007.

32 Lásd: Duggan, 1986. Téziseit a maffiáról szóló vitában jórészt átvette Sciascia, 2000. 123–130. Azon elképzelésre, miszerint Morit a fasiszmus nem használta fel politikai célból a Fasiszta Párton belüli hajthatatlan elemek eltávolítására: Petacco, 1975. 136. Más szerzők bűnösnek tartják Cuccót és azokat a párton belül, akik szoros kapcsolatokat ápoltak választási célból vagy egyéni haszonszerzésből a maffiához kapcsolódó körökkel.

33 Di Figlia, 2007. 7.

Párt helyi, szicíliai vezetőinek gyakori változtatásával,³⁴ áthelyezésével kívánták megakadályozni a konfliktusokat, ami ugyan biztosította az egyre erősebb központi ellenőrzést és a felülről jövő utasítások végrehajtását, de – néhány kivételtől eltekintve³⁵ – nem segítette elő egy stabil és hatékony helyi vezetői réteg kialakulását. Mindez alátámasztja, hogy a szigetről származó fasiszták országos szinten marginális szerepet játszottak.

Az 1930-as években a szicíliai Fasiszta Párt jelentéktelenné válása párhuzamosan zajlott a sziget gazdaságának hanyatlásával (délgyümölcsök, kén, építőipar, hajóépítés). A gazdasági nehézségeken ideiglenesen gabona-, élelmiszer- és gyógyszersegéllyel igyekeztek enyhíteni, vagy a Duce ajándékcsomagjainak szétosztásával. Mussolini, aki 1937-ben újra ellátogatott a szigetre, továbbra is kitartott meghatározása mellett, miszerint Szicília a „birodalom földrajzi központja”.³⁶ Prefektusok és pártvezetők kérték, hogy sürgősen avatkozzanak be a gazdasági szerkezet javítása érdekében, és a párt szociális-jóléti szervezetén (*Ente Opere Assistenziali*) keresztül a különféle segélyre, nyugdíjra, munkára váró, egyre nagyobb számú ember kéréseinek összegyűjtőjévé vált. A tagság létszámának bővülésével és a különböző fasiszta szervezetek létrejöttével nőtt a Fasiszta Párt támogatottsága,³⁷ az adminisztráció súlya és az, hogy a párt főleg jótékonyági tevékenységet folytatott, viszont felszámolta a párt a politikai szerepét, ezzel újra alárendelve azt a „vezér” akaratának.³⁸ Lényegében tanúi lehettünk annak, amit a párt „bürokratikus regressziójaként” írtak le,³⁹ s ami egyben a politikai felszámolását is jelentette,⁴⁰ mivel a pártot, különösen egy olyan szegény vidéken, mint Szicília, egy „nagy közvetítővé változ-

34 Ez a gyakorlat csak a palermói párttitkárt, Ignazio Li Gottit nem érintette, aki 1932 és 1940 között töltötte be a posztot, valamint a messinaikat: Giuseppe Catalanót (1930–1934) és Rosario Scaglionét (1934–1940), akik mind a városi polgárság és a szabad foglalkozásúak soraiból érkeztek, ezzel is megváltoztatva a nagypolgárokat és az arisztokratákat kinevező Turatti-féle gyakorlatot. Erről lásd: Baglio, 2005. 57.

35 Ennek számított a palermói Guido Jung, aki 1932 és 1935 között és a Badoglio-kormányban (1944 tavasza) pénzügyminiszter lett, valamint a szicíliaivá váló Francesco Ercole, a palermói egyetem korábbi rektora, aki 1932–1935 között nemzetnevelési miniszter volt. Mellettük még fél tucat államtitkár említhető (Pennavaria, Romano, Arcidiacono, Trigona di Carnicaro, Zangara és legfőképpen a rehabilitált Cucco, az országos Direktórium tagja, majd a PNF főtitkárhelyettese és később a Salò Köztársaság népi kultúraügyi államtitkára).

36 Lásd a 9. jegyzetet.

37 Ahogy Francesco Renda kiemelte: „1936-ban, amikor a fasizmus látszólag a dicsősége csúcsán állt, a Nemzeti Fasiszta Pártnak 408 063, az Opera Nazionale Balillának [a fasiszta ifjúsági szervezetnek] 364 338, a munkások szakszervezetének 289 445, a munkáltatókénak 119 102, a szakmával rendelkezők szakszervezetének 7996, a Dopolavorónak [a fasiszta szabadidős szervezetnek] 97 658 tagja volt, aminek hozzá kell adni a volt frontharcosok, hadirokkantak és hadisebesültek egyesületeinek, illetve a nagycsaládok szervezetének stb. tagságát.” Renda, 1985. 378. A jelentős létszámok (a hat évvel korábbiak a négyeszerese) jelzik a fasizmus vitathatatlan képességét, hogy politikai és társadalmi szinten konszenzust teremtsen a sziget lakói között. (Az 1931-es népszavazás szerint 3 896 866-an éltek Szicíliában.)

38 Ahogy Mussolini legelismertebb életrajzírója megjegyezte: „Ebben a helyzetben (...) a fasizmus egyre inkább (...) »mussolinizmusba« torkollott, és a rezsím egyre inkább a »Duce« személyével azonosította magát.” De Felice, 1974. 218.

39 Lyttelton, 1982. 434.

40 De Felice, 1974. 220.

tatta, amely a szűrő szerepét töltötte be a központnak címzett periférikus kérelmek esetében”.⁴¹

Összegzés

Zárásként kijelenthető, hogy „az ideológia, az előkelő rétegek és az átalakulás összetett viszonya”⁴² határozta meg végül a fasizmus szicíliai meggyökeresedését, fejlődését és konszolidálódását. Ami pedig a rezsim által hangoztatott állítást illeti, miszerint kiirtották a maffia „pestisét”, nem lehet nem egyetérteni azokkal, akik szerint a maffiakérdést a fasiszták okosan kihasználták. Az egyes esetekben válogatás nélküli razziák és az azokat követő, nagy sajtóvisszhangot keltő tárgyalások csupán azokat a maffiához köthető személyeket és csoportokat érintették, akik és amelyek a helyi hatalomért folyó harcokban alulmaradtak.⁴³ A maffia kemény magját viszont, azokat a szinteket, ahol a szervezett bűnözés és a politikai hatalom közötti összefonódás zajlott, csak megkarcolták, és a maffia hamar visszanyerte erejét.⁴⁴ Mint ismert, a második világháborút követően a maffia újból erőre kapott, különösen egy olyan párt árnyékában, mint a Kereszténydemokrata Párt, amely helyi szinten különösképpen érdekelt volt – akár kétes erkölcsű és büntetett előéletű szavazategyűjtők segítségével – a nagyobb támogatottság megszerzésében.⁴⁵

Másrészt a legfontosabb gyakorlati eredmény, amit elértek, az volt, hogy megteremtették az elnyomó apparátust, amely az „erős és igazságos” állam jelképe volt, és amely elég erős volt ahhoz, hogy bármilyen ellenségre lecsapjon. A Fasiszta Párt különleges szicíliai helyzetét tekintve ez azt jelentette, hogy képesek voltak hosszú távon egy pártot „normalizálni”,⁴⁶ amely – mint már röviden említettük – a kezdeti szervezeti hiányosságok miatt sokáig – kölcsönös feljelentésekkel kísért – belső rivalizálásnak, egyének és csoportok egymás közötti irigykedésének volt kitéve. A párt csak akkor tudott meggyőző keménységet és egységet mutatni, miután gyökeret vert az emberek között és kialakította magáról a „rendpárt” képét, amely a fasizmus végét követően is évtizedekig fennmaradt mint örökség a szigetlakók széles rétegeinek tudatában, és nem csak a fasiszta rendszer iránt nosztalgiát érzők emlékezetében.

Fordította: Juhász Balázs

41 Baglio, 2005. 61.

42 Raffaele, 1993. 195.

43 Micciché, 1976. 146.

44 Összességében ez Christopher Duggan és más történészek tézise, akik különös figyelmet szenteltek a fasizmus és a maffia kapcsolatának. Lásd például: Duggan, 1986.

45 A maffiajelenség átalakulásainak elemzését lásd: Marino, 2017.

46 Raffaele, 1993. 205.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Baglio

2005 Baglio, Antonio: *Il Partito nazionale fascista in Sicilia. Politica, organizzazione di massa e mito totalitario 1921–1943*. Manduria–Bari–Roma, 2005.

Bianco

1923 Bianco, Annibale: *Il fascismo in Sicilia*. Catania, 1923.

Cancila

1988 Cancila, Orazio: *Palermo*. Roma–Bari, 1988.

Cicala

2008 Cicala, Antonio: *I convegni dei prefetti per l'affermazione del fascismo in Sicilia nel 1923–1924. Con alcune considerazioni sui "prefetti fascisti" 1927–1943*. Soveria Mannelli, 2008.

De Felice

1974 De Felice, Renzo: *Mussolini il duce*. Vol. I. *Gli anni del consenso, 1929–1936*. Torino, 1974.

Di Figlia

2007 Di Figlia, Matteo: *Alfredo Cucco. Storia di un federale*. Palermo, 2007.

Dickie

2005 Dickie, John: *Cosa nostra. Storia della mafia siciliana*. Roma–Bari, 2005.

Duggan

1986 Duggan, Christopher: *La mafia durante il fascismo*. Soveria Mannelli, 1986.

Enciclopedia italiana di scienze

1934 Mafia. In: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*. Vol. XXI. LEU–MALB. Roma, 1934. 863–864.

Falzone

1974 Falzone, Gaetano: *Storia della mafia*. Milano, 1974.

Gentile

1989 Gentile, Emilio: *Storia del Partito fascista, 1919–1922. Movimento e milizia*. Roma–Bari, 1989.

2000 Gentile, Emilio: *Fascismo e antifascismo. I partiti italiani fra le due guerre*. Firenze, 2000.

Jannelli

1924 Jannelli, Guglielmo: *La crisi del fascismo in Sicilia*. Messina, 1924.

Laveglia

1978 *Mezzogiorno e fascismo*. Vol. 1–2. A cura di Laveglia, Pietro. Napoli, 1978.

Lupo

1987 Lupo, Salvatore: *L'utopia totalitaria del fascismo (1918–1942)*. In: *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità ad oggi. La Sicilia*. A cura di Aymard, Marurice – Giarrizzo, Giuseppe. Torino, 1987. 371–482.

Lyttelton

1982 Lyttelton, Adrian: *La conquista del potere. Il fascismo dal 1919 al 1929*. Roma–Bari, 1982.

Marino

2017 Marino, Giuseppe Carlo: *Storia della mafia. Dall’“Onorata Società” alla trattativa Stato-mafia, uno dei più inquietanti fenomeni del nostro tempo*. Roma, 2017.

Miccichè

1976 Miccichè, Giuseppe: *Dopoguerra e fascismo in Sicilia 1919–1927*. Roma, 1976.

Musiedlak

2003 Musiedlak, Didier: *Lo stato fascista e la sua classe politica 1922–1943*. Bologna, 2003.

Mussolini

1927 Mussolini, Benito: Circolare ai prefetti. In: *Il Popolo d’Italia*, 5 gennaio 1927.

Palla

1997 Palla, Marco: Il fascismo. In: *Storia d’Italia. Le regioni dall’Unità a oggi. L’Emilia e Romagna*. A cura di Finzi, Roberto. Torino, 1997. 579–596.

Petacco

1975 Petacco, Arrigo: *Il prefetto di ferro*. Milano, 1975.

Raffaele

1993 Raffaele, Giovanni: *L’ambigua tessitura. Mafia e fascismo nella Sicilia degli anni Venti*. Milano, 1993.

Renda

1985 Renda, Francesco: *Storia della Sicilia dal 1860 al 1970*. Vol. II. *Dalla caduta della destra al fascismo*. Palermo, 1985.

Saija

1981 Saija, Marcello: *Un “soldino” contro il fascismo. Istituzioni ed élites politiche nella Sicilia del 1923*. Catania, 1981.

Sciascia

2000 Sciascia, Leonardo: *A futura memoria*. Milano, 2000.

Sergi

2011 Sergi, Pantaleone: Quando Mussolini diede ai prefetti la “licenza di uccidere”. In: *Giornale di storia contemporanea*, 14. (2011) 1. sz. 75–90.

Tessitore

1994 Tessitore, Giovanni: *Cesare Mori. La grande occasione perduta dell’Antimafia*. Cosenza, 1994.

PASQUALE FORNARO

A “PERIPHERY” OF THE REGIME

THE NATIONAL FASCIST PARTY IN SICILY

Only in recent times historians removed certain stereotypes that validated the image of a Sicilia felix during the Fascist era, a Sicily marching towards a sure modernization thanks to the inflexible struggle of Cesare Mori, the “iron prefect”, against the Mafia. The reality is much more complex and contradictory. Before and after the “march on Rome”, the fascist movement in Sicily is very marginal and its growth will take place through the entry into the party of men who are not “very first fascists”, but opportunists coming from the old Sicilian hegemonic classes. The fascist party must pay the price of a compromise with the local traditional forces and also with the Mafia, whose complicity with political power will only be scraped, but not eradicated. The candidates

elected in the Fascist "National List" in the triumphant 1924 elections amply prove it. But in Sicily the party will long be troubled by sharp contrasts between "very first fascists" and "new fascists", which will be resolved only through frequent external administrations and purges. This will finally homogenize the party but also depoliticize it. The fascist party will become a mass party, but it will end up carrying out a purely bureaucratic and caring function, as a result of a complex mix of ideology, notability and transformism.

Olaszország peremén

A „határ menti” fasizmus

A „határ menti” fasizmus a periferikus fasizmusok kategóriájába tartozik, de a fasiszta mozgalom alapításakor a „felszabadított” földek és különösen a Júlia-Alpok térsége az olasz állam stratégiailag fontos területeit jelentették. A keleti határ kérdése volt ugyanis az, amely esetében az olasz külpolitika nem érte el a célját a Párizs környéki békékben, s ez felerősítette a „megcsonkított győzelem” mítoszát.¹ Szintén éppen az adriai határon érlelődött a fiumei kaland, amely nagy csapást jelentett a liberális intézmények hitelességére.² A római menetelés viszont, amelyet Gabriele D’Annunzio a határvidékről kívánt megindítani, hogy megdöntse a Nitti-kormányt, el sem indult; így a valódi római menetelést pár évvel később Mussolini valósította meg, amikor az adriai kérdést már megoldották, és amikor a felszabadított földek jelentősége csökkent. A határ menti fasizmus mindazonáltal már korán megszületett és kibontakozott, s mindvégig erős szimbolikus szerepet töltött be. Az említett vidékek azonban hamar marginalizálódtak azokhoz a területekhez képest, ahol az olasz társadalmon belüli új politikai viszonyok kialakultak, s ez nagymértékben közrejátszott abban, hogy a határ menti fasizmus hatása igen hamar csak helyi szintre korlátozódott. Továbbra sem mondott le azonban arról, hogy jelentősebb mértékben befolyásolja az olasz külpolitika és ezen belül az Ausztriához és Jugoszláviához fűződő kapcsolatok alakítását.

Erőszak és paramilitarizmus

Egy tüzetesebb vizsgálatot követően megállapítható, hogy a koraérettség, amelyet helyesen a határ menti fasizmus egyik fő jellemzőjeként tartanak számon, sokkal összetettebb jelenséget foglal magában. Először is a fasiszták csak az utolsóként megjelenő csoportot alkották az adriai határnál a szélsőjobboldali, felforgató erők között az atrocitásokban bővelkedő világban, amely már hozzászokott a szervezett tömeges erőszakhoz. Az első nacionalista rohamcsapatok 1918 decemberében,

* A szerző az Università degli studi di Trieste Dipartimento di Scienze Politiche e Sociali egyetemi tanára (Trieste, Piazzale Europa 1., raoul.pupo@dispes.units.it).

1 Burgwyn, 1993; Cattaruzza, 2007. 113–128.; Melchionni, 1981; Monzali, 2009. 379–406.; Pupo, 2018. 47–66.; Vivarelli, 1991. 156–257., 379–420.

2 Alatri, 1959; Ledeen, 1997; Pupo, 2018; Guerri, 2019.

Andrea Karlin szlovén püspök székhelyének feldúlásakor tűntek fel Triesztben.³ 1919-ben továbbra is a nacionalista akciócsoportok voltak a szocialistákkal vívott összecsapások főszereplői, ők próbálkoztak először Triesztben a Narodni Dom (Népház), a szlovén kulturális központ lerombolásával, míg ezzel egy időben Fiumében a nacionalisták saját milíciát hoztak létre, amelyet a királyi hadsereg fegyverzett fel és képzett ki.⁴ A Venezia Giulia-i paramilitarizmus korai kialakulását és jellemzőit könnyebben megérthetjük, ha nemcsak az olasz politika alakulását vizsgáljuk, hanem ha kitekintünk az egykori Habsburg-területekre, ahol a háborút követően hamar létrejöttek és jelentős méreteket öltöttek a félkatonai szervezetek.⁵

1919 őszétől D'Annunziohoz kötődik a legnagyobb mértékű nacionalista felforgató tevékenység az adriai térségben. Az első fasiszta csoportosulások mind Triesztben, mind Fiumében hosszú ideig az ő hatása alatt álltak. Az önállósodási kísérlet Triesztből indult, ahol a fasiszták a Mussolini által jó időben küldött toscanai Francesco Giunta személyében karizmatikus és hozzáértő vezérre találtak, aki több vasat tartva a tűzben határozottan és ügyesen játszott ki a kártyáit. A fasiszták táboruk kialakításakor nemcsak az egykori uralkodó osztály, az előkelő réteg tagjaival, akik egyébiránt sietve a nacionalisták mellé álltak, hanem a háború kárvallottjaival, az olasz megszállás idején a városban megjelenő kalandorokkal és a „királyságbeliekkel” is számoltak (utóbbi csoportot azok alkották, akik az olasz hadüzenet után 1915-ben elhagyták a várost, s akik 1918 végén a háborús fosztogatások és kisajátítások után ingóságaiuknak csak hűlt helyét találták). Másrésztől akciócsoportjaikra támaszkodva elkezdték megszervezni az erőszakot a városban, míg a nacionalisták D'Annunziót követve mind Fiumébe mentek. Ilyen értelemben kulcsepizód volt a trieszti Narodni Dom felgyújtása 1920 nyarán (1. kép), amely a helyi városi szlávságnak az olasz hegemoniával dacoló szembenállását szimbolizálta. Ez a vandál cselekedet egy többéves erőszakhullámot robbantott ki, amelyet a helyi hatóságok az egész tartományban elnéztek, sőt időnként támogattak is. Az erőszakspirál a határ menti fasizmust egy csapásra elhanyagolható erőből a politikai versengés főszereplőjévé változtatta, amely igen hamar az összes szláv- és szocialistaellenes erő vonatkoztatási pontjává vált.⁶

Ideológia és politikai elképzelések

A mozgalom a határ menti fasizmus jelzővel határozta meg önmagát Júlia tartományban. A fasiszta elképzelés szerint a határ nemcsak a mozgalom működését meghatározó körülményeket jelentette, hanem egy politikai erő jelképe is volt, amely a barbárság világától, tehát a szlávságtól és különösen a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságtól elválasztó mezsgye hatékony védelmezőjeként állította be magát (az új délszláv államalakulat Ausztriától megörökölte az olaszság „történelmi ellen-

3 Apollonio, 2001. 205.

4 Pupo, 2018. 66–80.

5 Bresciani, 2017.; Pupo, 2017.

6 Apih, 1966. 121–126.; Apollonio, 2001. 291–312.; Vinci, 2011a. 82–87.



1. kép. A Narodni Dom felgyújtása, 1920. július 20.

fele” titulust). Védelmezői szerepét – több ellentmondással – az ezeréves latin civilizáció örököséként az olasz hazafiak felsőbbrendűség-érzésére alapozta a vadem-bereknek tartott szlávokkal szemben.

A politikai elgondolások tekintetében nem mutatott semmilyen eredeti tartalmat a háború előtti és utáni olasz nacionalizmus klasszikus tételeihez képest. Lehetőséget nyújtott viszont arra, hogy ezt a kérdést egy határozott, erőteljes propaganda alaptételévé tegyék, amelyet szimbolikus gesztusok és az erőszak rendszeres alkalmazása kísért azokkal szemben, akiket a másik oldalon állóknak, határon túlinak ítélték, még ha olasz területen élnek is – mint például a szocialisták és a szlávok.

Egy ilyen politikai platform és egy ilyen harcosság meglehetősen könnyen biztosította a politikai hegemoniát a faszizmusnak Venezia Giuliában. Giunta viszont másra, többre, minőségi ugrásra vágyott, mint hogy a d’annunziánus Fiuméből érkező segélykéréseknek eleget tegyen, de hamar meg kellett hajolnia Mussolini realizmusa előtt, aki viszont örömmel vette, hogy Giovanni Giolitti véget vetett a költő vállalkozásának, mivel így egy legyőzhetetlen konkurenciától szabadult meg.⁷ Mindenesetre Giunta is megkapta a lehetőséget a visszavágásra, amikor két évvel később ő vezethette a rapallói egyezménnyel létrehozott Fiumei Szabadállamot 1922-ben felszámoló puccsot (2–3. kép).⁸

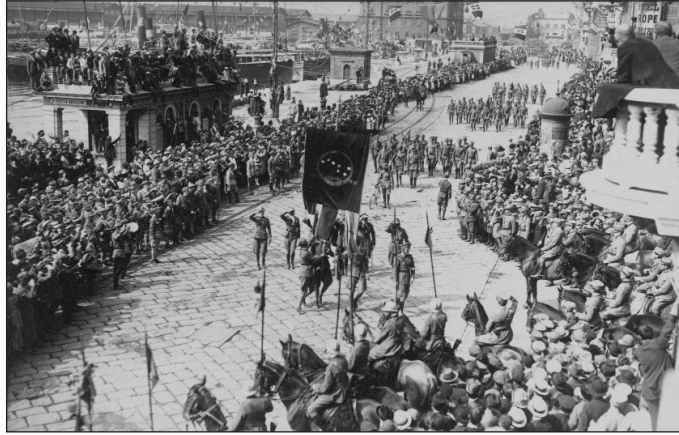
Ugyanabban az évben Giunta a bolzanói menetelést is vezette, amely a római egyik főpróbája volt. A faszizmus alkalmasnak tűnt az új határoktól kiindulva Olaszország politikai újjászervezésére, amit D’Annunzio célul tűzött ki magának, de nem tudott véghezvinni. Ebben az értelemben a „határ menti faszizmus” kategóriáját két okból is ki lehet terjeszteni a Trentino–Alto Adige-i (dél-tiroli) helyzetre.

Először is, a Nagy Háborúhoz fűződő igencsak különleges kötelék miatt, amelynek a faszizmus különleges örököséként, sőt egyedüli legitim értelmezőjeként kívánta feltüntetni magát. És valóban, Venezia Tridentina és Venezia Giulia azon

⁷ Apollonio, 2001. 327–338.

⁸ Stelli, 2017. 252–255.; Pupo, 2018. 147–154.

2. kép. D'Annunzio
csapatainak parádéja
Fiumében



3. kép. III. Viktor Emánuel
látogatása Fiumében,
1924-ben,
két évvel a város
Olaszországhoz
kerülése után



csaták helyszíne, ahol a háborúban elesett olasz fiatalság jelentős része a vérét ontotta, így a konfliktus epikus és múltidéző jellegével meglehetősen különleges kapcsolatot ápol, ami valóban alkalmas volt azon mítoszképzésre és azon ünnepi rituálék végrehajtására, amelyekből a fasiszmus politikai elképzelései táplálkoztak. Legalább hasonló fontosságú volt a másik tényező – amit Venezia Tridentina és Venezia Giulia fasisztái, hogy a politikai küzdelemben bizonyítsák, alkalmasak a Nagy Háborúból győztesen kikerülő Olaszország vezetésére, előtérbe állítottak – a nemrégiben annektált területeken élő nemzeti kisebbségek elhanyagoltnak tartott kérdése. Erre a politikailag létfontosságú problémára a határ menti fasiszmus szerves és radikális választ adott: a kisebbségeknek el kell tűnniük. Ez a nemzeti kérdés kiélézése volt, és éppen a nacionalizmus korai és hangsúlyos hozzájárulása teremtette meg a politikai összefogó erőt, ami miatt úgy tűnt, hogy „a határ menti fasiszmus céljai és



Olaszország területi növekedése

szándékai szervezettebb egységet képeztek, mint az ország többi részében erősen összetett jellegű fasiszuséi”.⁹

Az új – az északi, illetve a keleti – tartományok egymástól is jelentősen különböztek (lásd a térképet). Dél-Tirolban például más volt a nyelvi megoszlás, ott ugyanis egyértelműen el lehetett határolni a német, illetve az olasz ajkú lakosság által lakott területeket, nem úgy, mint az adriai partvidéken, ahol a nyelvi-etnikai csoportok egymással keveredve éltek. Alto Adigében (Dél-Tirolban) tehát a fasiszmus inkább a szomszédos Trentinóból és Olaszország többi részéről importált jelenség volt, míg a Júliai-Alpok térségében a mélyen megosztott helyi társadalmon belül alakult ki.¹⁰

A fasiszmus 1922-es hatalomra kerülésekor a politikai egyensúly már elbilent, és az adriai vidék már lekerült a nagy történelem színpadáról, mivel az 1920. novemberi rapallói egyezmény lényegében lezárta a keleti határ kérdését. Ennek ellenére a későbbiekben is továbbért a „megcsonkított győzelem” mítosza, amelyet Mussolini is felhasznált propagandacélokra, habár ő nyújtotta Giolittinek a Jugoszláviával történő megállapodás megkötéséhez szükséges támogatást a jobboldal részéről.¹¹ Bizonyos, hogy a határ menti fasiszták, az adriai nacionalizmus örökösei szélsőségesen jugoszlávellenes irányba próbálták a fasiszta külpoli-

⁹ Cattaruzza, 2007. 168.

¹⁰ Pupo, 2011.

¹¹ Parlato, 2010. 118–121.; Guerri, 2019. 393–401., 482–483.

tikát terelni, ami inkább csak a szavak szintjén sikerült nekik, míg a diplomáciai tevékenységben már kevésbé.

A két világháború közötti húsz évben ugyanis a fasiszta külpolitika két irányvonal között ingadozott, melyek már jóval a római menetelés előtt kikristályosodtak: a Sidney Sonnino–Vittorio Orlando-féle koncepció Jugoszláviára a közép-európai és a balkáni olasz terjeszkedés akadályaként tekintett, így attól minden lehetséges módon meg kívánt szabadulni; Carlo Sforza elképzelése az előbbivel ellentétben az Adriai-tenger túlsópartján az olasz érdekek erős támaszaként tekintett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságra.¹² Az Olaszország és Jugoszlávia közötti válságok valójában nem az immáron nyugvópontra jutott adriai partvidék kérdése, hanem Albánia miatt robbantak ki. Ennek ellenére – mivel a sasok országának sorsával szemben meglehetősen közönyös volt a hazai közvélemény – az olasz retorika és jugoszlávellenes propaganda továbbra is az adriai versengést állította középpontba, különösképpen Dalmáciára utalva. A kibékíthetetlen nemzeti és állami ellentétek hangsúlyozása azonban még a diplomáciai kapcsolatok legkiegyensúlyozottabb időszakában is törekennyé tett mindenféle konstruktív jószomszédi viszonyt Róma és Belgrád között.

A határ menti fasiszták látszólag nagyobb befolyással rendelkeztek az olasz külpolitika egy másik, vagyis az Ausztriával ápolt viszony alakítására. Itt a júliai elit egyes tagjai csatlakoztak a fasizmushoz, és felajánlották közép-európai ismereteiket és kapcsolataikat, mint például Fulvio Suvich külügyi államtitkár, aki az alpesi köztársaság vazallussá tételét szorgalmazta, de erőfeszítései sikertelenek maradtak, egyrészt a Harmadik Birodalom új dinamizmusa, másrészt az olasz pénzügyi rendszer korlátai miatt.¹³

Kisebbségek, „idegenek”

Visszatérve az Olaszország és Jugoszlávia közötti kapcsolatokra, mindkét fél kisebbségekkel szembeni politikája jelentősen hozzájárult a viszály elmélyítéséhez. A rapallói egyezményben rögzített kisebbségvédelmi előírások ellenére a dalmáciai olasz kisebbség – főleg az új, jugoszláv viszonyokba való beilleszkedés nehézségei, nem pedig nyílt elnyomó politika miatt – megtört. Sokkal rosszabbul járt az olaszországi szlovén és horvát kisebbség. Míg a külső szláv ellenséggel kapcsolatban a határ menti fasisztáknak az 1930-as évek közepéig nyilvánvalóan figyelembe kellett venniük a Mussolini-féle reálpolitikát, a belső szláv ellenséggel szemben szabadjára engedhették agresszivitásukat, az állami erőszakot ugyanis akciócsoportok fellépése kísérte.

A júliai fasiszták itt sem találtak fel sok dolgot: egyszerűen csak bevezették az új keleti tartományokban a Gentile-féle oktatási törvényt, amely megtiltotta az olasztól eltérő nyelvek használatát a tanítás során, majd itt is kiterjesztették az Alto-

¹² Bucarelli, 2006; Guerri, 2019.

¹³ Millo, 2012.

Adige esetében már elfogadott rendelkezéseket a földrajzi és a vezetéknévek olaszosításáról. Ezek a törvények nyilvánvalóan sértették a nemzeti kisebbségeket, végrehajtásukat Alto-Adigében azonban bizonyos mértékben korlátozták a német, a dél-tiroli lakosság kultúrája iránti egyfajta tiszteletből. Ezzel ellentétben Venezia Giuliában – a szlávokkal szembeni felsőbbrendűségi érzésből adódóan – annál szigorúbban alkalmazták. A felsőbbrendűségi érzés nemcsak a fasisztákra volt jellemző, hanem mélyen gyökeret vert a liberális-nemzeti vezető rétegben is, és a lakosság körében is elterjedt, különösen a városi környezetben, ahol a hagyományos város-vidék ellentétből táplálkozott.¹⁴ Az „etnikai helyreállítás” politikájának tehát félreérthetetlen volt a célja, és a végsőig elment az alkalmazott módszerek terén, a fasiszta uralom idején az egész olasz lakosságot már amúgy is érintő elnyomó gyakorlatot a nemzetiségek üldözése is súlyosbította.

A „kettős elnyomás” kapcsán felmerül néhány érdekes kérdés az értelmezés során. Mindenekelőtt érdemes szélesebb perspektívában összehasonlítani az első világháborút követően, az „államot a nemzetnek” korszakban Közép-Kelet-Európában alkalmazott kisebbségi politikákat. Az olaszországihoz leginkább hasonlító helyzetnek a lengyelországi tűnik, és ezen belül is az ukrán kisebbséggel szemben folytatott elnemzetietlenítő politika. A kormányzat ebben az esetben is erőszakos asszimilációs politikát választott, amely az ukránok és a lengyelek közötti óriási kulturális és társadalmi különbségből indult ki. Úgy vélték, végre lehet hajtani az előbbieket integrálását nemzeti identitásuk eltörlésével; az olasz fasiszták is hasonló megoldást javasoltak a szlovének és a horvátok kárára, akiknek gyengének tartották a nemzeti tudatát, mivel egy olyan hajszálvékony vezetői réteg által létrehozott identitásnak gondolták, amely a rezsim, illetve már ezt megelőzően a háborút azonnal követő katonai megszálló hatóságok intézkedései nyomán szinte teljesen eltűnt.

Szűkebb megvilágításban felmerül a rasszizmus kérdése. A fasizmus által képviselt irányvonal radikális idegengyűlölet volt, vagy pedig valódi „határ menti rasszizmusról”¹⁵ beszélhetünk? Ezt csakis összetett formában lehetséges megválaszolni.

A nyelvhasználat során az olasz nacionalisták már a háború előtt teljesen dehumanizálták az ellenfelet – ami a rasszizmus előfutáira jellemző –, és különösképpen hangsúlyozták a faji különbséget. Ruggero Timeus az alábbiakat írta: *„A szlávokkal nincs választási küzdelem. Két különböző nyelvű, fajú ellenséges hadsereg, két egymással a másik kiirtásáig harcoló nemzet között nem lehet vita.”*¹⁶ Mussolini a maga részéről 1920-tól kezdve nem ódzkodott a rasszista szóhasználatról, és azon belül a lehető legvulgárisabb szavak alkalmazásától: *„Az olyan barbár és alsóbbrendű fajjal szemben, mint a szlávoké, nem a jutalmazás, hanem a büntetés politikáját kell folytatni. (...) Úgy vélem, könnyen fel lehet áldozni 500 ezer barbár szlávot 50 ezer olaszért.”*¹⁷

14 Schiffre, 1946; Verginella, 2008; Pupo, 2009.

15 Verginella, 2011.

16 Timeus, 1929. 154.

17 Bon, 1985. 30–31.

Azon összetett kulturális, pszichológiai, antropológiai stb. elemek közül, amelyek általában a rasszizmust jellemzik, a szlávellenesség esetében hiányzott a biológiai, vagyis az egyik meghatározó elem. Érthető ez egy olyan környezetben, mint amilyen az Adriai-tenger keleti partvidéke volt, ahol még a politikailag és nyelvileg olasz közösségekben is megszokott volt korábban az egymás közti keveredés. A barbárral szembeállított „nemes latin vér” felsőbbrendűségét hirdető nacionalisták kardoskodása egyáltalán nem befolyásolta a vegyes házasságok gyakorlatát, ami nemhogy problémák nélkül folytatódott, hanem az olasz hatóságok még ösztönözték is, mivel a fájdalommentes asszimiláció legfőbb módszerének tartották. Magától értetődően ebben az esetben egyirányú keveredésről beszélünk: olasz férfi és szláv nő között, amely egy több évszázados társadalmi felemelkedési szokásnak felelt meg.

Ami az „idegeneknek” – még ha sok esetben csak más nyelvet beszélők voltak – a fasiszta hatalmi rendszerbe történő integrálását illeti, a rezsim két elgondolás között ingadozott. Az egyik, az óvatos elképzelés szerint a fasiszta milícia és a carabinieri (csendőrök) egyes egységeibe be kell venni „idegeneket” is, hogy a vidéki szlovén és horvát közösségeket jobban ellenőrizni lehessen. A másik álláspont a bizalmatlanságon alapult egy olyan világgal szemben, amelyet még mindig nem tudnak megtörni, különösen vidéken. A fasiszta gyakorlat gyors megszűnése nem teszi lehetővé annak megállapítását, milyen irányt választottak volna hosszú távon, ami historiográfiai szempontból számos olvasatot tett lehetővé. Van ugyanis olyan vélemény, amely szerint a szláv világba történő beszivárgás marginális jelentőséggel bírt a „felsőbbiséget hangsúlyozó és szeparációpárti” irányvonalhoz képest, amely még az olaszosítás befejeztével is – bizalmatlanságából adódóan – távolságot akart tartani az olaszok között: a született olaszok – vagy az osztrák időkben olaszvá válók –, illetve az „etnikai helyreállítás” új eredményei nyomán asszimilálódtak között.¹⁸ Ezzel szemben mások kiemelik, hogy ha más módon is, mint ahogy a rezsim vezetői szándékoztak, de „a szlovéneket és a horvátokat ugyanolyan átalakító folyamat alá kell vetni, mint a félsziget többi olasz polgárát”, amelynek a célja a fasiszta „új ember” létrehozása.¹⁹

Legvégül vita tárgyát képezi az eredményesség kérdése, amely szintén meglehetősen ellentmondásos. Ismert, hogy a fasiszta politika – a gazdasági nehézségek mellett – kivándorlási hullámot indított el, amely több tízezernyi szlovént és horvátot érintett.²⁰ Tízezrek érdekből vagy kényszerből asszimilálódtak. Mindezek ellenére a szláv nyelvű lakosság létszáma gyakorlatilag állandó volt, a második világháború előestéjén nagyjából azon a szinten állt, mint az 1920-as évek elején, és alig volt kisebb, mint 1910-ben, habár jelentős helyi változásokat mutatott.²¹ Látni is volt ugyanis a városi közösségek létszámbeli csökkenése, miközben az agrárvidékek népessége nem zsugorodott, sőt néhol akár növekedett is. A fasiszta politika tehát megakadályozta, mi több, elkezdte megfordítani a szlovének és a horvátok

18 Vinci, 2011b.

19 Cattaruzza, 2007. 184.

20 Purini, 2010. 146–169.

21 Purini, 2010. 170–175.; Krasna, 2000.

gyarapodásának folyamatát, amely a Habsburg-uralom utolsó évtizedeiben olyannyira aggasztotta az olasz hazafiakat, hogy az irredentizmus felé terelte őket, mindazonáltal nem befolyásolta lényegesen a kisebbségek alapvető viszonyait.

Hasonló jellegű adatok mutatják, hogy az „etnikai helyreállítás” politikája szintén kudarcot szenvedett, legalábbis a kitűzött célokhoz képest. A sikertelenség okairól viták bontakoztak ki. Legalább három tényezőt lehet megemlíteni. Az időt, mivel az asszimilációs folyamatokhoz, még ha ezeket erőltetik is, hosszabb időre van szükség, mint az elűzéshez. Az előzetes elgondolások hibás mivoltát, ugyanis a szlovén és a horvát nemzeti identitás sokkal erősebbnek bizonyult, mint ahogy feltételezték. Legvégül a fasiszta totalitarizmus korlátait, mivel összességében képtelen volt arra, hogy behatoljon a városon kívüli világba.

Annak ellenére, hogy a fasiszta elnemzetietlenítő politika sikertelen volt, néhány figyelmet érdemlő dolgot elért, habár a tervekhez képest ellenkező hatásút. Az olaszok, illetve a szlovének és horvátok közötti nemzeti vetélkedés már évtizedek óta jelen volt, de a fasiszta üldözés kegyetlensége felerősítette a szembenállást. A fasizmus megpróbálta meggyőzni a helyi lakosságot, hogy Olaszország és a fasizmus azonos, ezzel azonban azt érte el, hogy a szlovének és a horvátok körében kollektív elégedetlenség alakult ki, amely az elnyomás megszűntével azonnal felszínre tört. Először csak kisebb csoportosulások próbáltak titokban, a terrorizmus útját választva, egyrészt egyes olasz antifasiszta szervezetekkel, másrészt a jugoszláv titkosszolgálatokkal együttműködve szembeszegülni a rendszerrel.²² A fasiszta elnyomás az 1930-as és 1941-es nagy perekkel letörte az ellenállást. A példának azonban komoly visszhangja lett a kisebbségi lakosság soraiban, majd tömeges irredenta érzés terjedt el közöttük, amit a későbbiekben a szlovén és a horvát felszabadítási mozgalom használt ki.

Az intoleráns politikai atmoszféra a keleti határon a faji törvények kibocsátásakor érte el a csúcspontját. Ezek a törvények a rezsim politikai döntéseiből következtek, és az 1930-as évek végi, úgynevezett „totalitárius fordulathoz” kötődtek. Venezia Giuliában rendkívül pusztító következményekkel jártak, különösképpen Triesztben és Fiumében, mivel ezekben a városokban jelentős zsidó közösség élt. Triesztben a faji törvények hatása földrengéssel ért fel a vezető gazdasági réteg körében – mivel a törvények érintették a nagy biztosítótársaságok befektetőit –, valamint a politikai életben is, ugyanis felborította a meglévő egyensúlyi helyzetet.²³ Fiumében a törvények különösen súlyosan érintették az 1920–1930-as években bevándorolt és „külföldiként” nyilvántartott zsidókat, akik elvesztették az állampolgárságukat.²⁴ Pár kivételtől eltekintve a helyhatóságoknál, a pártban és a társadalomban kezdetét vette a besűgás, ami párját ritkította Olaszországban. Ez a polgári viselkedés mélységes elbarbárosodásának volt a jele, miközben a határ menti fasizmuson belül megerősödtek a náciz-mushoz közeli elemek.²⁵

22 Puppini–Verginella–Verrocchio, 2003; Dini, 2004; Kacin-Wohinz, 1990; Kacin-Wohinz–Pirjevec, 1998.

23 Bon, 2000.

24 Pupo, 2018. 184–189.

25 Apih, 1966. 371–374.; Vinci, 2011a. 234–242.

Ezzel egy időben a Közép-Kelet-Európa feletti német hegemonia megerősödése a keleti határt újra Olaszország olyan területévé tette, amelyet a németiség veszélyeztet. A nyomásra, a német hegemoniára a rezsim válasza a római örökség mítoszának felélesztésével csak korlátozott lehetett, mivel a gazdaság már alárendelődött a német érdekeknek.²⁶ A határ menti fasizmus utolsó felélédeése 1941 és 1943 közé tehető, amikor úgy tűnt, hogy az olasz–német agresszió „örökre” elpusztította a történelmi szláv ellenfelet, és a fasizmus megpróbálkozott az elfoglalt területek, Ljubljana, illetve Dalmácia birtokbavételével. Az új birodalmi berendezkedés valójában csak két évig tartott, hogy utána az egész olasz hatalmi rendszer összeomoljon.²⁷

Utolsó időszakában, 1943. szeptember 8. után a határ menti fasizmus csupán arra szorítkozott, hogy beszivárogyon a náci uralom által szabadon hagyott részekbe. Egész Olaszországban ez történt, de a keleti határ vidéke különbözött az ország többi részétől, ugyanis a Júlia-Alpokról északra fekvő tartományokat az adriai partvidék hadműveleti területéhez sorolták, és ténylegesen kivonták az Olasz Szociális Köztársaság ellenőrzése alól, s így közvetlen német ellenőrzés alá kerültek.²⁸ Sőt mi több, a központban, Triesztben az önkormányzat irányításával olyan neves személyeket bíztak meg, akiket a helyi vállalkozói réteg soraiból terjesztettek fel. Ők ugyan sokat profitáltak a fasiszta rezsim uralma alatt, de távol tartották magukat a Fasiszta Párttól, amelyet az új náci urak is nyíltan lenéztek, hiába támogatták fanatikusan a helyi fasiszták a náciakat elnyomó tevékenységük során.²⁹

A határ menti fasizmus utolsó epigonjai 1945 áprilisában arra fanyalodtak, hogy kalandos kompromisszumot kössenek a júliai Nemzeti Felszabadítási Bizottsággal és egy szlávellenes közös frontot hozzanak létre. A felajánlkozást azonban visszautasították, és a párt végül elsorvad.³⁰

Fordította: Juhász Balázs

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Alatri

1959 Alatri, Paolo: *Nitti, D'Annunzio e la questione adriatica (1919–1920)*. Milano, 1959.

Apih

1966 Apih, Elio: *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia, 1918–1943*. Bari, 1966.

Apollonio

2001 Apollonio, Almerigo: *Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918–1922*. Trieste, 2001.

²⁶ Apih, 1966. 375–380.; Vinci, 2011a. 231–234.

²⁷ Pupo, 2016.

²⁸ Collotti, 1974; Stuhlpfarrer, 1979; Di Giusto, 2005.

²⁹ Fogar, 1961; Pupo, 2010. 16–27.; Scocchi, 2016.

³⁰ Pupo, 2010. 160–161.

Bon

1985 Bon, Silva: Politica, regime e amministrazione in Istria. In: *L'Istria fra le guerre. Contributi per una storia sociale*. A cura di Silva, Millo et al. Roma, 1985. 21–80.

2000 Bon, Silva: *Gli ebrei a Trieste, 1930–1945. Identità, persecuzione, risposte*. Trieste, 2000.

Bresciani

2017 Bresciani, Marco: The Post-imperial Space of the Upper Adriatic and the Post-war Ascent of Fascism. In: *Vergangene Räume – Neue Ordnungen. Das Erbe der multinationalen Reiche und die Staatsbildung im östlichen Europa 1917–1923*. Hrsg. v. Buchen, Tim – Grelka, Frank M. Frankfurt an der Oder, 2017. 47–64.

Bucarelli

2006 Bucarelli, Massimo: *Mussolini e la Jugoslavia (1922–1939)*. Bari, 2006.

Burgwyn

1993 Burgwyn, H. James: *The Legend of the Mutilated Victory: Italy, the Great War and the Paris Peace Conference, 1915–1919*. Westworth, 1993.

Cattaruzza

2007 Cattaruzza, Marina: *L'Italia e il confine orientale*. Bologna, 2007.

Collotti

1974 Collotti, Enzo: *Il Litorale Adriatico nel nuovo ordine europeo 1943–45*. Milano, 1974.

Di Giusto

2005 Di Giusto, Stefano: *Operationszone Adriatisches Küstenland. Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca, 1943–1945*. Udine, 2005.

Dini

2004 Dini, Sergio: Il Tribunale speciale per la difesa dello Stato e l'irredentismo slavo. In: *Qualestoria*, 32. (2004) 1. sz. 65–80.

Fogar

1961 Fogar, Galliano: *Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali*. Udine, 1961.

Guerri

2019 Guerri, Giordano Bruno: *Disobbedisco. Cinquecento giorni di rivoluzione: Fiume 1919–1920*. Bologna, 2019.

Kacin-Wohinz

1990 Kacin-Wohinz, Milica: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. Koper, 1990.

Kacin-Wohinz–Pirjevec

1998 Kacin-Wohinz, Milica – Pirjevec, Jože: *Storia degli sloveni in Italia, 1866–1998*. Venezia, 1998.

Ledeer

1977 Ledeer, Michael: *The First Duce: D'Annunzio at Fiume*. Baltimore, 1977.

Krasna

2000 Krasna, Francesca: Alcune osservazioni in merito al „Censimento riservato” degli „allogliotti” del 1939. In: *Annales. Series Historia et Sociologia*, 10. (2000) 2. sz. 383–392.

Melchionni

1981 Melchionni, Maria Grazia: *La vittoria mutilata*. Roma, 1981.

Millo

2012 Millo, Anna: Fra Trieste, Roma e Washington. Note su Fulvio Suvich e la politica estera italiana durante il fascismo. In: *Italogramma*, 4. (2012) 405–415.

Monzali

2009 Monzali, Luciano: La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918–1922. Sfide e problemi. In: *Italia contemporanea*, 62. (2009) 256–257. sz. 379–406.

2015 Monzali, Luciano: *Gli italiani di Dalmazia e le relazioni italo-jugoslave nel Novecento*. Venezia, 2015.

Parlato

2010 Parlato, Giuseppe: Mussolini, D'Annunzio e l'impresa di Fiume. In: *Fiume, D'Annunzio e la crisi dello stato liberale in Italia*. A cura di Pupo, Raoul – Todero, Fabio. Trieste, 2010. 109–121.

Pupo

2009 Pupo, Raoul: Alcune osservazioni su storici di campagna e storici di città lungo le sponde adriatiche. In: *Contemporanea*, 12. (2009) 2. sz. 405–412.

2010 Pupo, Raoul: *Trieste '45*. Roma–Bari, 2010.

2011 Pupo, Raoul: Il fascismo di confine. Una chiave interpretativa per un approccio comparativo. In: *Storia e regione*, 20. (2011) 1. sz. 11–19.

2016 Pupo, Raoul: La catastrofe dell'italianità adriatica. In: *Qualestoria*, 44. (2016) 2. sz. 107–123.

2017 Pupo, Raoul: Logiche della violenza politica nel dopoguerra del Novecento nell'Adriatico orientale. Una ricognizione preliminare. In: *Storia e problemi contemporanei*, 74. (2017) 4. sz. 15–40.

2018 Pupo, Raoul: *Fiume città di passione*. Roma–Bari, 2018.

Puppini–Verginella–Verrocchio

2003 Puppini, Marco – Verginella, Marta – Verrocchio, Ariella: *Dal processo Zaniboni al processo Tomažič. Il tribunale di Mussolini al confine orientale, 1927–1941*. Udine, 2003.

Purini

2010 Purini, Piero: *Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria 1914–1975*. Udine, 2010.

Schiffner

1946 Schiffner, Carlo: *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia*. Trieste, 1946.

Scocchi

2016 Scocchi, Raffaella: Il PFR a Trieste. Premesse per una ricerca. In: *Qualestoria*, 44. (2016) 2. sz. 25–49.

Stelli

2017 Stelli, Giovanni: *Storia di Fiume dalle origini ai giorni nostri*. Pordenone, 2017.

Stuhlpfarrer

1979 Stuhlpfarrer, Karl: *Le zone d'operazione Prealpi e Litorale adriatico, 1943–1945*. Gorizia, 1979.

Timeus

1929 Timeus [Fauro], Ruggero: *Scritti politici (1911–1915)*. Trieste, 1929.

Verginella

2008 Verginella, Marta: Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico. In: *Contemporanea*, 11. (2008) 4. sz. 779–792.

2011 Verginella, Marta: Antislavismo, razzismo di frontiera? In: *Aut aut*, 60. (2011) 349. sz. 30–49.

Vinci

2011a Vinci, Anna Maria: Il fascismo al confine orientale. Appunti e considerazioni. In: *Storia e regione*, 20. (2011) 1. sz. 20–39.

2011b Vinci, Anna Maria: *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918–1941*. Roma–Bari, 2011.

Vivarelli

1991 Vivarelli, Roberto: *Storia delle origini del fascismo. L'Italia dalla grande guerra alla marcia su Roma*. Bologna, 1991.

RAOUL PUPO

ON THE BORDERS OF ITALY

THE “FRONTIER FASCISM”

The essay analyses which factors contributed to the birth of “frontier fascism”, this phenomenon how evolved during the fascist regimes, what effects had on the movement and on the political choices of the regime outside the Venezia Giulia Region and how efficient was in realizing its objectives.

Az olasz hadiflotta és a fasiszta geopolitika a Földközi-tenger térségében

Az öreg kontinens még lángokban állt, amikor a Nagy Háború győztes hatalmainak küldöttségei összeültek Párizsban, hogy kialakítsák az új világrendet. A harcok nemcsak több millió halottal és sebesülttel jártak, hanem létrehozták a modern hadviselés új eszközeit és módjait is, amelyek világszerte gyorsan elterjedtek. A háborút immár géppuskákkal, repülőgépekkel, torpedókkal, illetve rádiós kommunikációval vívták. Az ipari fejlődés ebben az időszakban korábban sohasem látott méreteket öltött, miközben a hadseregek létszáma is addig sohasem tapasztalt módon felduzzadt. Az első vonalban harcolók ellátása és a hatékony ellátási útvonalak kiépítése a biztos győzelem kivívásának *conditio sine qua non*jává vált. Mindez egyúttal újabb lökést adott az ipari termelésnek, de hatalmas terheket is jelentett az összes hadviselő ország számára.

A haditengerészet olyan jelentőséget kapott, mint amelyet korábban még sohasem a történelem során. A szárazföldi utánpótlási vonalakon ugyanis nem tudták teljes mértékben biztosítani az igényelt nyersanyagot, félkész árukat, mezőgazdasági termékeket, hogy az energiaellátásról ne is beszéljünk, amely folyamatosan igényelte a szenet és a kőolajat, mivel a háború elsősorban a gépesített járművek összecsapását hozta el, mint amilyenek a teherautók, a repülőgépek és a hajók voltak. Ekkorra fejeződött be a vegyes, vagyis a szén- és dízelüzemű meghajtás elterjedése a tengeri hajózásban. A belső égésű motorok használata lehetővé tette tengeralattjárók és repülőgépek építését, amelyek az addig hagyományosan egydimenziós hadviselést háromdimenzióssá változtatták. Az új technika a tengeri hadviselés immáron több évszázados módját is átalakította. A világ a találmányoknak köszönhetően kisebbé vált. Az első világháború a kezdetektől fogva a GDP-k, az ipari termelés, a kereskedelmi és az utánpótlási útvonalak feletti ellenőrzés háborúja volt, és az emberek bátorsága másodlagossá vált. A technikai fejlődés következtében az ember egyre kevésbé volt fontos, mivel egy géppuska tűzereje például egy egész gyalogsági egységgel volt egyenértékű.

Hasonló folyamatok kezdődtek a tengeri szállításban is, és a tengeri útvonalak biztonsága központi kérdéssé vált. Végső soron – s erre mindig érdemes felhívni a figyelmet – a háború egyik oka az volt, hogy a németek fejleszteni kívánták a hadiflottájukat. Ez a fejlesztés nemcsak a német fémipar és technológia jelentős

* A szerző a Salernói Egyetemen doktorált (mazzetti.alessandro@libero.it).

megerősödését vonta volna maga után, hanem hosszú távon az angol tengeri dominanciát is megkérdőjelezte volna. A tengerek feletti uralom gyakorlatilag az új háború központi kérdésévé vált. Mindazok, akik tengeri hadviseléssel foglalkoznak, tudják, hogy a tengeri hatalmaknak objektív előnyük van a szárazföldi hatalmakkal szemben, ami már a peloponnészoszi háború óta ismert, illetve „a világtörténelem a tengeri és a szárazföldi hatalmak küzdelmének a története” (Carl Schmitt).

A 19. század közepétől felgyorsuló fejlődés, a technológiai felfedezések és az ipari társadalom megszületése érzékelhető módon megmutatták a tengeri hatalmak fölényét. Ezeket az összefüggéseket az első világháborúval foglalkozó olasz történészek jelentős része egyáltalán nem ismeri: Olaszországban az első világháborút csak és kizárólag a szárazföldi küzdelmekre összpontosítva mutatják be, miközben az elhunytak és a résztvevők nagy száma miatt a Nagy Háborúnak nevezett háború elsősorban tengeren folyt – konvojokkal és tengeri blokáddal –, és nem volt más, mint a harc folytatásához szükséges alapvető élelmiszerek és nyersanyagok megszerzéséért és szállításáért vívott küzdelem.

A diplomácia megváltozása és az új európai rend kialakítása

A Nagy Háború a kivételesen gyors technológiai, kereskedelmi, ipari fejlődés mellett a nemzetközi diplomácia gyökeres megváltozását is magával hozta. Miközben a küldöttségek összegyűltek a pompás versailles-i szalonokban az új európai berendezkedés kialakítására, Oroszországban még zajlott a vörösök és a fehérek közötti polgárháború, így az Orosz Birodalom nem vehetett részt a franciaországi tárgyalásokon. A képmutatás bűnébe esnénk, ha nem említenénk, hogy a győztes nagyhatalmak jelentős része nemcsak politikai és gazdasági, hanem területi igényeket is megfogalmazott a volt szövetséggel szemben. Azon kijelentés sem alaptalan, miszerint Halford Mackinder geopolitikája és Rudolf Kjellen politikai földrajza is a felgyorsult változások közvetlen következménye. Az új világot nem lehetett leírni és megérteni a 19. század értelmezési keretei segítségével, ezért születtek a már említett új tudományok. Mackinder jelentős szerepet kapott a versailles-i tárgyalások során. *Heartland*-elmélete ideológiai alapját képezte az angol delegáció igényeinek: a szigetország – kétségtelenül sikeresen – a lehető legnagyobb mértékűre kívánta kiterjeszteni uralmát. Az angol delegáció kiválóan képzett földrajztudósok népes csoportjára támaszkodhatott, amelyet külön a konferenciára állítottak össze. Az amerikai és a francia delegáció is hasonlóképpen járt el.¹

Ez is jelzi és aláhúzza a nemzetközi diplomácia változását, amit viszont Olaszország nem ismert fel, vagy legalábbis nem mutatta különösebb jelét, hogy észrevette volna. A Versailles-ban tartózkodó egyedüli olasz földrajztudós ugyanis egy gyalogsági tiszt volt, és a jól szervezett és nagyszámú csoportokhoz képest jelentéktelennek tűnt. Az új nemzetközi politika és diplomácia határozottan eltért a néhány évtizeddel korábbiól, amelyhez az olasz felső vezetés még erősen ragasz-

¹ A témáról lásd: Perrone, 2017a. 165–186.

kodott. Míg a bécsi kongresszuson az volt a fő cél, hogy a korábbtól nem túlságosan eltérő, a lehetőleg legstabilabb rendet teremtsék meg, Versailles-ban már teljesen más célok mozgatták a résztvevőket. Itt ugyanis – meglehetősen mesterkéltén – egy olyan nemzetközi rendszert kívántak létrehozni, amely a német és részben az orosz terjeszkedési vágyakat örökre korlátok közé szorítja. Komplet birodalmak tűntek el, Közép-Európa darabjaira hullott szét. Ausztria, amely évszázadokon keresztül fontos szerepet töltött be az európai stabilitás megteremtésében – részben a wilsoni elemeknek is köszönhetően –, szétesett, és regionális hatalommá vált. A még mindig polgárháborútól szenvedő Oroszország elvesztette Finnországot, a balti köztársaságokat, Lengyelországot és Besszarábiát. Elveszítette fennhatóságát a Baltikum felett, ami a cári terjeszkedést azokon a területeken már évszázadok óta ellenző angoloknak hozott nagy előnyt. Németországot büntető jelleggel jelentősen megcsonkították, és az Osztrák–Magyar Monarchia felszámolásával a Balkánon olaszellenes célzattal létrehozták Jugoszláviát: olyan szláv népek egyesülését, amelyeket nem sok közös dolog kötött össze azon kívül, hogy meg kívánták akadályozni Olaszország behatolását a Balkánra. Ezt a szándékot az amerikai és a francia kormány is támogatta.

Franciaország fontos meghatározója lett a győzelem után a zsákmány elosztásának. Habár területének egy részét a háború idején megszállta a német hadsereg, a béketárgyalások lefolytatásában betöltött központi szerepe megkérdőjelezhetetlen. Azon kívül, hogy Franciaország megszerezte Elzászt és Lotaringiát, az egész világban jelentősen gyarapodtak a francia birtokok. A párizsi kormány XIV. Lajos birodalmi külpolitikáját kívánta feleleveníteni, amely azt célozta, hogy Franciaországnak határai mentén ne legyenek ellenségei. E tekintetben a francia unokatestvér Olaszországra koncentrált. A háború során igencsak hasznos olasz szerepről azonnal megfeledkeztek, ahogy René Viviani miniszterelnöknek a hadba lépés előtti elismerő szavai is a feledés homályába veszttek.² Úgy tűnt, hogy a 19. század második felét jellemző félelemkeltő és majdhogynem nyomasztó hangulatú olasz–francia viszony tért vissza. Kifejezetten olyan viszony, ami miatt az olasz kormány a központi hatalmakkal való – sok szempontból természetellenes – szövetség megkötésére kényszerült. Ez a szövetség viszont nemcsak diplomáciai, hanem katonai védelmet is biztosított a francia szándékokkal szemben. A fiatal Olasz Királyságnak ezekkel a nemzetközi körülményekkel kellett megbirkóznia, miután nagy nehezen megnyerte a háborút.

A helyzet meglehetősen nehéznek ígérkezett, ha figyelembe vesszük néhány vitathatatlan tényezőt: az olasz politikai elit képtelen volt megérteni, hogy az államközi titkos megállapodások politikája és az európai egyensúlyra törekvő kölcsönös egyezkedés már a letűnt korok diplomáciájához tartozik; a katonai és legfőképpen a haditengerészeti erő nagyon nagy súllyal esik latba a területi osztozkodások eldöntésekor; a szövetségesektől kapott hatalmas mennyiségű nyersanyag és

2 „Az olasz semlegesség augusztus 3-i bejelentését »nyilvánvaló felindulással« fogadta a francia kormány”, Viviani miniszterelnök „meghatottan mondott köszönetet (...) és Franciaország nevében kifejezte háláját”, hozzátéve, hogy „sohasem feledkeznek el a Testvér Nemzetnek az adott pillanatban hozott döntéséről”. Gabriele, 1969. 25.

nagy összegű kölcsön kitűnő eszköznek bizonyult, hogy az olasz kívánságokat mérsekkeljék és az ország súlyát csökkentsék. Hiába nyerte meg Olaszország vitathatatlanul a háborút azzal, hogy legyőzte az osztrák–magyar birodalmi sereget, ezzel utat nyitva délen az osztrák–magyar–német vonalakon, katonai és geopolitikai sebezhetősége,³ illetve a külföldtől való gazdasági függése⁴ miatt aligha nyerte meg a békét. Lényegében megvalósult az, amire szellemesen mutatott rá Luca Riccardi *Alleati non amici* (Szövetségesek, nem barátok) című munkájában.⁵ A helyzet meglehetősen nehéz volt, ha a nemzet két vörös év alatt átélte belső gondjait is figyelembe vesszük. Azt is érdemes kiemelni, hogy a párizsi békekonferencián az olasz küldöttség – tévesen – az ellentmondó célok egyidejű megvalósítása érdekében lépett fel. Egyrészt a londoni egyezményre kívánta alapozni tárgyalásait, másrészt viszont Fiumére is igényt tartott a népek önrendelkezési joga alapján, ami ellentmondott a londoni egyezménynek.⁶

1917 végétől, amikor az amerikai beavatkozás bizonyossá vált, a szövetségesek arra törekedtek, hogy kisebbsítsék az olaszok háborúban betöltött szerepét. Ez egy tudatosan végiggondolt és végrehajtott stratégia volt, amely a caporettói áttörést követő szerencsétlen napok jelentőségét eltúlozta és igen hamar katasztrófa-ként állította be. Az olasz segítségkérést követően a londoni egyezményben szereplő olasz igények – amelyeket 1915-ben egyből jóváhagytak az aláíró felek – már túlzásnak tunk a szövetséges kormányok számára, így a párizsi konferencia megfelelő alkalomnak tűnt, hogy visszanyessék ezeket az igényeket.

Olaszország stratégiai érdekei és céljai

1919-ben a világ hihetetlenül különbözött a néhány évvel korábitól. Anglia hiába nyerte meg a háborút és a békét, hiszen birodalma ekkor érte el a legnagyobb kiterjedését, kezdte elveszteni az uralmát a tengerek felett. Az Amerikai Egyesült Államok ugyanis egy, az oly nagyra tartott Royal Navyval párba állítható tengeri erővel a birtokában fejezte be a háborút. Ráadásul Anglia az USA hitelezőjeként kezdte a háborút és adósaként fejezte be. A két állam kapcsolata mindig is feszült volt, és az új tengeri konkurencia nem javított ezen. Azt is érdemes kiemelni, hogy míg az

3 Luciano Monzali szerint „Franciaország és Nagy-Britannia földközi-tengeri fölényével szemben Olaszország védtelen volt katonailag. Ehhez járult még országunk súlyos gazdasági és kereskedelmi függése Nagy-Britanniától, a nyersanyagok és a szén szállítójától. A függés az európai háború kitörését, illetve az olasz piacra irányuló német és osztrák–magyar export csökkenését követően csak tovább nőtt.” Monzali, 2018b. 317. Lásd még: Hardach, 1982. 1–20.; Forsyth, 1998.

4 „A mezőgazdasági termés húsz év óta nem volt elegendő Olaszországban. (...) A szükségletek közül a mezőgazdasági volt a legégetőbb és leginkább megoldandó, egy szegény országban, ahol a jövedelem kétharmadát felemésztette az – amúgy fehérjékben és zsírban szegény – élelmezés. Mivel a hagyományos fekete-tengeri beszerzési útvonalak járhatatlanná váltak, minden nyugatról érkezett, Gibraltáron keresztül a tengeren, illetve Franciaországon keresztül a szárazföldön. Olaszországnak nemcsak a harcban volt szüksége a szövetségesekre, hanem azért is, hogy éljen.” Gabriele, 2008. 104.

5 Riccardi, 1992.

6 Monzali, 2018a. 71.

Egyesült Államokban a demokraták és a republikánusok az elnökválasztási kampány során szinte semmiben nem értettek egyet, és választási programjaik egy pont kivételével teljesen eltérők voltak, az Angliával szembeni komoly tengeri vetélkedés megteremtésének lehetőségéről, vagy éppen szükségességéről mindkét párt ugyanúgy gondolkodott. Franciaország a maga részéről már 1920–1921-ben impozáns flottaprogramba kezdett, ami nem kis súrlódáshoz vezetett az angol, az amerikai és természetesen az olasz kormányokkal. Az olasz Királyi Haditengerészet egyre inkább fenyegetve érezte magát a francia hadiflottától és a párizsi kormánytól, viszont az ország katasztrofális gazdasági helyzete nem tette lehetővé nagyszámú hadihajó építését. A versailles-i békeszerződéssel és a mandátumok rendszerével – mint Overly Richard kifejtette munkájában – a világra körülbelül húszévnnyi politikai instabilitás köszöntött.⁷

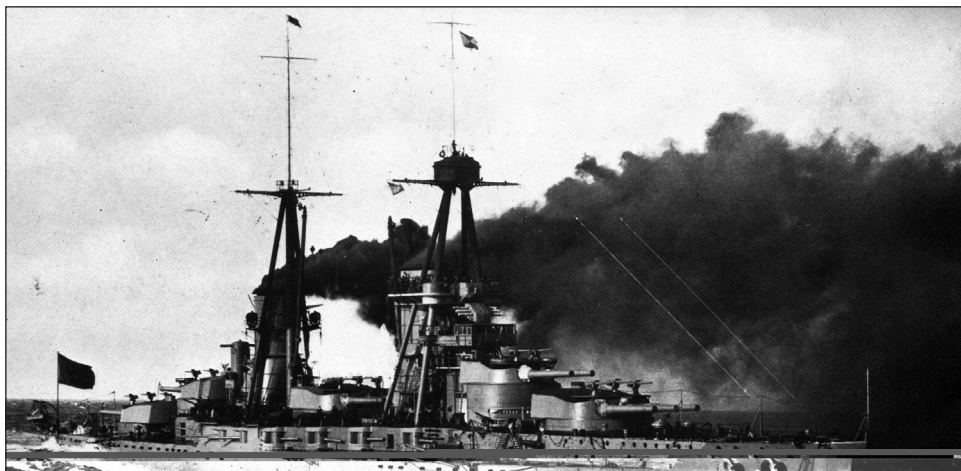
Az első világháborúból győztesen kikerülő Olaszország csaknem teljesen befejezte a nemzetegyesítési folyamatot és jelentősen megerősítette a szárazföldi határait, eközben viszont haditengerészeti helyzete jelentősen megromlott. Ezt a paradoxnak tűnő valóságot többször is szóvá tették a Királyi Haditengerészet vezetői. Míg a háború előtt a fiatal királyság számíthatott az osztrák–magyar és a német diplomáciai és katonai támogatásra, azt követően értelemszerűen már nem. A német flotta felszámolásával és azáltal, hogy az Adriai-tenger keleti partját nem Olaszország ellenőrizte, az olasz tengeri befolyás igencsak meggyengült. Franciaország ugyanis szabadon összpontosíthatta flottáját a Földközi-tengeren, ami kétszeresen is veszélyt jelentett Róma számára, mivel a francia tengeri erő jelentősen felülmúlta az olaszt, valamint a jugoszláv kikötők ideális bázisul szolgálhattak ahhoz, hogy a fiatal királyságot tengeri erejének megosztására kényszerítsék.

A párizsi tárgyalások alakulása keltette kiábrándulás, Fiume annexiójának elmaradása elégedetlenséget keltett az országban, megteremtve a „megcsonkított győzelem” mítoszát. A szárazföld felől nehezen védhető, de tengeri szempontból stratégiailag fontos Dalmácia annexiójának megghiúsulása ugyanígy ezen – az olaszok többsége által valóságként elkönyvelt – mítosz erősödését segítette elő. Éppen a „megcsonkított győzelem” volt az, amely miatt a korábban Giovanni Giolittira szavazók és az őt támogató körök tekintélyuralmibb kormányzati formák irányába mozdultak el, amelyek a nacionalista irányzatot a külpolitikában erőteljesebben képviselték. Az említett mítosz tehát a frissen létrejött fasiszta mozgalomnak is kapóra jött. Végül is – Sidney Sonnino szerint – Olaszország éppen azért lépett be a háborúba, hogy biztosítsa uralmát az Adriai-tengeren.⁸

Sonnino szerint egy olyan állam, mint az olasz, amelyet a Földközi-tenger térségében ellenséges nagy katonai hatalmak vesznek körbe, csak úgy nyerheti el a teljes függetlenségét, ha olyan politikai határokat tesz szert, amelyek elzárják a külföldi inváziók elől a „bejáratokat”. Ez azt jelenti, hogy kedvező alpesi határokat kell kialakítani, amelyek távol tartják Ausztriát a Pó-síkságtól, Olaszország leggazda-

⁷ A témáról lásd még: Overly, 2009a; Overly, 2009b; Overly, 2011.

⁸ „Olaszország alapvető problémája az adriai tengeri fölény biztosítása (...), az Adria feletti abszolút uralom elsőrendű fontossággal bír, és talán ez a legfontosabb indíték, hogy az antanthoz csatlakozzunk.” Ferrante, 1987. 18. Lásd még: Sonnino, 1972. 14.



1. kép. A Giulio Cesare
hadihajó részt vett a korfui
hadműveletben

2. kép.
Paolo Thaon di Revel admirális
hadiszemle közben



gabb és legtermékenyebb részétől, valamint olyan helyzetet kell teremteni, amely lehetővé teszi az olasz katonai fölény biztosítását az adriai vizeken (1. kép). Erre vezethető vissza a Dél-Tirol, Dalmácia egy része és Közép-Albánia ellenőrzésére vonatkozó igény.⁹

Ha egyrésztől igaz, hogy földrajzilag Olaszország a nagy szigeteivel és Líbiával egységet képezett, amely a Földközi-tenger közepét uralta, az is igaz, hogy az osztrák flotta eltűnésével a római kormány egyedül nehezen szállhatott szembe a francia terjeszkedéssel. Sonnino már a háború előtt is felvetette a befolyási övezet kiterjesztését a Földközi-tenger keleti térségében. Ez inkább kényszer volt, mintsem lehetőség, a francia haditengerészet ugyanis – Toulonnal, Korzikával és Bizerte-tel (Banzart, ma Tunézia) – nyugaton áttörhetetlen határt képezett. A jövőbeli olasz hatalmi törekvéseknek akadálya lehet, amennyiben Olaszország nem ellenőrzi és uralja az Adriai-tengert. Olaszország és haditengerészete ugyanis nem terjesztheti ki befo-

⁹ Monzali, 2018b. 318.

lyását keleten, ha az Adria védelmével kell törődnie, amit igencsak megnehezített, hogy – Paolo Thaon di Revel admirális (2. kép) szavaival – a keleti part természeti és földrajzi szempontból befolyásolta a nyugatit: *„Egyik jövőbeli fegyver sem tudja majd megváltoztatni az Adria földrajzi és vízügyi viszonyait, az Adria továbbra is egy folyósó marad, amelynek a keleti partja uralja a nyugatit. Az Adriai-tengeren valaki vagy uralkodik, vagy elnyomják.”*¹⁰

Az olasz gyengeség a tengeren részben a hosszú tengerpartból fakadt, mivel azt csak egy, az akkor rendelkezésre állónál jóval nagyobb hajóparkkal lehetett volna megvédeni. Ráadásul aggodalomra adott okot az ország függése a külföldi nyersanyagoktól, különösképpen az élelmiszert és az energiaszektorra illetően, hiszen a háború utolsó hónapjait is csak a gazdasági segélyeknek, valamint a folyamatos amerikai szén-¹¹ és gázolajszállítmányoknak¹² köszönhetően bírta ki Olaszország.

A rapallói egyezményt követően Alfredo Acton haditengerészeti vezérkari főnök lemondott. A liberális Olaszország viszont komoly sikereket ért el. A washingtoni haditengerészeti konferencián ugyanis az olasz delegáció elérte, hogy ugyanakkora tengeri hadiflottával rendelkezessen, mint Franciaország (paritás). A siker az amerikai és az angol jóindulatnak volt köszönhető, viszont politikai jelentősége megmaradt. Washingtonban a Királyi Haditengerészet admirálisaiából álló szakértői és a politikai küldöttség tagjai között gyakori összetűzések voltak. Acton admirális szorgalmasan ténykedett, hogy meggyőzze és tanácsokkal lássa el a delegációvezető Carlo Schanzert, aki gyakran visszariadt az energikus lépésektől és inkább az olyan politikai stratégiák kidolgozását részesítette előnyben, amelyek nem sértették a francia delegáció érzékenységet és érdekeit. Az immáron a tengeri befolyási övezet alapján értelmezett világban a fiatal Olasz Királyság a főasztalhoz ülhetett. Ezzel a konferenciával tehát Olaszország jogosan bebocsátást kapott a tengeri nagyhatalmak Olimposzára. Az ország viszont – hiába fejezte be győztesként a világháborút – súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött, és nem tudta tartani a lépést Franciaországgal egy tengeri fegyverkezési versenyben.¹³

Amikor az amerikai kereskedelmi agresszivitás arra kényszerítette az angol kormányt, hogy javítson a régi barátaival és szövetségeseivel ápolt viszonyán, a britek elhatározták, hogy megszilárdítják a helyzetüket a Földközi-tenger térségében, amely

10 *Atti Parlamentari*, 1920. 2284–2285. Minardi, 1999. 17.

11 Érdemes felidézni, mit írt Massimo Mazzetti: „Az olasz háborús erőfeszítés folyamatossága lényegében a rendelkezésre álló széntől függött. A háború után a széntől függött, hogy az olasz ipar újra versenyképes lesz-e a külföldi piacokon. A háború utolsó időszakában a szövetséges tengeri forgalom de facto Anglia felügyelete alá került, és az angol vezetőknek egyáltalán nem állt szándékukban, hogy elősegítsék szövetségeseik ipari fejlődését a háború lezárását követően. Így amikor 1919 júliusában lejárt a megállapodás, miszerint tonnánként 47,6 shillingért szállítják a szenet a Bristol-csatornából Genovába, a szállítási költség megugrott, és az év végén már 70–77,6 shilling között ingadozott. Az 1919-ben az USA által vízre bocsátott és költségnövelt 3,5 millió tonnányi kereskedelmi hajó jelenléte 1920-ban már éreztette a hatását a piacokon, és a Bristol–Genova útvonalon a szén tonnánkénti szállítási költsége 65–70 shillingről 37,6 shillingre esett vissza júliusban, majd pedig 22,6-re szeptemberben. Újabb hajók vízre bocsátását követően 1921-ben a szállítási költség tovább csökkent, és 18–20 shilling között ingadozott.” Mazzetti, M., 1979. 169.; Bachi, 1919. 218–249.

12 A témáról lásd: Della Torre, 2017. 117–138.; Perrone, 2017b. 187–202.

13 Mazzetti, A., 2017.

a birodalmi politikájuk súlypontja volt. Londonnak ugyanis szembe kellett néznie az új világrendben bekövetkezett változásokkal, és át kellett értelmeznie a „two power standard” elvét, mivel már nem volt képes olyan flottát fenntartani, amely nagyságát tekintve akkora, mint a két másik legnagyobb hatalom együttes flottaereje. A továbbiakban csak a Földközi-tenger térségében tartotta magát a „két erő” stratégiai elgondoláshoz. Ennek fényében elkerülhetetlenné vált, hogy London különösképpen óvatos legyen, és fenntartsa a haditengerészeti és politikai egyensúlyt a tengerparti, illetve a számára geopolitikai jelentőséggel rendelkező országok között.

A Királyi Haditengerészet és a fasiszta kormány

Miután – részben Giolitti machinációnak köszönhetően – nem lett semmi egy Antonio Salandra vezette kormányból, megnyílt az út a fasiszta kormányzás kísérlete előtt. 1922. október 31-én a Quirinale-palota erkélyéről nézte végig III. Viktor Emánuel, Benito Mussolini, Armando Diaz tábornok és Paolo Thaon di Revel admirális az előző napokban Rómában gyülekező feketeingesek felvonulását. A kormány liberális, néppárti, fasiszta és nacionalista erőkből állt, és Giolitti meg volt győződve, hogy Mussolini fasizmusát sikeresen felhasználhatják a szűk parlamenti többségben. Véleménye szerint a Nagy Háború két hőisének a jelenléte presztízst és stabilitást adna az új kormánynak, másrészt viszont egymást is ellenőriznék.¹⁴

Számos befolyásos olasz és külföldi történész feltételezte, hogy erős szövetség volt a fegyveres erők és a fasizmus között, kezdetét 1922-re datálva. A valóságban – bár voltak olyan tábornokok és admirálisok, akik szimpatizáltak a rezsimmel – a fegyveres erők – mint szervezet – megőrizték autonómiájukat. Súlyos konfliktusok származtak a Királyi Hadsereg és a fasiszta Önkéntes Milícia a Nemzet Biztonságáért (*Milizia Volontaria Sicurezza Nazionale*) között abból,¹⁵ hogy az utóbbi negyedik haderőnemként kívánta elfogadtatni magát, például az etiópiai háború vagy a spanyol polgárháború során.¹⁶ Feszültség támadt a Királyi Haditengerészet felső vezetése és a kormányfő között a korfui krízis¹⁷ idején, és akkor is, amikor az utóbbi az általános vezérkari főnöki tisztséget csak a szárazföldi erők tábornokai számára tartotta fenn.

A fasizmus már kormányra kerülése előtt összeütközésbe került a Királyi Haditengerészet vezetőivel. Jelképes volt a hadiflotta viselkedése, amikor az 1921. május 21-i választást követően Mussolini – a fasizmus kezdeti republikánus szellemiségében – az új fasiszta képviselőket a Képviselőház megnyitóján, királyi ülésé-

¹⁴ De Felice, 1966.

¹⁵ A milícia történetére lásd: Verné, 1925; Verné, 1932; Verné, 1934; Teruzzi, 1939; Lucas-De Vecchi, 1976; Rastrelli, 2016.

¹⁶ Mazzetti, M., 1974. 52–54.

¹⁷ „A korfui válság igen pontosan jelezte, hogy az adott helyzetben Olaszország nem szállhatott szembe Angliával, és a Ducénak nem maradt más, mint hogy ezt tudomásul vegye, illetve a diplomáciai tevékenységet a helyzet által megkívánt mértékben átalakítsa, majd pedig ezt követően nagyobb elővigyázatossággal tevékenykedjen.” Mazzetti, M., 1974. 59.

től való távolmaradásra szólította fel.¹⁸ A haditengerészet azonnal reagált. Paolo Thaon di Revel admirális hosszan elbeszélgetett a katonai érdemérem arany fokozatával kitüntetett Costanzo Cianóval és Raffaele Paoluccival.¹⁹ Utóbbi a fasiszta mozgalmat is otthagytta, amikor átült a bolognai nacionalisták, Luigi Federzoni hívei közé. Ciano elhatározta, hangot ad saját és mások ellenérzéseinek a *fasciók* június 2–3-i milánói nemzeti kongresszusán, amelyen a központi bizottság tagjai és az újonnan megválasztott fasiszta képviselők gyűltek össze. Az ülést feszültség és idegeskedés hatotta át, többen is lemondtak. Felszínre tört az ellentét azok között, akik Mussolinit támogatták a Képviselőház megnyitó ünnepségéről való távolmaradást illetően, és azok között, akik szerint viszont részt kell venni a ceremónián a parlamentben, mivel a fasizmust nem tartották alapvetően republikánusnak. Az első ülésnapon két javaslatot bocsátottak szavazásra. Az első jóváhagyta Mussolini minden addigi tevékenységét; a második a fasiszta képviselőknak a királyi ülészaktól való távolmaradását írta elő. Az első határozati javaslatot egyhangúan elfogadták (egy tartózkodással). A másodikat 15:19 arányban két tartózkodás mellett elutasították.

A Királyi Haditengerészet és a fasizmus kapcsolata nem a legjobb módon indult. Paolo Thaon di Revel admirális részvételének a Mussolini-kormányban viszont nagy jelentősége volt, mivel presztízst kölcsönzött neki, és valamennyire legitimálta a fasizmust a konzervatív és monarchista körökben. Ezenfelül Mussolini a Királyi Haditengerészetet – mint az ország népszerűsítésének eszközét – fel kívánta használni a nemzetközi kapcsolatokban.²⁰ Ez a stratégia jelentősen növelte volna a konzervatív olasz lakosságra gyakorolt hatást, amely még mindig nyugtalan volt a „megcsonkított győzelem” miatt. Kormányra kerülése előtt és a Fasiszta Párt alakulási időszakában Mussolini sosem feledkezett el hangsúlyozni a tenger és a haditengerészet fontosságát az olaszok számára. Eszerint a Földközi-tenger lett volna azon hely, vagyis tenger, amelyre Olaszország szabadon kiterjeszthette volna tengeri hatalmát a kapzsi Anglia kárára: *„Olaszország lesz az a hatalom, amely arra hivatott, hogy a Földközi-tengerről az egész európai politikát irányítsa.”* Nem sokkal azok előtt az események előtt, amelyek kormányra kerüléséhez vezettek, Mussolini kijelentette: *„Az olaszokat egységes erőként világméretű feladatok felé irányítva, a Földközi-tengert a mi tavunkká változtatva, a Földközi-tenger mentén élőkkel szövetkezve és kitaszítva azokat, akik a Földközi-tenger élősködői [az angolokat – A. M.]; ezen nehéz, türelmet igénylő, küklopszi feladatot elvégezve az olasz történelemnek egy valóban nagyszerű korszakát nyitjuk meg.”*²¹

A földközi-tengeri politika, leginkább pedig az, hogy Olaszország a többi európai tengeri hatalommal megegyező jelentőségre tegyen szert, nagy érdeklődésre számot tartó vesszőparipává változott. *„Érdemes szem előtt tartani legnagyobb politikai problémánkat: Olaszország helyzetét a Földközi-tengeren; létfontosságú szükséglet számunkra, hogy olyan helyünk legyen, amely megfelel érdekeinknek, fejlődésünknek és keleti kereskedelmünknek. Tehát olyan haditengerészeti erő*

18 De Felice, 1966. 95–99.

19 Giorgerini, 1989. 146.

20 Giorgerini, 1966. 147. Lásd még: Minardi, 1999.

21 Salvemini, 1945. 46.

[szükséges], amely arányos a többi földközi-tengeri hatalomével és politikai befolyásával a Keleten.”²²

A sok utalás, amely szerint Olaszország a Földközi-tengert uraló tengeri hatalom, egyrésztől kedvező fogadtatásra talált azok körében, akik olasz hegemoniáról álmodtak a Mare Nostrumon, másrésztől viszont jelentős aggodalommal töltötte el a haditengerészet vezetőit, akik ugyan törekedtek arra, hogy Olaszország a tengeri közlekedési útvonalak ellenőrzésére alkalmas tengerészeti erő kialakításával nemzetközi jelentőségre tegyen szert, de mindezt nem Anglia hagyományos barátságának elvesztése árán kívánták elérni. Mussolini beszédeinek britellenes kiszólásai kikezdheték a Szuézt és Gibraltárt, vagyis a Földközi-tenger bejáratait uraló londoni kormánnyal ápolt történelmi és létfontosságú jó kapcsolatot. Benito Mussolini előítéletes britellenes álláspontja valamiféleképpen a francia szocializmus olyan neves képviselőinek köszönhető, mint Georges Sorel és Charles Péguy.

A rivalizálás erősödése a tengereken

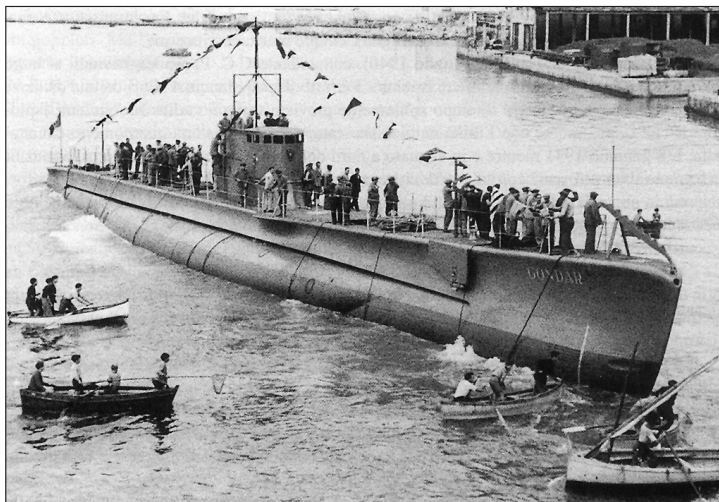
A Mussolini-kormány éppen erődemonstrációt tartott a Dodekanézosz megtartása érdekében, amikor az albán–görög határok újbóli meghatározására Albániába küldött Enrico Tellini tábornokot görög banditák lemészárolták.²³ Róma jegyzékben azonnal elégtételt követelt a görög kormánytól, amely élesen visszautasította azt. Az athéni válasz után a Királyi Haditengerészet elfoglalta Korfut. Az olasz kormány csak azt követően döntött a sziget kiürítéséről, hogy felmerült a Royal Navy beavatkozásának lehetősége, és elfogadták a jóvátételi feltételeket. Ezen körülmények közepette, miszerint tartani lehetett egy összecsapástól a brit hadiflottával, az olasz haditengerészet vezetőinek nem kis erőfeszítésébe telt, amíg meggyőzték Mussolinit arról, hogy Angliával nem szabad tengeri összeütközést vállalni. Ettől függetlenül Mussolini megerősödve jött ki a konfliktusból, és a haditengerészet az ágyúnaszád-diplomácia (*gunboat diplomacy*) gyakorlatát valósította meg.

Az Adria problémája az 1924-es római haditengerészeti konferencián újra napirendre került. Az olasz delegációt folyamatosan aggodalommal töltötte el az, hogy az orosz flotta használhatja a cattarói és a šibeniki védett kikötőt. A munkálatok során számos politikai kérdés is felmerült, amelyet a szakmai konferencia nem tudott megoldani.

Mussolini létrehozta az általános vezérkari főnöki posztot, amely csúcsbeosztást csak a szárazföldi erők vezetőinek tartotta fenn. Ez szakításhoz vezetett a haditengerészettel, amelyet így távol tartottak ettől az igen fontos tisztségtől. Revel lemondott. A minisztérium élére a nem sokkal korábban admirálissá előléptetett Giuseppe Sirianni került. Sirianninak Costanzo Ciano admirális adott tanácsokat, aki a távközlési minisztériumot vezette, amely lassanként a maga hatáskörébe vont a kereskedelmi flottával foglalkozó minden ügyet. Az angol–francia haditengeré-

²² Giorgerini, 1989. 149.

²³ A témáról lásd: Argiolas, 1973.



3. kép.
A Gondart 1937-ben
bocsátották vízre

szeti egyezményen (1928) a világ közel került egy újabb kiterjedt konfliktushoz, mivel az Amerikai Egyesült Államok – joggal – ellene irányuló egyezményként értékelte azt. Ebből adódóan a Washington és Róma közötti kapcsolatok jelentősen fejlődtek. Mind az amerikai, mind az angol sajtó szította a feszültséget. Végül a Kellogg–Briand-paktum hozott enyhülést, amelynek aláírói lemondtak a háborúról mint a viták rendezésének eszközéről.

1930-ban Londonban tengeri leszerelési konferencia ült össze. Franciaország meg akart szabadulni a tengeri paritástól, a fasiszta Olaszország pedig nem veszíthette el a liberális korszakban megszerzett előnyt. Dino Grandi szakértelme komoly nehézséget okozott a francia delegációnak. Az olasz külügyminiszter pacifista beszédeit az angol és az amerikai sajtó, amely ellenezte a francia hajóépítési programot, kedvezően fogadta. A konferencia eredmény nélkül zárult, és Olaszország megőrizte a paritást Franciaországgal. Ezen körülmények közepette nyilvánvalóvá vált, hogy lehetetlen megállapodást kötni a kisebb tengeri hatalmak – mint Franciaország és Olaszország – jóváhagyása nélkül. A későbbi haditengerészeti konferenciák sem vezettek eredményre, a tengeri hatalmak újakezdték a hadihajók építését. Az olaszok franciaellenes, a franciák pedig olaszellenes céllal fejlesztették flottájukat, míg London a „két erő” elvének megtartására törekedett a Földközi-tenger térségében. Az etiópiai háború megnövelte az olasz ambíciókat, de a hadiflottaprogramnak ezúttal is számolnia kellett az országgal – amely nem sokkal egy újabb háború előtt állt, ezúttal Spanyolországban – gyenge gazdasági képességeivel (3. kép). A haditengerészet pontos kívánságokkal állt elő, mivel a Baleáriszigetek sorsa volt a tét, és a szigeteknek Franciaországhoz kerülése helyrehozhatatlan kárt okozott volna a Királyi Haditengerészetnek. Ekkorra viszont már nyilvánvalóvá vált, hogy bár mind a fasiszta kormány, mind a tengerészeti minisztérium annak az álomnak a megvalósítására törekedett, hogy a Földközi-tenger (az ókori Mare Nostrum) térségében minél nagyobb legyen az olasz befolyás, útjaik gyakran különböztek.

Kétségtelen, hogy a fasiszta külpolitika nemcsak a liberális hagyomány szer-
 ves folytatása volt, hanem – inkább – a savoyaiéi is, amely kihasználva az európai
 hatalmak közötti konfliktusokat és rivalizálást, saját birtokainak kiterjesztését és az
 olasz befolyási övezet kiszélesítését célozta. A fasizmus egyes esetekben bizonyára
 valamennyire felgyorsította a diplomáciai folyamatokat – és ezeket a kísérleteket
 időnként meggondolatlanság is jellemezte –, de a külpolitika lényege nem változott
 jelentősen. Olaszország nem tudott módosítani hagyományos politikáján, mivel
 nem volt képes az ehhez szükséges politikai, gazdasági és pénzügyi nyomás meg-
 valósítására. A haditengerészet és a fasizmus közötti kapcsolat elemzése elősegít-
 heti a külpolitika oly sok ambíciójának és kudarcának megismerését, a vizsgálódás
 viszont még sok megválaszolatlan kérdést vet fel.

Fordította: Juhász Balázs

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Argiolas

1973 Argiolas, Tommaso: *Corfù 1923*. Roma, 1973.

Atti Parlamentari

1920 *Atti Parlamentari. Senato del regno. Legislatura XXV. I Sessione 1919–1920. Discussioni. Tornata del 15 dicembre 1920*. Roma, 1920.

Bachi

1919 Bachi, Riccardo: *L'Italia economica nel 1918*. Città di Castello, 1919.

De Felice

1966 De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista*. Torino, 1966.

Della Torre

2017 Della Torre, Giuseppe: Il prestito americano all'Italia, decisioni politiche e tecno-struc-
 ture. In: *Over there in Italy. L'Italia e l'intervento americano nella Grande Guerra*. Roma, 2017.
 117–138. (Quaderno della Società di Storia Militare 2018.)

Ferrante

1987 Ferrante, Ezio: *La Grande Guerra in Adriatico*. Roma, 1987.

Forsyth

1998 Forsyth, Douglas J.: *La crisi dell'Italia liberale. La politica economica e finanziaria*. Milano,
 1998.

Gabriele

1969 Gabriele, Mariano: *Le convenzioni navali della Triplice*. Roma, 1969.

2008 Gabriele, Mariano: Il finanziamento della Grande Guerra. In: *Storia economica della
 guerra. Atti del convegno, Varallo, 21–22 settembre 2007*. A cura di Gentilucci, Catia Eliana.
 Roma, 2008. 103–118.

Giorgerini

1989 Giorgerini, Giorgio: *Da Matapan al Golfo Persico. La Marina militare italiana dal fascismo
 alla Repubblica*. Milano, 1989.

Hardach

1982 Hardach, Gerd: *La prima guerra mondiale 1914–1918*. Milano, 1982.

Lucas–De Vecchi

1976 Lucas, Ettore – De Vecchi, Giorgio: *Storia delle unità combattenti della M.V.S.N. 1923–1943*. Roma, 1976.

Mazzetti, A.

2017 Mazzetti, Alessandro: *Marina italiana e geopolitica mondiale. Il ruolo della flotta la potenza e le trasformazioni alla fine della grande guerra*. Roma, 2017.

Mazzetti, M.

1974 Mazzetti, Massimo: *La politica militare italiana fra le due guerre mondiali (1918–1940)*. Salerno, 1974.

1979 Mazzetti, Massimo: *L'industria italiana nella grande guerra*. Roma, 1979.

Minardi

1999 Minardi, Salvatore: *Il disarmo navale italiano 1919–1936. Un confronto politico-diplomatico per il potere marittimo*. Roma, 1999.

Monzali

2018a Monzali, Luciano: *Pietro Quaroni. La politica estera italiana dal 1914–1945*. Perugia, 2018.

2018b Monzali, Luciano: La politica estera di Sidney Sonnino e i fini di guerra dell'Italia 1915–1917. Alcune riflessioni. In: *La Guerra di Cadorna. Atti del Convegno Trieste–Gorizia 2–4 Novembre 2016*. A cura di Neglie, Pietro – Ungari, Andrea. Roma, 2018. 315–325.

Overy

2009a Overy, Richard J.: *La crisi tra le due guerre mondiali 1919–1939*. Bologna, 2009.

2009b Overy, Richard J.: *Le origini della seconda guerra mondiale*. Bologna, 2009.

2011 Overy, Richard J.: *Sull'orlo del precipizio. 1939, i dieci giorni che trascinaron il mondo in guerra*. Milano, 2011.

Perrone

2017a Perrone, Andrea: Isaiah Bowman, l'Inquiry e la Vittoria Mutilata. In: *Over there in Italy. L'Italia e l'intervento americano nella Grande Guerra*. Roma, 2017. 165–186. (Quaderno della Società di Storia Militare 2018.)

2017b Perrone, Andrea: Adriatico a Stelle e Strisce. Il 332nd a Fiume e Cattaro e l'U. S. Navy a Spalato (1918–1921). In: *Over there in Italy. L'Italia e l'intervento americano nella Grande Guerra*. Roma, 2017. 187–202. (Quaderno della Società di Storia Militare 2018.)

Pizzigallo

1975 Pizzigallo, Matteo: Il ruolo della Regia Marina nella politica estera. In: *Rivista Marittima*, 108. (1975) 12. sz. 32–40.

Rastrelli

2016 Rastrelli, Carlo: *L'ultimo comandante delle camicie nere. Enzo Emilio Galbiati*. Milano, 2016.

Ricciardi

1992 Ricciardi, Luca: *Alleati non amici. Le relazioni politiche tra l'Italia e l'Intesa durante la prima guerra mondiale*. Brescia, 1992.

Salvemini

1945 Salvemini, Gaetano: *Mussolini diplomatico*. Roma, 1945.

Sonnino

1972 Sonnino, Sidney: *Diario 1914–16*. A cura di Pastorelli, Pietro. Bari, 1972.

Terruzzi

1939 Terruzzi, Attilio: *La Milizia delle Camicie Nere*. Milano, 1939.

Verné

1925 Verné, Vittorio: *La milizia volontaria per la sicurezza nazionale*. Roma, 1925.

1932 Verné, Vittorio: *Milizia volontaria sicurezza nazionale. Storia, organizzazione, compiti, impiego*. Napoli, 1932.

1934 Verné, Vittorio: *M.V.S.N. Organizzazione, compiti, impiego*. Napoli, 1934.

ALESSANDRO MAZZETTI

THE ITALIAN NAVY AND FASCIST GEOPOLITICS IN THE MEDITERRANEAN

The relationship between the Italian navy and Benito Mussolini has not always been idyllic. Paolo Thaon de Revel was appointed Minister of the Navy to monitor what could be a transitional government. Despite numerous declarations on the Italian domain of the Mare Nostrum Benito Mussolini will never allocate the money necessary for this purpose. There was no mistake between the two. In fact it was the Regia Marina that had to convince the Duce to diplomatically resolve the Corfu crisis. A clash with the Royal Navy would have meant a sure defeat for the Italian naval force. Revel, Ciano, Bernotti succeeded, with great difficulty, in persuading the Italian prime minister. Mussolini perceived England as the true enemy while for the leaders and men of the Regia Marina the real danger was the French appetite in the ancient sea. With the Conference on Naval Disarmament Italy had become the third world naval power. Italy has played a very important role, often played almost unconsciously, but continually afflicted by the economic constraints that have influenced the choices.

Az olasz külpolitika és Magyarország

A liberálisból a fasiszta rendszerbe történő átmenet idején

Mint ahogyan az közismert, Olaszország és Magyarország között mindig is erős és sokrétű kapcsolatok voltak, a két világháború közötti időszakban pedig különös jelentőséget kapott a két ország viszonya. Az olasz polgári és katonai hatóságok fontos szerepet játszottak a Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottság tevékenységében a békeszerződés előírásainak érvényre juttatása során, a két nép közötti hagyományos barátság pedig továbbélt. E rövid tanulmány arra törekszik, hogy feltárja, volt-e, és ha igen, akkor milyen formában volt változás a Róma és Budapest közötti kapcsolatokban a liberálisból a fasiszta rendszerbe való átmenet időszakában, illetőleg azt vizsgálja, hogy ez a folyamat mikor és milyen módon zajlott. Ehhez mindenekelőtt ki kell emelnünk a két ország közötti viszony lényeges pontjait és az azokat meghatározó körülményeket az 1920-as években. Ezek közül a békeszerződés végrehajtását, amelyben Olaszország kulcsszerepet vállalt, illetve a Jugoszlávia féken tartására és ellensúlyozására irányuló politikát, továbbá a francia balkáni térfoglalást emelhetjük ki.

Kétségtelen, és e tekintetben mindig egyöntetűen vélekedett a történetírás, hogy a trianoni békeszerződés aláírása korszakos jelentőségű, súlyos következményekkel járó esemény volt a magyar történelemben: egy olyan hosszan tartó trauma az ország politikai életére nézve, amely meghatározta az elkövetkező két évtized döntéseit. Az első világháborús vereségnek ennél fogva nem csupán területi és gazdasági következményei voltak, hanem alapvető módon hatott a magyar társadalomra és politikára. Az 1920. június 4-én aláírt békeszerződés által megrajzolt határok drasztikusan csökkentették Magyarország területét, az ország lakossága 18,2 millióról 7,6 millióra csökkent. A történelmi Magyar Királyság területének kétharmada az utódállamokhoz került, a magyarság közel ötöde napjainkban egy másik államban él. A békeszerződés rendelkezéseinek súlya gazdasági szempontból nyilvánvaló volt, emellett a katonai előírások a hadsereg létszámát 35 ezer főben korlátozták, és megtiltották, hogy a magyar hadsereg hatásosabb fegyverekkel, valamint hadieszközökkel rendelkezzen.¹

* A szerző az Università degli Studi di Roma La Sapienza Dipartimento di Comunicazione e Ricerca Sociale docente (Roma, Piazzale Aldo Moro 5., alessandro.vagnini@uniroma1.it).

¹ A trianoni békeszerződés következményeiről különösképpen lásd: *The Hungarian Peace Negotiations, 1921*; Macartney, 1937; Pomogáts-Ádám-Cholnoky, 2000; Romsics, 2002; Lorman, 2006; Vagnini, 2017.

A békeszerződést követően majdnem egy teljes évtizedig Magyarország külpolitikailag elszigetelt maradt, és csak az 1920-as évek végével kezdődött új időszak a magyar politika számára, amikor végül hasznot húzhatott abból, hogy az olaszországi fasiszta rendszer újrafogalmazta balkáni politikáját annak érdekében, hogy megakadályozza a térségbeli francia befolyást. Az olasz–magyar barátsági szerződés aláírása 1927-ben nem véletlenül jelentett fordulópontot a magyar politikában. Bethlen István irányítása alatt, Olaszország támogatásával – ami addig hiányzott – Budapest igyekezett javítani nemzetközi helyzetén. A megújított olasz–magyar jó viszony következményeként vette kezdetét a két ország fegyveres erői közötti együttműködés, ami később lehetővé tette a magyar újrafegyverkezést a trianoni békeszerződés nyílt megsértésével. A Rómával ápolts elsődleges kapcsolat az évek során megerősödött, és a magyar külpolitika fontos hivatkozási pontjává vált. A folyamat mindamellett lassú volt, és az olasz külpolitika elemzése megmutatja, hogy a kapcsolat elemei továbbra is központi szerepet játszottak-e az általános külpolitikai stratégia meghatározásában, és ha igen, akkor miként.

A fasiszta külpolitika és Magyarország

Ezen a ponton fel kell tennünk a kérdést, hogy a fasizmus hatalomra kerülése valóban változást jelentett-e a Magyarországgal szembeni olasz stratégiai látásmódban; vajon bevezettek-e új elemeket a külpolitikai irányításban; valamint milyen tényezők alapján lehet azt mondani, hogy a rendszer első éveit az olasz külpolitika fasizálódott.² Az kétségtelen, hogy a fasizmus a nemzetközi kapcsolatokban is változásokat – így a tempó és a stílus tekintetében is – kívánt végrehajtani, nem szabad elfelejteni azonban, hogy az olasz külügyminisztérium fasizálása meglehetősen későn kezdődött. 1926 előtt, Salvatore Contarini külügyminisztériumi főtitkár hivatali ideje alatt fasizálásról még nem lehet beszélni, az csak megbízásának végén és Dino Grandi államtitkári kinevezése (1925) és befolyásának megnövekedése után következett be.³ Grandi kinevezése azzal járt, hogy a diplomáciai testületbe bizonyos számú hithű fasiszta is bekerült, ám ez még nem jelentette szükségszerűen az olasz külpolitikai gondolkodás irányának azonnali megváltoztatását. Még az 1920-as évek második felében is Grandi külpolitikai felfogása ténylegesen különbözött Mussolini elképzeléseitől. A Duce – annak ellenére, hogy jó diplomáciai közvetítői képességei voltak – hajlamos volt agresszíven fellépni, ezzel szemben Grandi, különösen azt követően, hogy 1929 szeptemberében miniszterré nevezték ki, a bölcs óvatosságot választotta. Míg Mussolini azon gondolkodott, hogy az esetleges válságokból miként lehetséges előnyökre szert tenni, Grandi – úgy tűnik – minden alkalommal azt vizsgálta, miként képes előrevivő együttműködést létrehozni a nagyhatalmak között, és hogy a békés együttműködés támogatása növeli majd Olaszország hírnevét és

2 Magyarország általános helyzetéről, illetve az 1920–1927 között Olaszországgal ápolts kapcsolatokról lásd: Vagnini, 2015.

3 Ezen időszak olasz külpolitikájával kapcsolatban lásd: Di Nolfo, 1954; Di Nolfo, 1960; Knox, 2000. Ebben az időszakban a fasiszta külpolitika részletes és új elemzése: Lefebvre d'Ovidio, 2016.

szerepét.⁴ Miniszterként eltöltött három esztendeje politikai és diplomáciai szempontból rendkívül intenzív időszaknak bizonyult, az olasz diplomácia tényleges faszálásának végrehajtását jelentette új, megbízható személyi állomány felvételével, valamint egy olyan reform bevezetésével, amelyhez felhasználhatta az évtized elején, Giovanni Giolitti utolsó kormánya idején megtett lépéseket.

Ami a fasiszta mozgalom kormányra kerülését illeti, annak fogadtatása általában véve pozitív volt Magyarországon, főképpen a pénzügyi és a katonai körökben, amelyek érdeklődéssel tekintettek egy erős és a békerendezéssel részben kritikus kormányra.⁵ A magyar kormányban némi aggodalmat keltett, hogy az olasz mozgalmat utánozni kezdik, és példaként szolgálhat.⁶ Ennek ellenére felmerült, hogy a fasizmus egy új szakaszt nyithat az európai politikában, s emiatt a magyar politikai vezetés számára is érdekessé vált, amint ez világosan kiderül Bethlen miniszterelnök és a budapesti olasz követ, Gaetano Caracciolo di Castagneto 1922. november 14-i beszélgetéséből. A jelentésben, amelyet az olasz diplomata erről a megbeszélésről készített, egyértelműen kimutathatók az első kísérletek nyomai a Bethlen és Mussolini közötti közvetlen kapcsolatfelvételre. Bethlen egy új, erős kapcsolat létrehozásában reménykedett Olaszországgal, amitől Magyarország elszigeteltségének megtörését várta.⁷ Úgy tűnt, hogy Bethlen valójában a fasiszták hatalomra kerülését kívánta felhasználni annak érdekében, hogy támaszra leljen a magyar politika és gazdaság rendbetételéhez. Ebben az értelemben a miniszterelnök tevékenysége folyamatos és határozott volt.⁸ Ismeretlen volt viszont, hogy az új olasz rendszer miképpen reagál ezekre a lépésekre. Rómában figyelembe vették a magyar liberális körök határozott ellenállását a fasizmus külpolitikai szándékaival szemben, ezenkívül Mussolini többször is kijelentette, hogy Magyarország részéről is igényt tart a jóvátétel teljes megfizetésére, emellett – legalábbis hivatalos megnyilvánulásaiban – nem mutatta a magyarok iránti barátság különösebb jeleit.

Paradoxnak tűnhet: miközben egyrészt a fasizmust azzal gyanúsították az európai szintén, hogy barátságtalan szándékai vannak Magyarországgal szemben, másrészt azzal is vádolták Rómát, hogy pontosan Budapesttel esküszik össze a jugoszlávok ellen.⁹ E makacsul kitartó hírek december végén határozott cáfolatra késztették Mussolinit. Prágai, budapesti és washingtoni olasz diplomatáknak még egyszer kijelentette: *„Olyan hírről van szó, amelyet közzétettünk és megcáfoltunk. Mindenesetre Őexcellenciája felhatalmazással bír, hogy a leghatározottabb és leghivatalosabb módon kijelentse, hogy nem létezik semmiféle egyezség vagy szövetség a magyar és az olasz fasiszták között, akiknek kizárólag nemzeti eszméjük és tevékenységük van. Az olasz kormány teljesen lojális és lojalitásra törekszik.”*¹⁰ 1922 végén rendszeresen

4 Grandi szerepéről: Lefebvre d'Ovidio, 2012.

5 Moscati, 1953. n. 41.

6 Bethlen november 4-én Orazio Vinco Gigliucci olasz ügyvivővel beszélve kifejezte ezeket az aggodalmakat. Moscati, 1953. n. 69.

7 Moscati, 1953. n. 115.

8 Magyarország belső helyzetéről: Batkay, 1982; Juhász Gy., 1988; Lorman, 2006.

9 Ilyen jellegű hírek Belgrádból és Prágából is érkeztek. Moscati, 1953. n. 253., 268.

10 Moscati, 1953. n. 275.

kövétték egymást a cáfolatok, mivel gyakran utaltak az olasz és a magyar fasiszták közötti vélelmezett kapcsolatokra. A feltételezéseket Mussolini nemcsak hogy nem tartotta igaznak, hanem – figyelembe véve az általános elégedetlenséget és Bethlen közismert bizalmatlanságát az ilyen körökkel szemben – nevetségesnek vélte.

Egy másik szempont, amelyre ezen a ponton emlékeztetni kell, a revízió-ellenesség elve – amit Habsburg-ellenességgként kell értelmezni –, amelyet a Mussolini-kormány nyíltan támogatott. Olyannyira, hogy amikor a Népszövetségben Magyarország felvételéről és a Habsburg-restauráció megtiltásáról volt szó, a kisantant képviselői az olasz kormányhoz fordultak, hogy közvetítsen a hatalmak között.¹¹

Még ha nem is történt semmiféle változás Budapest irányában az olasz politikában, a két ország közötti jövőbeni együttműködésről szóló híresztelések egyre gyakoribbá váltak, nem kis riadalmat okozva Belgrádban, s talán bizonyos elégedettséget a fasiszta körök számára, amelyek a jugoszláv szomszédra gyakorolt nyomásgyakorlást látták ebben. A Duce viszont nem kockáztatott, és amikor 1923 januárjában hírt kapott az állítólagos határ menti katonai mozdulatokról és az erdélyi magyar kisebbség körében zajló agitációról, teljes egyetértésben Franciaországgal és Nagy-Britanniával, nyugalomra intett. Ez az eset is világosan mutatja, hogy az a politikai vonal, amelyet Mussolini követni szándékozott, nem volt más, mint a szövetséges hatalmak együttműködése, és semmi esetre sem a térség egyensúlyát megváltoztatni szándékozó forradalom.¹² A közvetítést Róma Magyarország potenciális ellenfeleinek is felajánlotta, de ez esetben célja a konfliktusok elkerülése volt, nem pedig Budapest megvédelme.¹³ Hogy a félelmeket eloszlassák, ismételten biztosítékot adtak a román kormány számára. Mussolini továbbra is a mérsékelt irányvonalat támogatta, különböző biztosítékokat kínált, még Belgrádnak is, azt követően is, hogy 1924-ben, amikor Fiumét Olaszország annektálta, megváltozott a viszony Jugoszláviával. Róma számára mindenekelőtt fontos volt, hogy Magyarország stabil és békés maradjon. A diplomáciai dokumentumok vizsgálatából kitűnik, hogy az olasz kormány nagyobb figyelmet fordított a Bethlen vezette többség szándékaira, mint a fasizmushoz potenciálisan közel álló, kisebbségben lévő politikai erők igényeire.¹⁴

Az olasz külpolitika és a magyarországi gazdasági stabilizáció

Magyarország mindenképpen fontos tényezője volt az olasz külpolitikának, így fel kell tennünk a kérdést, melyek voltak azok a témák, amelyekben Olaszország oly módon járhatott el, hogy az megfeleljen Magyarországnak. Ezek között szerepel a szövetségesekhez fűződő viszony, vagyis Olaszország státusza az első világháború győztesei között. Ebben a tekintetben kétségtelenül említenünk kell a Szövetségek

¹¹ Moscati, 1953. n. 280.

¹² Moscati, 1953. n. 337.

¹³ Moscati, 1953. n. 363.

¹⁴ Moscati, 1953. n. 690–691.

zi Katonai Ellenőrző Bizottság tevékenységét. E bizottságot egy olasz vezette, és Olaszország súlya mindig is meghatározó volt benne.

A trianoni békeszerződés végrehajtása esetében az egyik alapvető szempont a katonai záradékok hatékony teljesítése volt. A fegyveres és biztonsági erők újjászervezését a békeszerződés következő pontjai szabályozzák: a 103. cikkely az általános hadkötelezettség megszüntetését; a 104., 105. és 107. cikkely a fegyveres erők létszámának korlátozását írja elő; a 109. és 110. cikkely a tisztek és altisztek számát maximálja; a 113. és 114. cikkely megszabja a fegyverzet mennyiségét; végül pedig a 135. cikkely arra kötelezi a magyar kormányt, hogy minden szükséges dokumentumot bocsásson a Szövetségek Közi Ellenőrző Bizottság rendelkezésére.¹⁵ 1920 és 1927 között a magyar hadsereg, szervezete és tevékenységének egésze a Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság közvetlen katonai felügyelete alatt állt. A békeszerződés ezenkívül tág teret engedett a későbbi beavatkozásoknak, ideértve a politikai jellegűeket is. A politikai ellenőrzés a Nagykövetek Konferenciájának hatáskörébe tartozott, amely fenntartotta azt a jogot, hogy szükség esetén beavatkozzék a magyar politikába.¹⁶

Érthető, hogy Olaszország ebben a helyzetben fontos szerepet töltött be, mindig mérsékelt irányvonalat követve és tendenciózan a magyar érdekeknek kedvezve. Ebből a szempontból mind a technikai, mind pedig a nagyobb politikai következményekkel járó beavatkozásokat tekintve nem történt változás a liberálisból a fasiszta rendszerbe történő átmenet idején; egyértelmű folytonosság figyelhető meg, amely Olaszország érdekeit, a régióbeli erőegyensúly megtartását szolgálta. Róma csak nagyon lassan fordult abba az irányba, hogy megteremtse a feltételeket egy szövetségi rendszer létrehozásához Franciaország hatásának és a kisantant összefogásának ellensúlyozására.¹⁷ Olaszország többször támogatta a Magyarország feletti ellenőrzés mértékének enyhítését és jóindulattal nézte Bethlen kísérleteit, hogy hitelt szerezzen a nemzetközi pénzügyi központoktól a nemzetgazdaság helyreállítása érdekében.¹⁸

A gazdasági konszolidáció minden kétséget kizáróan kiemelkedően fontos volt ezekben az esztendőben. 1922-től központi jelentőségűvé vált a Magyarország jövőjét és a két ország közti kapcsolatokat illető olasz megfontolásokban. Mussolini ez év decemberében értesítette Caracciolo budapesti olasz követet, hogy biztosítsa Bethlent arról: *„Tisztában vagyok Magyarország pénzügyi nehézségeivel, és meg vagyok győződve arról, hogy a legjobb intézkedéseket fogják meghozni az ország gazdasági helyreállítása érdekében, ami összeegyeztethető az olasz érdekek védelmével, amely megköveteli, hogy a magyar jóvátételhez való jogunkat a*

15 A szerződés szövegét lásd: *Trattati e Convenzioni*, 1931. 93–384.; *Treaty of Peace*, 1920. A legfontosabb pontokról lásd még: Deák, 1972; Romsics, 2001; Vagnini, 2015. 74–77.

16 A Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság tevékenységéről lásd: Vagnini, 2015. 107–148.; Juhász B., 2012. A Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság tevékenységével kapcsolatban megemlíti még a magyar kormány megbízottról, Rapaich Richárdról nemrég megjelent kitűnően dokumentált munkát: Juhász B., 2019.

17 A kisantantáról lásd: Ádám, 1981; Ádám, 1993.

18 Trianon gazdasági következményeiről lásd: Ránki, 1983; Jonas, 1982. 529.

*korábbi ellenséges államok által fizetendő jóvátételek, valamint a szövetséges vagy társult államokkal szemben fennálló tartozásaink általános keretein belül kezeljük.*¹⁹

A magyar kormányfő szándékára, hogy az európai fővárosokat felkereső útját Rómában kezdené, Mussolini kijelentette: kész és hajlandó is találkozni Bethlennel, viszont azt javasolta, hogy „Magyarország érdekében” először Párizsba utazzon el, ahol egyébként a Jóvátételi Bizottság székhelye is található. 1923 áprilisában Vinci Gigliucci budapesti olasz ügyvivő nem ok nélkül írta Mussolininek, hogy a jóvátételi kérdés megoldására úgy tekintenek, mint a magyarországi helyzet sarokköve, és ebben a vonatkozásban Magyarország leginkább az olasz kormányfő hozzáállására számított.²⁰

Április 18-án Mussolini levelet írt Vinci Gigliucci számára, hogy erősítse meg szándékát, miszerint találkozni kíván Bethlennel, hogy megtárgyalják a közös érdeklődésre számot tartó „általános és különleges” kérdéseket. A kormányfő kinyilvánította: kész arra, hogy „a magyar nemzet részére valami hasznos és jó cselekedetet hajtson végre”, valamint hogy a jóvátétel tekintetében hajlandó Magyarország számára kedvező hozzáállást tanúsítani.²¹ Mussolini hozzátette, hogy már kapcsolatban áll a britekkel, hogy elfogadtasson egy javaslatot, amely a jóvátétel megfizetésének határidejét húsz esztendőre kitolná, és ily módon lehetővé tennék egy olyan kölcsön kibocsátását, amely – a meglévő olasz pénzügyi nehézségek ellenére – konkrét formában hozzájárulhat Magyarország gazdaságának rendbetételéhez.

A magyar pénzügyi fejleményeket széles körben figyelemmel kísérték, mivel ezektől függött, hogy az ország képes-e fizetni a jóvátételt, illetve a belső és a regionális stabilitás fennmaradása. Ebből következően jó fogadtatása volt Bethlen terveinek, hogy külföldi hitelt szerezzen Magyarország gazdasági konszolidációjához.²² Ebben a témában tárgyalt Caracciolo budapesti követ május elején, mint jelentette: a magyar külügyminiszterrel folytatott egyik eszmecserején meghatározták a fő kérdéseket, amelyeket Bethlen és Kállay Tibor pénzügyminiszter elkövetkező párizsi, londoni és római útjain meg kell vitatni. Beszámolt arról is, hogy áttekintették az ország „siralmas pénzügyi állapotát”, amin csak egy külföldi kölcsön tudna javítani. A jóvátételi fizetések elhalasztását a magyarok az ország pénzügyi stabilizálása előfeltételének tekintették. Az olasz diplomata azonban nem mulasztotta el, hogy emlékeztessen arra: abban az esetben, ha létrejön a pénzügyi megállapodás Londonnal, az Olaszország „sok éven át tartó fölényének” elvesztésével járna együtt Magyarországon.²³ Bár komoly tárgyalások nem zajlottak addig, a magyar kormány egyértelműen hajlandó volt a nagyobb amerikai, brit, francia és természetesen olasz bankcsoportokhoz fordulni, így kívánván elkerülni azt, hogy különleges egyezményekkel egyetlen nagyhatalomhoz kösse magát. Emlékeztetni kell azonban arra, hogy az esetleges magyar stabilizációs kölcsön nem kis ellenke-

19 Moscati, 1953. n. 240.

20 Moscati, 1953. n. 700.

21 Moscati, 1953. n. 723.

22 Moscati, 1953. n. 723., 745.

23 Moscati, 1955. n. 11.

zést ébresztett a kisantant részéről, amely garanciákat igényelt – akár katonaiakat is – abban az esetben, ha ezeknek a tárgyalásoknak sikeres kimenetelük lesz.

A jóvátételi kötelezettségek megfizetésének meghosszabbítását – mint látuk, ezt akár húsz évre is javasolták – a britek és az olaszok egymással tárgyalták meg. Mussolini – nem tudjuk ugyan, mekkora elégedettséggel töltötte el – bizonyára jóleső érzéssel fogadta ezt, mindazonáltal ügyelnie kellett, hogy ne áldozza fel az olasz érdekeket az amúgy is kedvezőbb helyzetben lévő London javára. Olaszország kétségtelenül érdekelt volt Magyarország támogatásában, azonban kellőképpen figyelembe kellett vennie a térség általános helyzetét. Amikor tudomására jutott a kisantant ellenkezése, Mussolini emlékeztetett arra: *„Ez a kormány tudatában van annak, hogy Olaszország, ahogy csak tudja, segíti Magyarországot, és ez a Jóvátételi Bizottság olasz képviselőjének Magyarországgal szembeni kedvező magatartása. A királyi kormánynak azonban szándékában áll, hogy ne alakuljon ki olyan helyzet, amelynek kimenetele a kisantant államai iránt kevésbé tűnnének barátságosnak. Ez közvetlenül ellentétben lenne szándékaival, és azt feltételezi, hogy az angol álláspont ugyanez. Ebből a célból pedig szükséges, hogy szűk értelemben technikai kérdésnek tekintsek, hogy milyen módon szanálják a magyar pénzügyeket.”*²⁴

Mussolini szerint kizárólag egy Londonnal összehangolt konkrét akció hozhatja meg azokat a hasznos eredményeket, amelyek elősegíthetik a magyar pénzügyi helyzet javítását, ugyanakkor megvédhetik Olaszország regionális érdekeit is. Az egész kérdést a Jóvátételi Bizottság kezelte, és óvatos megközelítést igényelt, legfőképpen pedig egy közös, a szövetségesek által elfogadott politikai vonalat. Franciaország – a kisantant államaihoz fűződő viszonyából adódó – kettős álláspontot képviselt. Mussolini május 14-én ezzel kapcsolatban azt írta: *„Nélkülözhetetlen, hogy ne tisztázzuk álláspontunkat. A prágai, bukaresti, belgrádi kormányokat és képviselőiket a Jóvátételi Bizottságban meg kell győzni arról, hogy szándékaink csak a magyar helyzet rendezésére irányulnak, hogy elkerüljük, hogy Magyarország aggasztó elemmé váljék a közép-európai újjáépítés általános érdekeiben. Szintén szükséges, hogy emlékeztessük a Quai d’Orsay-t arra, hogy szükséges, hogy Franciaország a továbbiakban ne tartsa politikai téren a kérdést, hanem működjék együtt, és helyezze vissza a gazdasági kérdések közé, minthogy valójában az.”*²⁵

Mussolini tisztában volt a nehézségekkel, és nem véletlenül javasolta: ha lasszák el a döntést az ügyben, hogy megfelelő moratóriumtervet dolgozhassanak ki, és úgy vélte, hogy egy rövid halasztás ebben a helyzetben Magyarországnak úgyszintén érdekében áll. Ennek ellenére a Párizs és a kisantant részéről tapasztalható ellenállás leküzdhetetlennek tűnt, csak Csehszlovákia mutatkozott hajlandónak bizonyos engedményekre.²⁶ Amikor júliusban brit javaslatra felvetődött a lehetőség, hogy a Magyarország számára biztosítandó kölcsön kérdését a Népszövetség Pénzügyi Bizottságára bízzák, komolyan felmerült annak a veszélye, hogy az

24 Moscati, 1955. n. 33.

25 Moscati, 1955. n. 38.

26 Moscati, 1955. n. 42., 48., 49., 131.

ország egy ellenőrző bizottság felügyelete alá kerül – amint az a közeli Ausztriával történt – az olasz érdekek és befolyás kárára.²⁷

A kérdés elhúzódott a következő hónapokra, és még decemberre is. A Jótételei Bizottság olasz képviselője, Giuseppe Salvago Raggi arra kérte Rómát, hogy egyszer és mindenkorra tisztázza a kormány hivatalos álláspontját. Mussolini majd-hogynem dühösen válaszolt a kérdésre,²⁸ mivel az olasz álláspont egyértelmű volt: kiegyensúlyozottnak maradni, és ahol erre lehetőség mutatkozik, megőrizni a barátságos magatartást Magyarországgal szemben.

1923-ban az olasz kormány többször is Magyarország jó barátjaként lépett fel, és arra törekedett, hogy közvetítő szerepet töltsön be a térségben. Augusztusban tett néhány lépést, hogy elősegítse a Bukarest és Budapest közötti megbékélést.²⁹ Ugyanakkor Mussolini elvárta, hogy az olasz érdekeket, például Görögország tekintetében, amennyire csak lehet, Magyarország támogassa.³⁰ Az olasz–magyar barátság egyértelműen hasznosnak bizonyult a fasiszta Olaszország szélesebb stratégiai érdekeit tekintve is.³¹

Az 1924. év azzal kezdődött, hogy megerősödött az ellenállás – különösen román részről – a Magyarországnak szánt kölcsönnel és a jóvátétel-fizetési moratóriummal kapcsolatban. Az 1924. január 27-i egyezmény Olaszország és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság között új bizonytalanságot teremtett Róma és Budapest kapcsolatában. A római szerződéssel Olaszország elérte a Fiumei Szabadállam megszüntetését és egykori területeinek felosztását, és megállapodott Belgráddal, hogy a város nagy részét Olaszországhoz csatolják, valamint egy vékony partszakaszt is Olaszországnak juttattak, hogy Fiume közvetlenül kapcsolódjon az olasz területekhez. A város környéke és Sušak előváros viszont a jugoszláv államhoz került.³² A Magyarországgal kapcsolatos olasz magatartás – Bethlen ez ügyben nyíltan hangoztatott aggodalmai ellenére – változatlan maradt. Február 3-án ezért Mussolini arra utasította Vinci Gigliuccit, hogy tájékoztassa a magyar kormányfőt: „Olaszországnak nincs oka arra, hogy a Magyarországgal szembeni szívélyes baráti viszonyát megváltoztatassa.”³³

A Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottság tevékenységének továbbra is különös jelentősége volt mind Olaszország – amely vezető szerepet játszott a bizottságban –, mind Magyarország számára, amelynek nemcsak hogy alá kellett vetnie magát az ellenőrzéseknek, hanem ahol az lehetséges volt, ellen kellett állnia a kisantant törekvéseinek, tekintve hogy a kisantant egy ideje francia segítséggel

27 Emlékeztetni kell azonban arra, hogy ezzel kapcsolatban az olasz diplomácián belül különböző álláspontok léteztek.

28 Moscati, 1955. n. 494., 495.

29 Moscati, 1955. n. 176.

30 1923 második felében zajlott a korfui válság és a sziget olasz megszállása. Ezzel kapcsolatban lásd: Barros, 1965; Argiolas, 1973; Yearwood, 1986.

31 Moscati, 1955. n. 291., 302.

32 Belgrád kiterjeszthette uralmát a Recsina folyó deltájára, beleértve a Baross kikötő külső területét és az északi fiumei városrészeket. A határok pontos meghatározását egy olasz–jugoszláv bizottságra bízták, melynek határozatait az 1925. július 20-i nettunói konferencia is megerősítette.

33 Moscati, 1955. n. 617. Bethlen erre a közleményre adott válasza: Moscati, 1955. n. 621.

megpróbált az ellenőrző szervezetbe kerülni. Ezekkel a próbálkozásokkal, habár Róma nem méltányolta őket, a fasiszta kormány nem tudott nyíltan szembeszállni. Válaszul Antonio Salandra (aki ez időben Olaszország képviselője volt a Népszövetségben) egyik jelentésére 1924. szeptember elején Mussolini úgy rendelkezett: utasítsa el a békeszerződés felülvizsgálatának gondolatát és ne tiltakozzon a kisantant által elvárt ellenőrzésekkel szemben.³⁴ Az olasz kormányfő ezekkel a rendelkezésekkel részben megismételte azt, ami egy július 14-i dokumentumban már szerepelt, illetve amit szeptember 7-én Salandrának és Ercole Durini di Monzának, az új budapesti követnek írt. Megerősítette, hogy a békeszerződések tiszteletben tartása az olasz politika sarokpontja.³⁵ Róma számára fontos, hogy megtartsa, majd a későbbiekben erősítse kapcsolatait a kisantant tagjaival, és a magyar érdekek szükségénél nagyobb védelme miatt nem állt szándékában kompromittálni azokat.³⁶

1924 tavaszán némi visszaesés következett be a két ország közötti jó kapcsolatokban, amikor – többek között a magyar támogatás hiányában – megghiúsult annak a lehetősége, hogy olasz képviselőt nevezzenek ki a Népszövetség égisze alatt létrehozandó magyarországi pénzügyi ellenőrző bizottság élére. Durini szóvá tette ezt Bethlennel folytatott találkozóján, és kifejtette: *„A hatékony beavatkozásra tett ígéreteit követően és az után, hogy mit tettünk Magyarország javára és végső soron a hitel sikere érdekében, jogunkban áll elvárni nemcsak szép szavakat, hanem konkrét tényeket is.”*³⁷

A vádakát a magyar kormányfő terjengős magyarázatokkal kívánta visszatámasztani, amelyek azonban nem győzték meg egyértelműen az olasz diplomatát. Másrészt pedig nyilvánvaló volt, hogy Bethlen a legfőbb politikai szereplő az országban, az egyetlen, aki képes a kormány vezetésére, ezért nem tűnt célszerűnek vele szemben keményebb hangot megütni.³⁸ Mindezek ellenére Durini azt is hozzátette, hogy az immáron közelgő fővárosi helyhatósági választások kínos meglepetéseket tartogathatnak a kormánypárt számára.

Olaszország külpolitikai prioritásai

Olaszország mindazonáltal továbbra is kényes helyzetben volt a térségben, ami arra kényszerítette Rómát, hogy tovább lavírozzon a régió országainak ellentétes érdekei között, oly módon, hogy némi jószándékkal mindenki kedvére legyen és senkit se tegyen az ellenségévé. Ilyen értelemben kell olvasni azokat az utasításokat, amelyeket 1924. szeptember 17-én Mussolini Salandra számára küldött: *„Arra szorítok csak, hogy elviekben felhívjam a figyelmet arra, hogy politikai helyzetünk Közép-Európa államait illetően nagyon kényes, és nagy körültekintést igényel,*

34 Moscati, 1959. n. 486.

35 Moscati, 1959. n. 490.

36 A jugoszlávokkal megkötött római szerződésen kívül Olaszország nem sokkal korábban megállapodást kötött Prágával.

37 Moscati, 1959. n. 814.

38 Bethlen politikai akciójáról lásd: Romsics, 1987; Romsics, 1991; Cartledge, 2009.

*hogy ne okozunk szinte legyőzhetetlen nehézségeket, esetleg maradjunk a második vonalban, hogy elkerüljük azon államok ellentétes törekvéseinek és kezdeményezéseinek elfogadását, amelyekkel érdekünk a különleges kapcsolatok fönntartása. Másrészről pedig biztos vagyok abban, hogy találékonysággal és nagy tapintattal sikerrel elkerüli majd ezeket a nehézségeket, amikor nem lesz lehetőség valamely általános érvényű megoldás támogatására. Végezetül feleslegesnek tartom hangsúlyozni, hogy a legrosszabb esetben javaslatot tehet a tárgyalás elhalasztására.*³⁹

Mussolini szavai jól összefoglalták az olasz álláspontot, de mindenekelőtt azt mutatják, hogy abban az időben nem létezett semmiféle kötelezettségvállalás Magyarországgal tekintetében, és az ország nem állt egy különleges stratégia központjában. Megértéssel tekintettek Budapestre, de semmi több. A helyzet a következő hónapokban változatlan maradt, miközben Magyarország pénzügyi konszolidálásával küszködött, a fasizmus pedig ekkor szembesült az aventinusi kivonulással.⁴⁰

1925 nyarán aláírták az Olaszország és Magyarország közötti kereskedelmi szerződést, ami kétségtelenül fontos és hasznos lépés volt, de híján minden különösebb politikai következménynek. Mussolinira mégis sokan, még külföldön is, úgy tekintettek, mint az egyetlen, aki képes befolyásolni a magyar politikát, olyannyira, hogy Moszkva 1925 novemberében beavatkozását kérte néhány ismert magyar kommunista kivégzésének megakadályozása érdekében.⁴¹ A valós vagy vélt kötelek a fasiszta Olaszország és Magyarország között ugyanakkor potenciálisan káros volt az olasz érdekek számára is, mivel a fasizmust kapcsolatba hozták különböző jobboldali csoportokkal, amelyekről azt mondták, hogy a fasizmus inspirálta azokat. Ezt a megközelítést Mussolini nyíltan elutasította, sőt 1926. január 9-én azt írta Durininak: *„Itt az ideje világosan elkülöníteni az olasz fasiszta rendszert különböző országok többé vagy kevésbé sikeres utánpótlásaitól, de mindenekelőtt itt az ideje kijelenteni, hogy a fasiszta kormány és a magyar jobboldal között soha nem létezett semmilyen jellegű közvetett vagy közvetlen kapcsolat.*”⁴²

Az önmérséklet, legfőképpen a nyíltan kinyilatkoztatott és követett mértékletesség volt ezekben az években a Magyarországgal szembeni fasiszta olasz politika vezérfonala. E tekintetben nem tapasztalható különösebb eltérés a liberális időszak és a fasiszta kormány között. Ez annak a ténynek köszönhető, hogy a fasizmus mint rendszer lassan erősödött meg az olasz államban, s a nemzetközi környezet objektív feltételei sem segítették elő érvényesülését, illetve nem voltak olyan kényszerek sem, mint amilyenek az 1930-as években váltak gyakorivá.

Az 1920-as évek második felében Mussolini összességében mérsékelt politikát folytatott, a békeszerződéseket tiszteletben tartotta, arra törekedett, hogy Olaszország mind jobban a kollektív rendszer részévé váljék. Ebben az elképzelésben Magyarország érdekes és hasznos partner volt, ám sem prioritás nem volt, sem pedig lehetséges eszköz a nemzetközi rendszer destabilizálására, annál is inkább,

39 Moscati, 1959. n. 502.

40 Az olasz belpolitika ebben az időben bekövetkezett fejleményeiről elsősorban lásd: De Felice, 1966.

41 Moscati, 1962. n. 155., 177.

42 Moscati, 1962. n. 219.

mert azt a fasiszta Olaszország kihasználni és nem elpusztítani kívánta. 1926-ban viszont változás kezdődött a Magyarországgal szembeni olasz politikában, a dunai ország számára egyre kedvezőbb álláspontot alakítottak ki, de az 1927-es kétoldalú egyezmény megkötéséhez intenzív tárgyalásokra volt szükség, amelyek egybeestek Mussolininak a „magyar kártyával” kapcsolatos elképzeléseiben bekövetkezett fokozatos és bizonyára előre nem eltervezett változásával.

E tanulmány rövid elemzéséből is kitűnik, hogy nem következett be hirtelen változás a Magyarországgal szembeni olasz politikában a liberális rendszerről a faszizmusra történő áttérés idején, annál is inkább, mert ez a folyamat maga is eltartott egy darabig – ha valaha is befejeződött. Különösen lassan zajlott a diplomáciában, amelynek a hosszú távú és stratégiai érdekek érvényesítéséhez konszolidált viszonyokra volt szüksége. Hogy objektív elemzést adjunk az Olaszország és Magyarország közti kapcsolatokról, megpróbáltuk megemlíteni azokat a fő területeket, ahol a két ország az 1920-as évek első felében kapcsolatba került egymással. Ahhoz, hogy megértsük az olasz cselekedeteket ebben az időszakban, alapvető fontosságú volt újra átgondolni ezeket a területeket, és összekapcsolni az olasz külpolitika céljaival és új fő célkitűzéseivel.

Összegzés: az olasz külpolitika folyamatossága

Fontos az az érték, amit Róma a saját dunai–balkáni térséggel kapcsolatos politikájában Magyarországnak adhatott. Különleges vonást mutat a Mussolini-kormány első időszaka, amikor Olaszország véglegesen rendezni kívánta kapcsolatait Belgráddal. Azokban az években csak mérsékelt irányvonalat képviselhetett, ami számottevően különbözött a következő évtized e térségben követett fasiszta stratégiájától.

Egy másik itt említett szempont a katonai ellenőrzés a békeszerződés előírásainak végrehajtása során, aminek fő eszköze a Szövetségek Közi Katonai Ellenőrző Bizottság volt. Hasonlóképpen fontos kérdés Magyarország hosszan elhúzódó gazdasági rekonstrukciója és drámai pénzügyi helyzete. Ehhez további szempontok is társultak – mint például a kisantant és a többi európai hatalom szerepe –, amelyek nem voltak másodrendű fontosságúak az olasz politika meghatározásakor. A kapcsolatokat ugyanakkor továbbra is az együttműködés és a verseny dinamikája jellemezte, és nem a nyílt vagy burkolt szembenállás. Mindezt egyértelműen mutatja, hogy azokban az esztendőkhöz – a döntő jelentőségű 1927. évig – Magyarországgal szemben a folyamatosság és a mértékletesség volt jellemző, és a fasiszta kormány idején sem következett be érdemleges stílusváltás és tartalmi változás. Összességében még a jóvátételek ügyében sem történtek különösebb változások, az olasz álláspont állandó és korrekt maradt, Magyarországgal szemben alapvetően megértőnek mutatkozott, ám minden különösebb érzelmi töltet nélkül, egyúttal tekintettel arra is, hogy meg kellett őrizni a jó kapcsolatokat a kisantanttal, és Olaszországnak saját gazdasági érdekeit is meg kellett védenie. Az évtized végén azonban más hatások is jelentkeztek, így a világgazdasági válság kitörése, vagy a hatalmi egyensúlyhoz és Franciaországhoz való viszony változása, továbbá Mussolini imá-

za, amely az olasz politikust nagy európai államféfíként, ennél fogva a békeszerződések követő nagy konfliktusokban lehetséges közvetítőként mutatta be. Utóbbira Magyarország kétségkívül egyike volt a legjelentősebb példának.

Mindez szorosan kapcsolódott ahhoz a folyamathoz, melynek során Magyarország újra beilleszkedett a nemzetközi környezetbe – ami azután közvetlenül vezetett az 1927. áprilisi megállapodásokhoz –, majd az európai környezet romlásához – ebben az 1929-es válság alapvető jelentőségű –, a törés pillanatához és a drasztikus változásokhoz. Az itt tárgyalt időszakban a dunai térséget érintő fasiszta külpolitika stílusa és célkitűzései továbbra is azonosak voltak a liberális rendszer módszerével és céljaival. Az erő és a stabilitás képét, amelyet Mussolini a saját kormányáról – időnként úgy tűnt, sikerrel – sugallni kívánt, hogy cselekvési képességét növelni tudja, irányváltás nélkül mutatta fel, anélkül hogy a nemzetközi rendben bármilyen új, forradalmi változás bevezetésére szükség lett volna.

Fordította: Andreides Gábor

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ádám

1981 Ádám Magda: *A kisantant (1920–1938)*. Bp., 1981.

1993 Ádám, Magda: *The Little Entente and Europe (1920–1929)*. Bp., 1993.

Argiolas

1973 Argiolas, Tommaso: *Corfù 1923*. Roma, 1973.

Barros

1965 Barros, James: *The Corfu Incident of 1923: Mussolini and the League of Nations*. Princeton, 1965.

Batkay

1982 Batkay, William M.: *Authoritarian Politics in a Transitional State: István Bethlen and the Unified Party in Hungary (1919–1926)*. New York, 1982.

Cartledge

2009 Cartledge, Bryan: *Mihály Károlyi & István Bethlen: Hungary*. London, 2009.

De Felice

1966 De Felice, Renzo: *Mussolini il fascista*. Vol. I. *La conquista del potere, 1921–1925*. Torino, 1966.

Deák

1972 Deák, Francis: *Hungary at the Paris Peace Conference: The Diplomatic History of the Treaty of Trianon*. New York, 1972.

Di Nolfo

1954 Di Nolfo, Ennio: Il revisionismo nella politica estera di Mussolini. In: *Il Politico*, 19. (1954) 1. sz. 85–100.

1960 Di Nolfo, Ennio: *Mussolini e la politica estera italiana (1919–1933)*. Padova, 1960.

Jonas

1982 Jonas, Paul: The Economic Consequences of Trianon. In: *Essays on World War I: Total War and Peacemaking – A Case Study on Trianon*. Eds.: Király, Béla K. – Pástor, Peter – Sanders, Ivan. New York, 1982. 529–546. (War and Society in East Central Europe, VI.)

Juhász B.

2012 Juhász, Balázs: The Inter-Allied Military Commission of Control and the Military Control of Hungary between 1921 and 1927. In: *Hadtudományi Szemle*, 5. (2012) 1. sz. 47–72.

2019 Juhász Balázs: *Rapaich Richárd. Antant-ellenőrzés Magyarországon*. Szeged, 2019.

Juhász Gy.

1988 Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája (1919–1945)*. Bp., 1988.

Knox

2000 Knox, MacGregor: *Common Destiny: Dictatorship, Foreign Policy, and War in Fascist Italy and Nazi Germany*. Cambridge, 2000.

Lefebvre d'Ovidio

2012 Lefebvre d'Ovidio, Francesco: Dino Grandi, la carriera e la fascistizzazione del Ministero degli Esteri. In: *Nuova rivista storica*, 96. (2012) 2. sz. 455–478.

2016 Lefebvre d'Ovidio, Francesco: *L'Italia e il sistema internazionale. Dalla formazione del governo Mussolini alla Grande Depressione (1922–1929)*. Roma, 2016.

Lorman

2006 Lorman, Thomas: *Counter-Revolutionary Hungary, 1920–1925. István Bethlen and the Politics of Consolidation*. New York, 2006.

Macartney

1937 Macartney, Carlile Aylmer: *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919–1937*. London–New York–Toronto, 1937.

Moscatti

1953–1962 *I Documenti Diplomatici Italiani*. Settima Serie. 1922–1935. Vol. I. 31 ottobre 1922 – 26 aprile 1923. Vol. II. 27 aprile 1923 – 22 febbraio 1924. Vol. III. 23 febbraio 1924 – 14 maggio 1925. Vol. IV. 15 maggio 1925 – 6 febbraio 1927. A cura di Moscatti, Ruggero. Roma, 1953, 1955, 1959, 1962.

Pomogáts–Ádám–Cholnoky

2000 *Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban*. Vál., s. a. rend., szerk.: Pomogáts Béla – Ádám Magda – Cholnoky Győző. Bp., 2000. (Kisebbségkutatás Könyvek.)

Ránki

1983 Ránki, György: *Economy and Foreign Policy: The Struggle of the Great Powers for Hegemony in the Danube Valley (1919–1939)*. New York, 1983.

Romsics

1987 Romsics Ignác: *Gróf Bethlen István politikai pályája, 1901–1921*. Bp., 1987.

1991 Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 1991.

2001 Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Bp., 2001.

2002 Romsics, Ignác: *The Dismantling of Historic Hungary: The Peace Treaty of Trianon, 1920*. New York, 2002. (East European monographs, 607.)

The Hungarian Peace Negotiations

1921 *The Hungarian Peace Negotiations: An Account of the Work of the Hungarian Peace Delegation at Neuilly, from January to March 1920*. Vol. 1. Bp., 1921.

Trattati e Convenzioni

1931 *Trattati e Convenzioni fra il Regno d'Italia e gli altri Stati*. Vol. XXVI. *Atti conchiusi dal 1° gennaio al 31 dicembre 1920*. Roma, 1931.

Treaty of Peace

1920 *Treaty of Peace between Allied and Associated Powers and Hungary and Protocol and Declaration Signed at Trianon, June 4 1920*. London, 1920.

Vagnini

2015 Vagnini, Alessandro: *Ungheria. La costruzione dell'Europa di Versailles*. Roma, 2015.

2017 Vagnini, Alessandro: La Delegazione ungherese alla Conferenza della Pace. In: *Annali della Fondazione Ugo La Malfa. Storia e Politica*, 32. (2017) 12–35.

Yearwood

1986 Yearwood, Peter J.: Consistently with Honour: Great Britain, the League of Nations and the Corfu Crisis of 1923. In: *Journal of Contemporary History*, 21. (1986) 4. sz. 559–579.

ALESSANDRO VAGNINI

ITALIAN FOREIGN POLICY AND HUNGARY DURING THE TRANSITION
FROM A LIBERAL SYSTEM TO FASCISM

Relations between Italy and Hungary have been constant and complex over time and of particular importance in the interwar period. The Treaty of Trianon represented an epoch-making moment for Hungarian history, a trauma with long and dangerous consequences, which characterized the country's choices in the following two decades. An analysis of Italian foreign policy in the transition period from Liberalism to Fascism can show whether and how elements of continuity were present in the definition of Italian foreign policy towards Hungary. This paper, through the study of Italian diplomatic documents, intends to clarify whether Mussolini's arrival in power and the establishment of the Fascist regime have represented a change in the Italian strategic vision with respect to Hungary; whether new elements have been introduced in the management of foreign policy and possibly through which dynamics it is possible to speak of a Fascistization of foreign policy during the first years of the regime. An important element in the analysis of this period is undoubtedly the value that Rome attached to Hungary within the framework of its policy in the Danube–Balkan region. The analysis of these elements can offer an interesting point of view on the dynamics of relations in the Danube–Balkan area in the interwar period.

A fasizmus katonapolitikája és a magyarországi katonai kölcsönök

Az első világháborúból Olaszország hadiipara megerősödve került ki, és lelkesen keresett új piacokat, hogy eladja a béke beállta miatt fölöslegessé vált árukat. A termékek színvonala megfelelőnek bizonyult, hogy a hagyományos angol és francia konkurenciával is felvegye a versenyt, és az exportot támogató állami rendelkezések csak tovább növelték a kivitelt. Olaszország ugyan ettől függetlenül, de a gazdaság más területein is expanzióra törekedett, a hadiipari tevékenység tehát megfelelő módon illeszkedett a nagy külgazdasági folyamatokba.

Az 1920-as években az olasz vállalatoknak a századelőn kialakult függése csökkent, már ami az angol és francia cégeket illeti. Ez persze nem jelenti, hogy az olasz hadiipar teljes függetlenségre törekedett: a német Krupp céggel az 1920–1930-as években folyamatos volt a technológiai transzfer, és az 1930-as években is az angol Carden Loyd licence alapján építették meg az Ansaldo gyorsharckocsiját. A két világháború közötti korszak egyedüli közvetlen olasz befektetését a Siemens eszközölte 1927-ben a haditengerészeti lövegek tűzvezető központjai fejlesztése céljából.¹

Ami az exportot illeti, a Nemzetek Szövetsége 1926–1932 közötti adatai alapján Olaszország legalább az 5. helyen állt a fegyver-, illetve a 7–9. helyen a lőszerkivitel tekintetében. Ha az 1926–1930 közötti időszakot vizsgáljuk, akkor az exportált hadianyag értéke 40,7 millió líráról 77,6 millió lírára nőtt. A jelentősebb vevők között találjuk Spanyolországot, Romániát, Finnországot, Görögországot, Japánt, Hollandiát és Svédországot. Főleg a hajóépítés terén volt jelentős az olasz export, amelyben alkalmanként az angolokat is sikerült háttérbe szorítani, viszont mindez nem az olasz termékek minőségének, hanem a pénzügyi politikának volt az eredménye, ugyanis az exportot támogató hitelekéről szóló törvény szerint akár kilenc évig is el lehetett halasztani a fizetést, miközben a cég azonnal megkapta, ami neki járt.²

A fasiszta kormány szabad piacok megszerzésére is törekedett, és ilyen volt a félig-meddig lator államnak tartott Szovjetunió is. Olaszország 1924-ben, közvetlenül a britek után ismerte el a szovjet államot. Az ideológiai ellentétet figyelmen kívül hagyó lépést az ösztönözte, hogy Olaszország minél nagyobb haszonnal ve-

* A szerző az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszéke egyetemi adjunktusa (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., juhasz.balazs@btk.elte.hu).

¹ Segreto, 1997. 50–51.

² Segreto, 2002. 677–678.

hessen részt a szovjet ipari és hadiipari fejlesztésekben. Ezen folyamatnak képezte részét például az 1929-ben kibontakozó együttműködés a szovjet és az olasz haditengerészet között.³ Ázsiában az olasz hadiipar még Kínában volt kifejezetten aktív, ahol az együttműködés főleg a légierőt érintette,⁴ de jelen volt Afganisztánban,⁵ Finnországban⁶ és Magyarországon is.

Részben az exportorientált hozzáállás magyarázza a Magyarországra irányuló kezdeti olasz próbálkozásokat. Az olasz Hadügyminisztérium ugyanis már 1919 tavaszán a közép-európai térség gazdaságának a felmérésén dolgozott, és május végére végzett is a feladattal,⁷ 1919 júniusában pedig Olaszország belebojnyolódott a Magyar Tanácsköztársaság számára csempészett hadianyag körüli botrányba.⁸ Az olasz hatóságok felelőtlen hazardírozása és a lebukás kockáztatása jó-részt azt célozta, hogy pozíciókhoz jussanak Magyarországon, és ha piacot hadi-anyag-szállítással lehetett szerezni, akkor a kockázatoktól sem riadtak vissza. Ez a mentalitás a későbbiekben is megfigyelhető: 1923 szeptemberében aláírtak egy titkos megállapodást, amely a honvédség olasz hadianyaggal történő felfegyverzését irányozta elő,⁹ majd 1925–1926 fordulóján egy állítólag Romániának szánt hadi-anyag-szállítmányról tűnt el az osztrák–magyar határon egy rakománnyi géppus-ka.¹⁰ Ezeknél az epizódoknál Olaszország relatíve könnyedén el tudta hárítani az esetleges lebukás veszélyét, ugyanis egy olasz főtiszt vezetésével működött az ant-tant Szövetségközi Katonai Ellenőrző Bizottsága. Ez a helyzeti előny garantálta, hogy az olasz hatóságok minden számukra kedvezőtlen információról előzetesen tudomást szerezhessenek. Egy-két gépfegyver vagy repülőgép viszont még nem számított nagy üzletnek. A komoly olasz hadiipari export csak az 1927. április 5-i olasz–magyar barátsági, békéltetési és döntőbírósi szerződés aláírása után indult meg, igaz, nem azonnal.

1927. április 6-án, a barátsági szerződés aláírása miatt Rómában tartózkodó Bethlen István miniszterelnök felvetette Benito Mussolininek a honvédség felfegy-verzésének szükségességét, és ehhez kérte a Monarchiától zsákmányolt fegyverek átadását és kijavítását. Mussolini a javítást Olaszországban kívánta elvégezni, erre egy összeget is mondott, de magukért a fegyverekért nem kért pénzt.¹¹ A szállít-mány lelepleződése Szentgotthárdnál szükségessé tette a probléma megbeszélés-t. Erre 1928. április 2-án és 6-án került sor Milánóban, ahol Bethlen megoldást javasolt: az osztrák belpolitikai helyzet megváltoztatásával egy időben folytatni kell a honvédség felfegyverzését. Az első világháborús fegyverek kijavíttatása továbbra

3 Pellegrini, 2005.

4 Borsa, 1979. 386–388.

5 Monzali, 2012.

6 Rizzi, 2015.

7 AUSSME E-9, 7, 30., sz. n., Ufficio Studi per la ricostruzione economica dopo la guerra. Sezione „Politica industriale e Commerciale”: Sull’economia dei nuovi stati sorti dall’ex Impero Austro-Ungarico e sui loro rapporti commerciali internazionali con speciale riguardo all’Italia. Milánó, 1919. május 24.

8 Juhász, 2018. 34., 35., 44., 47–51., 53., 59. sz., pp. 80–82., 87–93., 95., 100–101.; Hoover, 1961. 361–362.

9 Erről lásd: Juhász, 2016.

10 Caroli, 1984. 306.

11 Karsai, 1967. 29. sz.

is napirenden maradt, de szállításuk időztetését az osztrák helyzettől kellett függővé tenni. Ezenfelül szükség volt egy katonai kölcsönre is (három évig évenként 100 millió pengő), amelyből a magyar hadiipar fejlesztését és a szükséges hadianyagok legyártását kellett volna megoldani. Ezek alól a repülőgépek képeztek volna kivételt, mivel ezeket – összesen 400-at – Olaszországnak kellett volna legyártani.¹² A szükséges katonai személyzet kiképzését is fontosnak tartotta Bethlen, illetve mindettől függetlenül, kiképzés céljából azonnal Magyarországra kívánt szállítani pár katonai repülőgépet. Mussolini ígéretet tett a kérések teljesítésére, de pontos számadatot egyszer sem mondott, vagyis a részletek meghatározásában fenntartotta magának a szabad választás jogát. A katonai kölcsön esetében Mussolini azt az álláspontot képviselte, hogy ennek államközi kölcsönnek kell lennie, amelyet a két nemzeti bank közötti pénzmozgással valósítanak meg, és Mussolini majd közölni fogja Bethlennel, hogy mikor várja Rómába a magyar pénzügyminisztert.¹³

Az első katonai kölcsön

Alig ért haza Bethlen, 1928. április 8-án felkereste a budapesti olasz követ, hogy Magyarország a fegyverkezési hitel ügyében várjon még, mert Rómában hamarosan kabinetváltás lesz, és Mussolini nem akarja beavatni az ügybe a leváltandó embereket. A követ közlése szerint Mussolini körülbelül két hét türelmet kért, hogy meghívja Bud János pénzügyminisztert Rómába.¹⁴ A két hétből majdnem egy év lett, ugyanis Scitovszky Tibor magyar megbízott csak 1929. március elején járt Rómában, hogy tárgyaljon a katonai kölcsönről.¹⁵ 1929. április 17-én viszont Hory András római magyar követ már azt írta haza Khuen-Hédervárynak, hogy a lateráni egyezmény, illetve a trieszti Brunner cég megmentése olyan mértékben megterhelte az olasz államkasszá, hogy minden mást későbbre kell halasztani, vagyis a katonai kölcsönt bizonytalan időre el kell odázni.¹⁶

Bethlen ezúttal sem hagyta annyiban a dolgot, és Dino Grandi 1929. májusi budapesti látogatása alkalmával is szóba került a Scitovszky-féle római látogatás,¹⁷ de az olasz Pénzügyminisztérium még a nyáron a kölcsön további halasztását javasolta.¹⁸ 1929 nyarán vette kezdetét az olasz–magyar haditechnikai együttműködés, amiről eleve lehetett sejteni, hogy nem egy hónap alatt hozza meg az eredményét. A nemzetközi helyzet teljesen nyugodt volt, a honvédségnek nem kellett egyik pilanatról a másikra harcba bocsátkozni, így a technikai együttműködés jóváhagyásá-

12 A hadieszközök gyártásának megosztását valójában nem az indokolta, hogy Magyarország nem lett volna képes legyártani a szükséges repülőgépeket, hiszen a külföldi licencek alapján már évek óta folyt ilyen jellegű tevékenység. Az olaszországi gyártás felvetésének célja az volt, hogy az olasz hadiipar is profitáljon a kölcsönből, így Mussolini számára is elfogadhatóvá váljon a kölcsön ötlete.

13 Karsai, 1967. 103. sz.

14 MNL OL K 64 1928–23–368.

15 Carocci, 1970. n. 73.

16 MNL OL K 64 1930–23–külön levelek ff. 44–47.

17 Karsai, 1967. 165/c. sz.

18 ASBI, 1, 18, 3. Mosconi 1929. július 24., 4309. sz.

val Mussolini megtette azt a gesztust, amit a katonai kapcsolatok megköveteltek, és inkább a kevesebb kockázatot jelentő civil kölcsönt valószínűsítette meg.

1930 áprilisában Mussolini keresztülvihetőnek tartotta a katonai kölcsönt, de nem Scitovszky tervét. Mussolini ígéretet tett arra, hogy emelni fogja a katonai költségvetést, amelybe majd beleépíti a magyar kölcsönt, a végleges választ pedig májusra ígérte.¹⁹ Az olasz hadügyi költségvetés valóban megemelkedett, ugyanis az 1929–1930-as költségvetési évben ez 4649 millió líra volt, az 1930–1931. évben viszont 5071 millió lírára nőtt,²⁰ de valójában a szárazföldi erők és a légierő kevesebb pénzt kapott, míg a haditengerészet többet. A ráfordítások növelése az 1931-ben elkezdett flottaprogram miatt történt, és nem a magyar katonai kölcsön folyósítását segítette elő. A kölcsön technikai részletei tehát módosultak, de legalább 1930. nyár végén megérkezett a meghívás Scitovszky számára.

Scitovszky 1930. szeptember 16-tól tartózkodott Rómában,²¹ és ekkor derült ki, hogy Mussolini a korábban tárgyalt összeg felét tudja csak adni, illetve ugyanannyi értékű természetbeni szállítást is kilátása helyezett, vagyis Mussolini a Bethlennek ígért 50 millió dollár (300 millió pengő) helyett csak 30 milliót kívánt kölcsönözni pénzben és 20 milliót természetben (repülőgép formájában). Ráadásul Mussolini eredetileg öt év alatt akarta kifizetni a 30 millió dollárt. A kifizetést Scitovszky kérésére három évre ütemezték át,²² de a természetbeni szállítás megbeszélése előtt Scitovszky kitért, mondván, ennek tárgyalására nem volt felhatalmazva. 1930. szeptember 20-án Mussolini az alábbi feltételekkel állt elő: 30 millió dollár kölcsön, két és fél év alatt, hat félévi részletben folyósítva, illetve az eredetileg megállapított összeg határáig természetbeni szállítások. Az első részlet kifizetésére 1931. január 1-jén került volna sor.²³ 1930. szeptember 25-én kiderült, hogy a Magyar Nemzeti Bank nem adhat tovább pénzt a magyar államnak, az Olasz Nemzeti Bank pedig nem adhatott pénzt közvetlenül külföldi államnak, így másik átutalási eljárást kellett kitalálni.²⁴ Folytatódott tehát a technikai részletek kidolgozása.²⁵

1930 és 1931 fordulóján a teljes bizonytalanság volt jellemző a katonai kölcsön terén is. Ekkor ugyanis az egyik főtárgyaló, Bonaldo Stringher halálos beteg volt, így utódja kinevezéséig újra megakadtak a tárgyalások.²⁶ 1931 januárjában megtörtént az utód (Vincenzo Azzolini) kinevezése, és magyar részről olyan sokszor kérelmezték a tárgyalások újrafelvételét, hogy 1931. március 5-én az olasz Külügyminisztérium politikai osztályvezetője spontán rátért az ügyre. Ekkor derült ki, hogy azért is volt fontos az összeg mihamarabbi átutalása, mivel, Hory szavaival, a *„kilátásba helyezett kedvező eredményt már eskomptáltuk, hogy megrendeléseket eszközöltünk és a [tárgyalások] finalizálás[ának] kitolása igen nagy nehézségeket*

19 MNL OL K 64 1930–23–234.

20 Allegi, 1989. 1103.

21 MNL OL K 64 1930–23–583.

22 MNL OL K 64 1931–23–599.

23 MNL OL K 64 1930–23–605.

24 MNL OL K 64 1930–23–613.

25 MNL OL K 64 1930–23–621.; MNL OL K 64 1930–23–632.

26 MNL OL K 64 1931–23–1.

27 Értsd: elköltöttük.

támasztana”.²⁸ A megrendelés alatt olasz termékek vásárlását kellett érteni, így a magyar fizetéseptelenség bejelentése az olasz ipari vállalatokat sújtotta volna. A bejelentés hatott, és Mussolini engedélyezte a tárgyalások újrafelvételét.²⁹ Magyar részről Walkó Lajost bízták meg mint kormány megbízottat, hogy megkezdje a tárgyalásokat, és ezek április elején megindultak.³⁰

1931. április 11-én már elfogadták, hogy a Pénzüntézeti Központ legyen a közvetítő intézmény. A 30 millió dolláros kölcsönt két részletre bontották. 12-15 milliót sürgősen, két részletben kellett kifizetni. Az egyik felét 1931. június 30. előtt, a másikat pedig 1932. január 1. előtt. A visszafizetésnek 30 év alatt kellett történnie, a kamatokat is dollárban kellett volna visszafizetni. A kamatot a magyar állampapírok New York-i és londoni tőzsdei jegyzése alapján számolták volna ki (az ott mért valós kamatot kellett kamatként havonta hozzáadni az összeghez). A 30 millió dollár maradékanak kifizetéséről 1932 elején kellett a két fél delegációinak megállapodni.³¹

A terv keretében Walkó beszerezte Budapestről a szükséges dokumentációt, majd május végén tért vissza Rómába, és a tárgyalások június 2-án folytatódtak,³² hogy 1931. július 8-án Hory bejelentse: a fegyverkezési hitellel kapcsolatos római tárgyalások eredménytelenül végződtek.³³

A tárgyalások felfüggesztésére magyar kérésre került sor. 1931. június elején Azzolini ugyanis felhívta Walkó figyelmét, hogy hiába születik megállapodás, a kifizetés csak az aláírás után egy évvel, vagyis csak 1932-ben kezdődne el.³⁴ Walkó kérdésére pedig kifejtette, hogy nem javasolná, hogy az Olasz Nemzeti Bank megváljon a tartalékaitól, vagyis azonnal kifizessen ötmillió dollárt, mert körülbelül egy év alatt (1930. szeptember és 1931. június között) az olasz tartalékok egymilliárd dollárral csökkentek. Erre viszont Walkó azt felelte, hogy jobb lenne megszakítani a tárgyalásokat és akkor folytatni azokat, amikor a nemzetközi helyzet kitisztul, hogy a két érdekelt kormány a technikai jellegű tárgyalások elhúzódásának, ne pedig politikai jellegű indokoknak tulajdoníthassa a dollár valós átadását.³⁵

Walkó Azzolini közléséből tudta, hogy a valutatartalékok rohamos csökkenése következtében az olasz kormány nem engedheti meg magának, hogy fontosabb vállalatok csődbe menjenek, mivel azt az egész olasz gazdaság sínylette volna meg.³⁶ Azzolini példálózásából azt is tudnia kellett Walkónak, hogy tárgyalópartnerre a magyar gazdaság siralmas állapotával is tisztában van. Walkó tehát bízhatott abban, hogy a már leszállított vagy legyártott hadianyagot ki kell majd fizetni, vagyis az olasz kormány, már csak a saját iparának védelmében is, kénytelen lesz valamit

28 MNL OL K 64 1931–23–219.

29 MNL OL K 64 1931–23–233. Hory 1931. március 11., 60., 61. sz. szjt.

30 ASBI, I, 9, 6. Azzolini Walkónak, Rómából Rómába, 1931. április 6.

31 ASBI, I, 9, 6. Aláírás és címzett nélküli jegyzetlap, valószínűleg Azzolininé, 1931. április 11.

32 ASBI, I, 9, 6. Walkó Azzolininek, Budapest, 1931. május 30., kézzel írt levél.

33 MNL OL K 64 1931–23–549.

34 Walkó bejelentette, hogy a magyar államkincstárnak 1931. június 30. előtt szüksége lenne a hitel első részére, hogy ki lehessen fizetni az 1930-ban megrendelt hadianyagot.

35 ASBI, I, 9, 6. Azzolini levele Mosconinak és Grandinak, 1931. július 8., sz. n.

36 1931-ig bezárólag az olaszországi magyar hadianyag-rendelések főleg a FIAT-ot érintették. Csima, 1969. 294–295.

adni a magyaroknak, hogy legalább kölcsönből törleszthessék az adósságokat. Walkó döntése mögött tehát valószínűleg az a logika rejlett, hogy inkább fenn akarta tartani az esélyt arra, hogy később több pénzhez jusson a honvédség, mint hogy kevés aprópénzre váltsák Mussolini amúgy is egyre fogyatkozó értékű ígéretét.

Walkó feltételezett taktikája azért is indokolt volt, mivel a FIAT 1931 őszén felhívta az olasz kormány figyelmét a részben kifizetetlen magyar rendelésre, és a római Külügyminisztériumban 1932. január 14-én a 15 millió líra értékben rendelt automobilon és szállítóeszközök ügyét is felhozták a Rómában tartózkodó Bethlennek.³⁷ A FIAT-ügy már több hónapja tartott, viszont csak ekkor tett szert akkora jelentőségre, hogy az olasz Külügyminisztérium is nyíltan beleszóljon.

A FIAT közép-európai részlegének társvezetője és felügyelője, Schmidt mérnök 1931. október végén Fulvio Suvich, a Nemzetek Szövetsége Pénzügyi Bizottsága elnökének a segítségével felvette a kapcsolatot a magyar kormánnyal. Utóbbi azt javasolta, hogy váltókkal fizessék ki a fennmaradó összeget, amelyeket majd ismeretlen időn belül, valószínűleg hathavonta kell beváltani. Ezeket az olasz Pénzügyminisztérium írta volna alá, ugyanis hozzá került az adósság háromnegyede. A váltók ötlete nem volt újdonság, mivel végül is ezt takarta a legutolsó változat is, amelyben Azzolini és Walkó megegyezett. A magyar hatóságok a késlekedés okaként a katonai kölcsön elmaradását jelölték meg,³⁸ így érthető, hogy 1931. december 8-án egy átiratban Mussolini felszólította az illetékest, hogy leszámítolhassa a magyar állam által kibocsátott kincstárjegyeket. Ezekkel kívánta megoldani egy 15 millió lírás hitel nyújtását, hogy abból Magyarország kifizethesse a FIAT-tal szembeni adósságát. Egy saját kézzel írt utóiratban olvasható, miszerint a kölcsön politikai okokból fontos, egy olyan baráti gesztus, amit Olaszország megtehet, és kárpótlás azokért a gesztusokért, amiket nem tehetett meg.³⁹ Mussolini tehát valóban kötelezőnek érezte a korábbi kölcsönre vonatkozó ígéretének a teljesítését, csak hogy egy kisebb összeggel akart eleget tenni az 1928 áprilisában elhangzott vállalásának. Walkó tehát rosszul taktikázott, mert 1931 júliusában még 30 millió dollár, 1931 decemberében pedig már csak 15 millió líra kifizetéséről volt szó.

A római Pénzügyminisztérium határozottan ellenezte a FIAT-kölcsönt, de 1932. február végén Steiner József mérnök, a Magyar Királyi Légügyi Hivatal (LÜH) alkalmazottja megpróbálta sztofnózni a rendelést, mondván, a rendelt repülőgépek azóta már elavultak, és amúgy sincs pénz, hogy kifizessék őket. A FIAT természetesen azonnal elutasította ezt a próbálkozást, és ezúttal egyenesen a római Külügyminisztérium közbenjárását kérte, hogy segítsen kifizettetni a magyar kormánnyal a tartozást.⁴⁰

A budapesti olasz követ rájött, hogy egy olasz kölcsön nemcsak azért hasznos, mert a magyar kormány biztosan értékeli a baráti gesztust, hanem azért is, mert a pénz valójában az olasz ipar támogatását jelenti. Ez pedig ugyanaz a felismerés volt, ami miatt Mussolini is javasolta a kölcsön megadását még 1931 decem-

37 MNL OL K 64 1932–23–3.

38 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Schmidt mérnök 1931. október 21., sz. n. emlékeztető.

39 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Mussolini 1931. december 8., 5753. sz. átirat.

40 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. FIAT a Külügyminisztériumnak, 1932. március 9., sz. n.

berében. Az olasz kormány viszont csak abban az esetben akart kölcsönt adni, ha azt először a magyar fél kérelmezi. A követ rávette a lépésre Gömbös Gyula miniszterelnököt, illetve Walkót is, és innentől már nem volt akadálya a kölcsönnek.⁴¹

A magyar és az olasz javaslat között nem volt komoly eltérés: a magyar terv 15,5 millió lírát kért, 4 százalékos kamatra, amelyet 1937-től kellett törleszteni, 20 év alatt, féléves részletekben;⁴² eközben az olasz Pénzügyminisztérium 15 millió lírában maximálta az adható összeget, mivel csak ennyi volt betervezve, és 5 százalékos kamatot, illetve 1934-től kezdődő törlesztést javasolt.⁴³ Suvich mindezt úgy közölte a követtel, hogy csak az összeg felső határát kell feltétlenül tiszteletben tartani, a többi vitás pontot viszont nem kell erőltetni.⁴⁴

A magyar tárgyalópartner római útja előtt csak a fizetés módját kellett tisztázni: nem lehetett egyenesen kormányközi átutalással megoldani a tranzakciót, így olasz részről megkeresték a Banco di Napolit. A lépés adta magát, mert a bank már eleve rendelkezett magyar kapcsolattal, mivel érdekelt volt a világháborús adósságok behajtásában,⁴⁵ illetve az olasz–magyar klíringmegállapodás révén létrejött vállalattal is szerződése volt.⁴⁶ A kölcsön átutalására Guido Jung pénzügyminiszter azt az eljárást dolgozta ki, hogy a bank kap 15 millió lírát, és azt megőrzi a magyar kormány számára, hogy majd úgy továbbítják a FIAT-nak, ahogy azt előírják neki. A bank és az államkincstár pedig köt egy titkos szerződést, amely tartalmazza a kölcsön kamatát, a törlesztés kezdetét és futamidejét.⁴⁷ Magyar részről az 1934-től kezdődő törlesztés azonnal meghallgatásra talált, a kamat esetében felmerült a kompromisszumos 4,5 százalék, viszont Imrédy Béla pénzügyminiszter mindenképpen ragaszkodott a 15,5 milliós összeghez.⁴⁸ A FIAT-kölcsönnel egy időben zajlottak Sztéryni József római tárgyalásai több olyan üggyel kapcsolatban, amelyek jórészt még a világháborút követő változások kapcsán felmerült kérdésekre voltak visszavezethetők. 1932. november 1-jén Hory azt táviratozta Budapestre, hogy amennyiben pár ügyben a magyar fél némi engedékenységet mutat, a Sztéryni-féle tárgyalás témáját képező tételek teljes elengedésre kerülnek.⁴⁹ 1932. novem-

41 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Arlotta 1932. március 17., 1908/256. sz. futárral továbbított távirat; uo. Arlotta 1932. március 19., 1956/272. sz. postai távirat; uo. Arlotta 1932. május 5., 2930/520. sz. futárral továbbított távirat.

42 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Rochira emlékeztetője Mussolininek, 1932. augusztus 17., sz. n.

43 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Jung 1932. szeptember 1., 7284. sz. átirat.

44 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Suvich 1932. szeptember 10., 227 531/159. sz. távirat.

45 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Jung 1932. október 15., 20/17/10–932–X. sz.

46 IBNAFA, Libro delle Deliberazioni XXV. köt. p. 148. és a vonatkozó melléklet p. 267–273. 35. Società Anonima Italo–Ungherese per facilitazioni di credito all’esportazione, 1932. augusztus 24. A melléklet tartalmazza a szerződés vázlatát, miszerint az olasz Államkincstár a Banco di Napolin keresztül fizetne a cégnek. Az 1932. augusztus 24-i egyezményt 1932. október 26-án pontosították. IBNAFA, Libro delle Deliberazioni XXVI. köt. p. 273–275. 16. Società Anonima Italo–Ungherese per facilitazioni di credito all’esportazione, 1932. október 26.

47 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 5, 8. Jung 1932. október 15., 20/17/10–932–X. sz. Sajnos egyik katonai kölcsön szerződését sem sikerült fellelni, viszont a kölcsönök adatait rekonstruálni lehet. Ezeket lásd a függelékben.

48 MNL OL K 74, 52. csomó, 7. tétel. Puky 1932. október 30. 14:55, 137. sz. szjt.

49 MNL OL K 74, 52. csomó 7. tétel 1932, Róma. Hory 1932. november 1. 20:30, 209. sz. szjt.

ber 2-án Imrédy azonnal elfogadta a 4,5 százalékos kamatot, a 15 millió líra hitelösszeget és az 1934. július 1-jei törlesztési kezdetet.⁵⁰ Ez az engedékenységi a Sztéryni-féle tárgyalásokra is kiterjedt, mert 1932. november 9-én Sztéryni jelentette, hogy az általa vezetett tárgyalások is teljes sikerrel zárultak.⁵¹ Ekkorra a FIAT-kölcsönrel kapcsolatos tárgyalások is eredményesen végződtek.⁵² Ideje volt, mert aznap estére már Gömbös Gyula is Rómába érkezett, és miniszterelnöki minőségben megkezdte első külföldi látogatását.

Az első olasz katonai kölcsön teljes mértékben beleillett az olasz hadiipari exportot támogató gazdaságpolitikai elképzelésekbe: a késői törlesztés már az 1920-as években elfogadottá vált, az intézkedés az olasz hadiipari cégek fizetési képzettségét kívánta elkerülni és olasz hadianyag külföldi vásárlását eredményezte, miközben a magyar fél részéről fizetendő meglehetősen kedvezményes kamat még az olasz államnak is bevételt hozott (a Népszövetség által koordinált 1924-es államkölcsön esetében a kamat 7,5 százalék volt).

Az 1932 novemberére megvalósuló FIAT-kölcsön egy régebbi olasz szállítási ügyét rendezte, viszont a honvédség felszereltsége mennyiségileg és minőségileg sem ütötte meg az elvárt szintet, így 1932. október 24-én a Koronatanács jóváhagyta az 1932. május 9-én, 11-én és 16-án tartott vezetési értekezleten meg tárgyalta szervezési elveket. Az 1932 utáni hadianyag-beszerezések és az ehhez szükséges katonai kölcsönök erre az 1932-es fejlesztési tervre⁵³ hivatkozva valósíthattak meg. Persze nem azonnal, mivel egy 18 repülőszázadból álló légierőnek a fenntartása 16 millió pengőbe került, amit az államháztartás 1932-es állapota nem tett lehetővé.⁵⁴ A hirtelenbéli fegyverszállítási botrány⁵⁵ kapcsán és a FIAT-hitellel ki egyenlített tartozás fejében visszatartott repülőgépek átadása után nem került sor nagyobb mennyiségű hadianyag mozgatására, mivel nem állt rendelkezésre a vásárláshoz szükséges anyagi háttér. A külföldi beszerzés szükségességéhez pedig nem fért kétség, ugyanis a honvédség eszközigényének⁵⁶ csak töredékét tudta előállítani a magyarországi hadiipar. Valószínűleg ez lehetett az oka, hogy 1934 és 1935 fordulóján elkezdődtek a második katonai kölcsön tárgyalásai.

50 MNL OL K 74, 52. csomó, 7. tétel. Puky 1932. november 2. 15:35, 141. sz. szjt.

51 MNL OL K 74, 52. csomó 7. tétel 1932, Róma. Sztéryni 1932. november 9. 13:00, 226. sz. szjt.

52 Carocci, 1987. n. 408.

53 A koncepció cseppet sem új, Bethlen már 1930. április 11–12-i római útján is ezt vázolta fel Mussolini előtt. HL 1. VKF osztály 1932/9135. Hr. sz. 1932. július 13.

54 Csima, 1969. 298.

55 1933. január első napjaiban titokban 50 vagonnyi olasz fegyver érkezett Ausztriába, amiből körülbelül tíz vagon sikertelenül Magyarországra juttatni. A szállított hadianyag mennyisége nem ismert, de ebben legalább 100 ezer puska, 200 géppuska és 32 tábori ágyú volt. Nándori, 1968. 643.; Csima, 1969. 297.

56 1935-ben ez 420 ezer puska, 6500 golyószóró, 5000 géppuska, 600 nehéz géppuska, 450 gyalogsági ágyú, 284 gyalogsági aknavető, 1036 könnyűlöveg, 408 közepes löveg, 100 közepes aknavető, 4 nehéz aknavető, 18 nehézlövő, 300 légvédelmi löveg, 100 kis harckocsi, 200 könnyű harckocsi, 50 páncélgépkocsi, 4 páncélvonat, 524 felderítő, vadász és bombázó repülőgép volt. HL Hr. VI-1. Oszt. 1935-9087. Idézi: Rózsai, 1969. 640.

A második és harmadik katonai kölcsön

Gömbös Gyula 1934. november 6–7-i római látogatása során leginkább a marseille-i merényletről esett szó.⁵⁷ November 6-án a katonai témáról tárgyaltak, így az esetleges jugoszláv–magyar fegyveres konfliktus alkalmával megígért olasz katonai segítségről. Gömbös röviden vázolta a magyar hadseregfejlesztési programot, és egy újabb katonai kölcsönt kért, hogy ezzel is gyorsabbá váljon a fegyverkezés. Mondván, 60 millió pengőt össze lehet szedni Magyarországon, de ezenfelül még szükség lenne 80–100 millió lírára, amiből 60–70 millió természetben, hadianyag formájában is érkezhet. Mussolini ezt jóváhagyta,⁵⁸ és minden oka megvolt, hogy így tegyen, mivel a pénz az olasz ipar támogatását jelentette, vagyis egy gesztussal az olasz vállalatokat⁵⁹ és a magyar szövetségeket is boldoggá tehetette. A tárgyalások 1935 elején felgyorsultak,⁶⁰ majd hirtelen annyira lelassultak, hogy 1935. március 23-ig még mindig nem sikerült megállapodni a technikai részletekről. Mussolini ugyanis ekkor azt ígérte Gömbösnek, hogy azokat mihamarabb tisztázni fogják a pénzügyminisztériumok.⁶¹

Az aláírás pillanata nem ismert, azonban erre valamikor 1935. április 5. után került sor, ugyanis az ekkor keltezett átirat már konkrét megrendelésekről is tudott. A kölcsön végösszege azonban nem egyezett, mivel az 93 millió, és nem 70 millió líra volt, illetve a kölcsönnek nem az 57,14 százalékát, hanem csak 8,92 százalékát fordították légierős beszerzésre, ami nem 12 millió, hanem csak 2,5 millió pengő volt.⁶² Róder Vilmos honvédelmi miniszter 1937-es köszönőleveléből ismert, hogy a honvédség a légierős beszerzéseken túl fegyverek, lőszer, műszaki és vegyi anyagok, illetve szállítójárművek, harckocsik, szövetek és híradó eszközök vásárlására költötte a második katonai kölcsönt. Főleg a légierős beszerzések korlátozott volta miatt Róder a köszönőlevelében máris egy újabb, ezúttal 120 millió lírás katonai kölcsön folyósítását kérte.⁶³ Valójában a harmadik katonai kölcsön ügyét már 1936. augusztus 22-én felvetette Szabó László katonai attasé Mussolininek, akiből

57 A találkozóról készült beszámolót Pritz, 1982. 182. az MNL OL K 64 1934–17–573(620) jelzet alatt említi. Nem tudni, mikor, de azóta a dokumentumot kiemelték a helyéről, és máshol sem sikerült fellelni. Carocci, 1990. n. 111., 112., 116. dokumentumai tartalmazzák a tárgyalásról készített olasz jegyzőkönyveket.

58 Carocci, 1990. n. 112.

59 1934. november 2-án az olasz Külügyminisztérium a 234 928/161. sz. távirattal kérte, hogy a budapesti követség ellenőrizzen egy hírt, miszerint a magyar kormány olyan hadianyagot és repülőgépeket rendelt Németországban, amelyekre Olaszországból is kapott ajánlatot. Colonna cáfolata csak 1934. december 19-én íródott (12 957/1615. sz. távirat), vagyis amikor Mussolini beszélt Gömbössel, még inkább célszerűnek tűnt egy Magyarországnak szánt katonai kölcsönrel támogatni az olasz ipart, és ezzel kiiktatni a német konkurenciát. A táviratokat lásd: ASDMAE AP (1931–1945) Ungheria, 10, 11.

60 MNL OL K 74, 17. csomó, 1935, Róma. Hory 1935. január 19. 19:15, 21. sz. szjt.

61 MNL OL K 35. A/1. ff. 6–8. Mussolini Gömbösnek 1935. március 23., sz. n.

62 AUSSMA ex-SIOS 71. Légügyi miniszter kabinetfőnöke 1935. április 5., 12077. sz.; Hetés–Morva, 1977. n. 83.; Csanádi–Nagyvárad–Winkler, 1977. 198.

63 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 22, 7. Róder Mussolininek, 1937. augusztus 9., sz. nélküli levél.

kicsikarta az előzetes jóváhagyást,⁶⁴ hogy a végleges olasz beleegyezést 1937. október 16-án küldje meg az olasz Külügyminisztérium a budapesti követségnek.⁶⁵

A második és a harmadik katonai kölcsön nemcsak azért alkot valójában egy egészet, mert a harmadikat a második során be nem szerzett eszközök vásárlásának lehetővé tétele érdekében kérték, hanem azért is, mert a harmadik katonai kölcsön fedezetét még jórészt a második adta.⁶⁶

Ezzel a Magyarországnak nyújtott katonai kölcsönök rendszere általánossá vált, amelyeket ettől kezdve végig a római magyar katonai attasé hivatala koordinálta. Az 1936 őszétől helyreálló olasz valuta, illetve az egyre jobban felfutó hadiipar lehetővé tette, hogy 1937-től az olasz hadieszközök exportjának újabb hulláma induljon meg.⁶⁷ Az olasz Katonai Hírszerző Szolgálat (Servizio informazioni militare, SIM) ennek elősegítésére szólította fel az olasz katonai attasékat. Budapestre éppen azért nem küldték el a felhívást, mert a SIM tisztában volt azzal, hogy a magyar fegyverkezés korántsem ért véget, és ez úgyis további olasz megrendeléseket fog eredményezni, akár újabb olasz katonai kölcsönök terhére.⁶⁸ Nem is kellett sokat várni, ugyanis 1938 őszén egy újabb kölcsönt sikerült tető alá hozni, ezúttal 70 millió líra értékben,⁶⁹ hogy 1939-ben és 1940-ben újabb megállapodásokat kössenek.

A hadügyikölcsön-féle pénzmozgásnak csekély nyoma maradt fenn. Egyedül egy konkrétum ismert: a fedőszámlát „Conto speciale n° 2”-ként emlegették.⁷⁰ Az olaszországi koordinátor végig a római magyar katonai attasé maradt, ugyanis Szabó László olyan bensőséges viszonyt ápolt Mussolinivel, hogy – a magyar hatóságok szerint – mindent el tudott intézni a Ducénál. Még az 1940-es megállapodást is sikeresen tető alá hozta, habár ekkor Olaszország már javában a világháborúra készült, és nem voltak adottak a hitel- vagy bármiféle tőkekihelyezés feltételei. A magyar fél ekkor 500 millió lírát kért, ami irreális összegnek számított, de némi ügyeskedéssel így is sikerült elérni, hogy a korábbi kölcsönök hátralékait is beleszámítva Magyarország kapjon 300 millió lírát.⁷¹ Az 1941. december 15-i egyezség alapján végül a fegyverkezési hiteleket egyesítették mint „Prestito al Governo Ungherese”, melyet 4 százalékos kamattal, 15 év alatt, féléves törlesztéssel kellett visszafizetni. A kezdőrészlet 1942. április 1., az utolsó pedig 1956. október 1. lett volna. Az új, egyesített kölcsön 463 millió lírara rúgott (tehát legalább 65 millió lírát visszafizetett a magyar állam). Egyedül az

64 MNL OL K 100, 1936. 21., 34. és 37.

65 ASDMAE AP (1931–1945), Ungheria, 22, 7. Feljegyzés, 1937. október 14., sz. n.; illetve uo. Ciano 1937. október 16., 235 996/198. sz. távirat.

66 Hetés–Morva, 1977. n. 83.

67 1936 közepétől annak a Romániának is szállítottak, amely korábban megszavazta a gazdasági szankciókat. A Hadügyminisztériumban felmerült, hogy talán nem kellene ugyanazt az anyagot eladni Romániának, amit a baráti Magyarország is kap, de ennek a moralizáló javaslatnak végül nem volt semmi gyakorlati következménye. Caroli, 2000. 155.

68 AUSSME G–29, 119, 15b mappa.

69 ACS, INCE, 165, Corrispondenza Rome, le 18 Novembre 1938–XVII.; IBNAF, Libro delle Deliberazioni vol. 78. p. 260–261.

70 MNL OL K 63, 217. csomó, 23/7., 164/res/4–1939.; Vagnini, 2008. 36.

71 MNL OL K 100, 1940, 1.

1942. április 1-jei és október 1-jei, illetve 1943. április 1-jei részletet fizették vissza, amivel 428 071,92 lírára csökkent az adósság.⁷²

Voltak pénzmozgások a Salò Köztársaság fennállása során is, de ezeknek a tranzakcióknak már nem sok köze volt a fegyverkezési hitelekhez. 1943-ra az olaszországi katonai megrendeléseknek is leáldozott. Ezt követően már csak kisebb és eseti szállítmányokról tudunk. A fasiszta Olaszországnak nem a magyarországi kölcsönök jelentették a legsikeresebb pénzügyi vállalkozását, mivel a kölcsönöket nem fizette vissza teljes mértékben a magyar fél, de amíg zajlott a törlesztés, az olasz pénzügyi segítség nagyon fontosnak bizonyult, mivel ennek köszönhető, hogy egyáltalán elkezdődhetett a honvédség felfegyverzése. Ahogy korábban jeleztem, ezeket a kölcsönöket egy szerves fejlődés eredményeképpen és a hadianyag-exportot elősegítő gazdaságpolitikával összhangban helyezték ki; igaz, a megállapított összeg nagysága és a szinte folyamatos tőkekihelyezés is példátlan. Ennek ismerete megkerülhetetlen az olasz hitelezési politika tanulmányozásakor, illetve az olasz–magyar hadianyag-forgalom vizsgálata sem lehetséges, ha ezt a folyamatot figyelmen kívül hagyjuk.

Függelék

Olasz katonai kölcsönök Magyarországnak (1932–1940)⁷³

Fsz.	A kölcsön éve	Millió líra	Kitől?	Százalék	Törlesztés
1.	1932	15	Banco di Napoli	4,5	1934. július 1-jétől 20 éven át
2.	1936	93	Banco di Napoli	4	1937. július 1-jétől 20 éven át
3.	1937	120	Banco di Napoli	4	1938. november 1-jétől 20 éven át
4.	1938	70	Banco di Napoli	6,5	Hitelnyújtástól 1,5 év
5.	1939	70	Banco di Napoli	6,5	Hitelnyújtástól 1,5 év
6.	1940	300	–	4	1942. április 1-jétől 15 év

72 ACS, INCE, 166, 1, vecchio Clearing Operazioni in sospeso. Címzett és aláíró nélküli feljegyzés, 1949. december 15., sz. n. „Situazione dei crediti e dei debiti finanziari e commerciali arretrati con l’Ungheria”.

73 Hetés–Morva, 1968. n. 83.; HL HM 1940 eln./6.k osztály 282.; HL HM 1940 eln./III. Csfség 14284. HM Eln. III. Csoportfőnökség. Teleki Pál miniszterelnöknek, 1940. március 18.; IBNAFA, Libro delle Deliberazioni vol. 78. pp. 260–261. 42. Prestito al Governo ungherese, 1938. december 21.; ACS INCE, 166, 1, vecchio Clearing Operazioni in sospeso. Címzett és aláíró nélküli feljegyzés, 1949. december 15., sz. n. „Situazione dei crediti e dei debiti finanziari e commerciali arretrati con l’Ungheria”.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

ACS

Archivio Centrale dello Stato, Róma

ASBI

Archivio Storico Banca d'Italia, Róma

ASDMAE

Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri, Róma

AUSSMA

Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Aeronautica, Róma

AUSSME

Archivio Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Róma

HL

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest

IBNAFA

Istituto Banco di Napoli Fondazione, Archivio, Nápoly

MNL OL

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

2. Kiadott források és szakirodalom

Alegi

1989 Alegi, Gregory: Italo Balbo, stato della ricerca e ipotesi di lavoro. In: *Storia Contemporanea*, 20. (1989) 6. sz. 1059–1104.

Borsa

1979 Borsa, Giorgio: Tentativi di penetrazione dell'Italia fascista in Cina: 1932–1937. In: *Il Politico*, 44. (1979) 3. sz. 381–419.

Carocci

1970–1990 *I Documenti Diplomatici Italiani*. Serie 7. 1922–1935. Vol. VII. 24 settembre 1928 – 12 settembre 1929. Vol. XII. 1 aprile – 31 dicembre 1932. Vol. XVI. 28 settembre 1934 – 14 aprile 1935. A cura di Carocci, Giampiero. Roma, 1970, 1987, 1990.

Caroli

1984 Caroli, Giuliano: Un'amicizia difficile. Italia e Romania (1926–1927). In: *Analisi storica*, 2. (1984) 3. sz. 276–316.

2000 Caroli, Giuliano: *Rapporti militari fra Italia e Romania dal 1918 al 1945. Le carte dell'Ufficio Storico*. Roma, 2000.

Csanádi-Nagyvárad-Winkler

1977 Csanádi Norbert – Nagyvárad Sándor – Winkler László: *A magyar repülés története*. Bp., 1977.

Csima

1969 Csima János: Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében (1920–1941). In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1969) 2. sz. 289–313.

Hoover

1961 Hoover, Herbert: *An American Epic. Vol. III. Famine in Forty-Five Nations: The Battle on the Front Line, 1914–1923*. Chicago, 1961.

Hetés–Morva

1968 *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez, 1919–1938*. Szerk.: Hetés Tibor – Morva Tamásné. Bp., 1968.

Juhász

2016 Juhász Balázs: Kísérlet a titkos olasz–magyar katonai és politikai együttműködésre 1922 őszétől 1924 januárjáig. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 129. (2016) 3. sz. 808–832.
2018 *Trianon és az olasz diplomácia. Dokumentumok a békeszerződés előkészítéséről 1919–1920*. Szerk.: Juhász Balázs. Bp., 2018. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Trianon-dokumentumok és -tanulmányok, 1.)

Karsai

1967 *Iratok az ellenforradalom történetéhez. IV. köt. A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1. – 1931. augusztus 24*. Szerk.: Karsai Elek. Bp., 1967.

Monzali

2012 Monzali, Luciano: *Un re afgano in esilio a Roma. Amanullah e l'Afghanistan nella politica estera italiana, 1919–1943*. Firenze, 2012.

Nándori

1968 Nándori Pál: A hirtenbergi fegyverszállítás. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 15. (1968) 4. sz. 636–657.

Pellegrini

2005 Pellegrini, Ernesto: Il contributo italiano allo sviluppo della Marina dell'URSS (1929–1941). In: *Bollettino d'Archivio*, 19. (2005) 4. sz. 91–121.

Pritz

1982 Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Bp., 1982.

Rizzi

2015 Rizzi, Andrea: Per una storia delle relazioni italo-finlandesi, 1919–1935. In: *Nuova Rivista Storica*, 99. (2015) 3. sz. 897–922.

Rózsai

1969 Rózsai Ágnes: Adalékok a Gömbös-kormány katonapolitikájához. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 16. (1969) 4. sz. 634–650.

Segreto

1997 Segreto, Luciano: *Marte e Mercurio. Industria bellica e sviluppo economico in Italia 1861–1940*. Milano, 1997.

2002 Segreto, Luciano: L'industria del mare. In: *Storia d'Italia. Annali 18. Guerra e Pace*. A cura di Barberis, Walter. Torino, 2002. 643–692.

Vagnini

2008 Vagnini, Alessandro: *Momenti di storia ungherese. Politica e diplomazia*. Roma, 2008.

BALÁZS JUHÁSZ

THE MILITARY POLICY OF FASCISM AND THE MILITARY LOANS TO HUNGARY

Italy, trying to insert itself in the power vacuum created in Central Europe after the end of the Great War, also used the financial means to expand. The loans, and especially the military ones, had a special importance also because without them the rearmament of the Hungarian Army would not have been possible. Although military loans were the organic result of Italian economic policy aimed at encouraging the export of war materials, after having spoken for the first time in April 1928, the first money arrived in Hungary only at the end of 1932. Simply because it still needed to find the formula accepted by both parties in order to legally resolve the illegal movement of money. The study shows how a series of military loans arrived in the 1930s, how and why they were granted, and who was to take advantage of them.

A fasizmus változatai Spanyolországban

A 19–20. század fordulóján Spanyolország válaszút elé érkezett. A 19. század első felében az egykor legyőzhetetlen(nek vélt) birodalom elveszítette amerikai gyarmatainak nagy részét, az 1898-as spanyol–amerikai háborúban pedig a kolóniák fennmaradó része is függetlenné vált vagy más állam fennhatósága alá került.¹ Világhatalmi tényezőből egy szinte kizárólag az Ibériai-félszigetre korlátozódó, már csak bizonyos afrikai érdekeltségekkel rendelkező orszaggá zsugorodott, a társadalomnak pedig nem volt könnyű alkalmazkodnia az új helyzethez. Hogyan törődhet bele a spanyol nép, hogy – kis túlzással élve – tegnap még egy gyarmatbirodalom felett uralkodott, mára pedig már csak középhatalom? Milyen új feladatot lehet találni az államigazgatási szerveknek és a hatalmasra duzzasztott haderőnek, amelynek egyik fő tevékenységi köre most hirtelen semmivé lett? Ehhez a traumához belpolitikai-társadalmi gondok is társultak: a 20. század első harmadában egyre nagyobb méreteket öltött a mindent átfogó korrupció, az országot irányító intézményrendszer pedig mind kisebb hatékonysággal működött. Leegyszerűsítve azt is mondhatnánk: a társadalom azzal szembesült, hogy azt a keveset, ami az országnak még megmaradt a múlt dicsőségéből, nagyfokú hozzá nem értéssel kezelték a vezetők. Az értelmiségieket a teljes kiábrándultság jellemezte, a társadalmi hierarchia felsőbb rétegeiben pedig attól féltek, hogy ebben a helyzetben az alsóbb osztályok indulatai robbanásig feszülnek. A „kik vagyunk, mit akarunk, merre tartunk?” kérdéskörre új válaszokat kellett találni annak érdekében, hogy az ország hosszabb távon ne kerüljön a teljes kétségbeesés és apátia szakadékába. Írók, filozófusok, történészek megpróbálták kiutat keresni, a múltban és egy lehetséges jövőben kutattak kapaszkodók után – az úgynevezett 98-as nemzedék feladatának érezte, hogy a régmúlt és a közelmúlt kudarcainak és dicsőséges pontjainak beazonosításával és értelmezésével egy lehetséges jövőképet rajzoljon fel.²

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem BTK Hispanisztika Tanszékének egyetemi adjunktusa (6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34., lenarta@hist.u-szeged.hu).

1 Kuba függetlenné vált ugyan, de a hamarosan az alkotmányához csatolt, úgynevezett Platt-cikkely értelmében az Amerikai Egyesült Államok beleszólást kapott az ország életének irányításába. Puerto Rico az USA társult állama lett.

2 Ezekről lásd magyar nyelven: Csejtei, 1998.

A szárnyait bontogató spanyol fasizmus

Az útkeresés, a kilátástalannak tűnő helyzet értékelése politikai síkon is éreztette hatását. Az 1920-as években jelentek meg Spanyolországban az első, az olasz fasizmussal rokonszenvező megnyilatkozások, és az első olyan próbálkozások is, amelyek egy, az olasz fasiszta párt mintáját követő spanyol szervezet felállítását is szorgalmazták. Ekkor még nem volt számottevő a szélsőség irányába mutató érdeklődés, de a fasizmus egy olyan alternatívának tűnt, ami talán képes lesz a korábbiaknál kielégítőbb választ adni.

A 98-as nemzedék egyik meghatározó tagja, José Ortega y Gasset filozófus 1921-ben adta közre a *Gerinctelen Spanyolország* című történelmi esszéjét,³ amelyben kiemeli, hogy a számos, Spanyolországot fenyegető veszély közül a nemzetiség (mint a katalánok vagy a baszkok) szeparatista törekvései vethetik fel a legtöbb problémát. Meglátása szerint védekezésre alkalmatlan az a nép, amelynek öntudatából a hazafias érzések eltűntek, márpedig Spanyolországban most ez történt. Aggodalommal szemléli, hogy egyre szélesebb társadalmi réteget tesznek ki a fontos döntéseket önmaguktól meghozni képtelen tömegek. Gondolatait hamarosan teljes mértékben átveszik a spanyol fasizmus megálmodói is. 1922-ben az *ABC* spanyol napilap római tudósítója, Rafael Sánchez Mazas már lelkesült beszámolókat küldött haza az olasz fasiszták győzelmeiről, Mussolini csodálójává vált, és ez egész életére rányomta a bélyegét: politikai és elméleti tevékenysége során is a tökéletes spanyol fasizmus védelmében nyilvánult meg.⁴ A konzervatív sajtóban ettől kezdve egyre gyakrabban hallani olyan hangokat, amelyek szerint egy Benito Mussolinihez hasonló jelentőséggel bíró vezető lehetne az egyetlen esély arra, hogy az Olaszországban tapasztalt sikerek Spanyolországban is megvalósulhassanak. 1923-ban felállt Miguel Primo de Rivera jobboldali diktatúrája, amely – bár a fasizmusnak csak kevés elemét integrálta – valamelyest lecsillapította az olasz út híveit, mert szavatolta a konzervatív-autoriter államirányítást. A rezsim azonban az évtized végére erejét veszítette, így a radikális irány szimpatizánsai ismét szigorúbb megoldásokat követeltek. Ideológiai bázisul a diktatúra születésének évében megalkult *Revista de Occidente* című folyóirat szolgált, amelynek szerkesztője a már említett Ortega y Gasset volt.

A diktatúra (és egyben a monarchia) bukásával 1931-ben létrejött Második Köztársaságban aktivizálódtak a fasizmus hívei, mert veszélyesnek ítélték, hogy a nép körében látványosan nőtt a baloldal vonzereje. Ernesto Giménez Caballero újságíró lett a fasizmus hispán változatának egyik fő ideológusa, számára már a 15. század vége, a Katolikus Királyok időszaka is a spanyol fasizmus előfutára volt, így a nemzeti történelemben ezt a periódust látta követendő példának.⁵ Véleménye szerint az emberiség fejlődésének irányát hamarosan ismét Spanyolország jelölheti majd ki, visszaszerezve azt a – korábban már birtokolt – hatalmat, amelyet most

3 Magyar nyelven az alábbi kötet részeként jelent meg: Ortega y Gasset, 1983.

4 Morente, 2013. Sánchez Mazas a spanyol polgárháborút kalandos úton élte túl. Élete a spanyol történelmi emlékezet részévé vált, magyar nyelven is olvasható regény (Cercas, 2013) és film is született róla.

5 Giménez Caballero, 1932.

alsóbbrendű fajok bitorolnak. Úgy vélte, Olaszország most ugyanerre törekszik minden téren, de ha elbukna, akkor valószínűleg a spanyol „génuszra” hárulna ez a küldetés.⁶

Az 1930-as évek elején, Mussolini és Hitler előretörésével már megjelent az ambíció, hogy politikai jellegű szervezeti tömörülés is létrejöjjön. Ramiro Ledesma Ramos 1931-ben megalapította a JONS-t (Juntas de Ofensiva Nacional-Sindicalista – Nemzeti-Szindikalista Offenzíva Juntái), amely a korabeli spanyol csoportok közül a fasizmus legtisztább változatát mutatta be. A szervezet ekkor még csak néhány száz taggal rendelkezett, hívei elsősorban a konzervatív sajtóban és politikai összejöveteleken próbálták lefektetni egy kívánatosnak vélt spanyol fasiszta út alapjait. Ezek között kiemelkedő helyen állt az állam mindenekfeletti tisztelete és hatalma, a marxizmus elítélése, a hispán értékek védelme, a hispán kulturális imperializmusra való törekvés, a tömegek kulturális hegemoniájának letörése, a szeparatizmusmal való leszámolás, valamint egy új állam felépítése forradalmi tevékenység útján. Párhuzamos szervezatként 1933 októberében Madridban megalakult a Falange Española párt José Antonio Primo de Rivera vezetésével (Miguel Primo de Rivera volt diktátor fia), egyik alapító tagja volt a már említett Ledesma Ramos is. Egy évvel később már egyesült is a JONS-szal, így lett a nevük FE y las JONS (egyszerűsített nevükön Falange). Külön-külön mindkét csoport kisszámú tagsággal és alacsony anyagi támogatással rendelkezett, egyesülve azonban már valódi tényezőnek számítottak. Az együttműködés nem volt zökkenőmentes, a JONS eredeti vezetőinek többségét már korán kizárták az új, egyesített szervezetből, és Primo de Rivera lett a csoport vezetője. Módszerük a szisztematikusan alkalmazott erőszak volt, a náciizmus és a fasizmus alapeszményeit igyekeztek spanyol környezetre alkalmazni a nemzeti szindikalizmus keretein belül egy lehetőség szerint totalitárius államban, a katolicizmus alapjain.⁷

A fasiszta körök elsősorban a sajtón keresztül terjesztették a nézeteiket. Ezek közül kiemelkedik az 1933-ban a madridi olasz nagykövetség támogatásával megszületett *El Fascio* című lap, amelynek – bár csak egy számot élt meg, mivel a köztársasági kormány azonnal betiltotta – sikerült kialakítania maga körül egy megfelelő ideológiai bázist. Más, kisebb példányszámú újságok is piacra kerültek, szerzőik között keveredtek a jobbközép és a szélsőjobb oldali beállítottságú személyek.⁸ Az 1931-ben alapított *Acción Española* című folyóirat szintén fontos eszmei találkozóhellyé vált, ahol a szerzők megosztották a gondolataikat, formálták is egymást, így kezdett lebomlani a határvonal a jobb és a szélsőjobb között, és a lap köre lassan egy bizonyos mértékben heterogénnek tűnő masszává alakult.⁹ A folyóirat célja „olyan egységes platform kimunkálása volt, melyet liberalizmus- és parlamentellenes, korporatív, katolikus, monarchista szellem jellemezett”.¹⁰

6 Guarner, 1971. 13.

7 A pártok történetéről lásd: Peñalba, 2009.

8 González Calleja, 2012.

9 Harsányi, 2011. 193–194.

10 Anderle, 1985. 156.

A spanyol Falange nem kizárólag az olasz fasiszták példáját követte. Meghatározó volt alapítóinak egymástól részben eltérő ideológiai háttere és célrendszere, valamint a spanyol valóság. Az olasz fasizmust vette alapul, felhasználta annak módszereit és eszmei hátterét, ugyanakkor önmagát tradicionalistának nevezve, a hispán hagyományok védelmét jelölte meg egyik első számú feladatának.

A Második Köztársaság (1931–1939) idején a szélsőjobboldal számára a destabilizálás lett a legfőbb cél. Bizonytalan, politikailag instabil időszak volt ez, a köztársasági jobboldal és baloldal kormányzásért folyó állandó harca jellemezte, és mindezen tovább rontott a Falange felforgató tevékenysége: utcai erőszak, propaganda, merényletek. A helyzet 1936-ban eszkalálódott, amikor a baloldali pártok és szervezetek összefogásából született Népfront nyerte meg a választásokat: a jobboldali nacionalisták körében ez a „baloldali veszély” szolgált egyik fő indokál a hónapokon belül kirobbanó spanyol polgárháborúnak. 1936 februárjában a Falange nyolcezer tagot számlált, a Népfront győzelmével azonban a jobbközép CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas – Autonóm Jogok Spanyol Konföderációja) párthoz kapcsolódó ifjúsági szervezetek úgy vélték, az már nem képes ellensúlyt képezni a baloddallal szemben, ezért megindult a tömeges átvándorlás a fasiszta csoporthoz. A Falange létszáma megnőtt, azonban erejét ekkor még nem vették számításba, a puccsot előkészítő politikusok és a hadsereg csak egy kevésbé fontos tömörülésként tekintettek rájuk. A polgárháborúban eleinte önálló fegyveres csoportokkal vettek részt, majd beolvasztották őket a reguláris felkelő hadseregbe. A polgárháború tehát – ellentétben a közkeletű felfogással – nem a spanyol Falange kezdeményezése volt, azt elsősorban a spanyol hadsereg tisztjei (többek között Francisco Franco) robbantották ki, akik politikailag a konzervatív jobboldal különböző részein helyezkedtek el, a fasiszta szélsőjobboldal csak egy volt közülük.¹¹ Ahogyan hamarosan látni fogjuk, az elkövetkező években a Falange szerepe nagyobb lesz annál, mint azt a valódi súlya indokolta volna.

Nem sokkal a polgárháború kitörése után, 1936. november 20-án a köztársasági csapatok kivégezték José Antonio Primo de Riverát a demokratikus köztársaság elleni összeesküvés és lázadás vádjával. A halálát egy ideig igyekeztek titokban tartani, mert a vezér elvesztésének tudata súlyos károkat okozott volna a felkelés támogatói körében. Mivel sokáig nem lehetett róla hallani, és senki sem látta, az *el ausente* (a hiányzó) néven emlegették; ezt az elnevezést később, a diktatúra alatt is megtartották (1. kép).

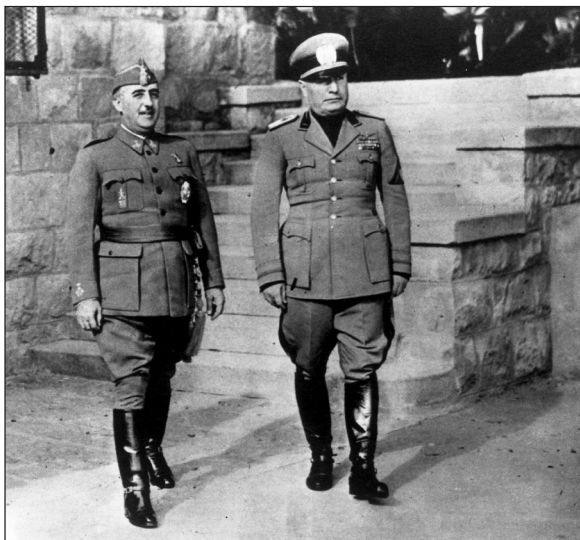
Franco tábornok (a Caudillo) mögött, aki ekkorra már a felkelő hadsereg egyedüli parancsnoka volt, még nem állt párt, amely ideológiai hátteret adhatott volna a nacionalista tábornak. Most azonban felmerült a lehetősége, hogy a háború végeztével politikai vonalon is megerősödve vehetné át az ország vezetését. Ehhez meg kellett várnia, hogy a Falange berkein belül felszínre törjenek az ellentétek, ami hamarosan be is következett, a különböző frakciók között halálos áldozatokkal járó összecsapásokra került sor. A tábornok ezt követően a Falange-ba olvasztott más jobboldali csoportokat is, minden egyéb politikai egyesületet pedig betiltott.

¹¹ Beevor, 2002. 72–123. A Második Köztársaság politikai pártjairól lásd: Zalai, 2011.



1. kép. José Antonio Primo de Rivera, a „hiányzó” vezér és mártír

2. kép. Francisco Franco és Benito Mussolini, 1944



1937-től a párt hivatalos neve már Falange Española Tradicionalista y de las JONS (tehát kiegészült a „tradicionalista” megjelöléssel), és – egyesülve a vertikális szakszervezetekkel és az államot támogató egyéb csoportokkal – *Nemzeti Mozgalom* gyűjtőnéven már az egész országot kormányozta. A FET y de las JONS szervezeti szabályzata egyértelműen kifejtette, milyen célok lebegtek Franco szeme előtt az új Spanyolország kapcsán: „...azt a feladatot kell betöltenie, hogy Spanyolországnak mint a Történelem szereplőjének visszaadja lerombolhatatlan sorsközösségébe, katolikus és birodalmi elhivatottságába vetett mélységes hitét, hogy olyan gazdasági rendszert építsen föl, amely fölülelemelkedik az egyén, a csoport, az osztály érdekein, s így megsokszorozza az Állam szolgálatában álló javak mennyiségét, megvalósítva a társadalmi igazságosságot és a személyiség keresztény szabadságát”.¹²

Ahogy láthattuk, a fasizmus ideológiájához legközelebb álló Falange a Nemzeti Mozgalomnak csak egy szeletét alkotta. A polgárháború alatt és közvetlenül utána azonban túlsúlyban volt, 1939-ben 650 ezer férfi tagot számlált, 1943-ra ez a szám 932 ezerre emelkedett. Az irányító testületekben is számbeli fölényrel rendelkezett, 1945-ig a Nemzeti Tanács tagjainak 88 százalékát és a Nemzeti Mozgalom irányítóinak többségét is a Falange adta.¹³ A csoport kezébe került a társadalom „helyes” irányban történő átnevelése és az új Spanyolország politikai berendezkedésének megreformálása. A nők feladatának kijelölésével a Női Szekció foglalkozott, egy másik alszervezet pedig a fiatalok nevelését helyezte középpontba. 1939. április 1-jén véget ért a polgárháború, ez a nap pedig egyúttal a Franco-diktatúra kezdetét is jelöli: a legfontosabb közhivatalokat ezt követően a falangisták töltötték be, teljes ideológiai ellenőrzést gyakorolva a társadalom felett. Szintén jelentős szerepük volt az oktatásban (megosztva a katolikus egyházzal), valamint a

¹² Idézi: Harsányi, 2011. 198.

¹³ Moradiellos, 2000. 70–71.

tisztogatásokban és a tömeges kivégzések irányításában. Az éppen elkezdődő második világháború is a Falange pozícióit erősítette: mivel a Caudillo bizonyos volt a tengelyhatalmak győzelmében, Itáliával pedig több területen is szoros együttműködésben állt,¹⁴ így az olasz fasiszták spanyol megfelelőinek kikiáltott falangistáknak juttatott minden fontos állami tisztséget (2. kép).

A fasizmus szerepe a Franco-diktatúrában

A spanyol esetben nem beszélhetünk jól kimunkált, központilag meghatározott ideológiáról, bár történt több kísérlet is, hogy Francisco Franco politikai elképzeléseit összegezzék. A tábornok nem alkotott világos elméletet arról, hogy milyen ideológia vezérelte őt és új államát. Egységes eszmerendszer helyett egymáshoz sok esetben szorosan, máskor lazábban kapcsolódó elemek együttesen formáltak egy ideológiai hálózatot. Ilyen volt, többek között, a nacionalizmus, az egységre törekvés, a katolicizmus és a politikai pártok nélküli erős kormányzás. A Franco által megalkotott összetett eszmerendszer egy korábban már létező gondolkodás új változatának is tekinthető, amelyben a tradicionalizmus vezetőjének számító Víctor Pradera gondolatvilága adta az alapvető értékeket, a jelszavak pedig a vallás, az állam, a tulajdon és a család voltak.¹⁵ A Francót támogató erők – többek közt a fasizmussal szimpatizálók – magukkal hozták a saját értékrendjüket, ezeket esetenként könnyen össze tudták hangolni egymással, máskor azonban ellentéteket váltottak ki. A csoportok sokfélék voltak: falangisták, karlisták,¹⁶ monarchisták – ezen belül alfonzinisták¹⁷ és juanisták¹⁸ –, valamint külön eszmei világot képviselt a hadsereg és az egyház.

A Franco-korszak magyar szakértője, Harsányi Iván úgy véli, a polgárháború éveiben és a frissen felálló diktatúra kezdeti szakaszában a falangisták és a konzervatívok eszméi áthatották egymást, a konzervatív elemekből eltűntek a liberalizmusból érkezett szálak, a spanyol környezetre igazított falangizmus pedig egyeduralkodónak tűnt. A különböző csoportok alapvetően más értékeket és elveket

¹⁴ Katona, 2007.

¹⁵ Fusi, 1985. 93–94.

¹⁶ A *carlismo* a 19. századi Spanyolországban született tradicionalista mozgalom, amely VII. Ferdinánd uralkodó 1833-ban bekövetkezett halála után a lánya, II. Izabella támogatói és az elhunyt király testvére, Carlos María Isidro (Károly Mária Izidor) követői között kirobbant három karlista háborút eredményezte (a *carlismo* elnevezés Carlos keresztnévére utal). A törvényes Bourbon-uralkodóval szemben a karlisták a későbbiekben is mindig állítottak egy trónkövetelőt, a spanyol polgárháborúban többségük a felkelő csapatokat támogatta.

¹⁷ Azon csoportok, amelyek a Második Köztársaság kikiáltása (1931. április 14.) előtti utolsó spanyol királyt, XIII. Alfonzot tartották Spanyolország törvényes uralkodójának; ha bekövetkezik a monarchia restaurációja, szerintük ismét Alfonzknak kell elfoglalnia a trónt.

¹⁸ XIII. Alfonz fia, Don Juan de Borbón (Bourbon János) hívei, akik őt vélték a spanyol trón jogos örökösének, és a Franco-korszakban hosszas „lobbitevékenységet” folytattak pártfogoltjuk érdekében. Don Juan azonban többször is szembekerült a Caudillóval, ezért Franco a királyi család következő nemzedékéből választott királyt Spanyolország számára: 1975-ben Don Juan fia, Juan Carlos (János Károly) lépett a trónra, akit maga a Caudillo taníttatott és készített fel az uralkodásra.

képviseltek, mindez magában hordozta az állandósuló belső konfliktusok veszélyét. A halmazok metszete azonban maga Franco tábornok volt: ő egyesítette magában a frakciók hitvallását, és ő vált az összeütközéseket megakadályozó legfőbb vezérré.¹⁹ Az említett szerző a polgárháború utolsó évére vonatkozóan írja: „1939 tavaszán valamennyi áramlat teljes ideológiai egysége elsősorban a legyőzött demokratikus tábor hatalmas és sokszínű gondolatkincsének merev tagadását jelentette”²⁰ – e megállapítás az 1940-es évekre is alkalmazható. A diktatúra végéig (1975) a különböző, egymáson felülkerekedni próbáló csoportok, úgynevezett „családok” pozícióharcai határozták meg a rendszer politikai-ideológiai fő irányait, ezek a vetélkedések azonban rendszerint a színpalak mögött zajlottak, a külvilág csak annyit érzékelt, hogy adott irányítói szinteken új személyek jelentek meg.

A köztársaságiak által a polgárháborúban kivégzett José Antonio Primo de Rivera nemzeti hősként, mártírként kapott helyet a győztes oldal panteonjában. A falangista vezér halála után Franco vette át a szerepét, José Antonio egy mindenki fellett álló védőszentté vált a nacionalisták szemében, kultusza hasonlatos volt a vallási fanatizmushoz. Ennek egyik első megjelenése a halála után készített *Jelen! José Antonio Primo de Rivera temetésén* (*¡Presente! En el enterramiento de José Antonio Primo de Rivera*, Departamento Nacional de Cinematografía, 1939) című rövid dokumentumfilm volt, amely a német és az olasz propagandafilmek hagyományait és technikai, filmnyelvi eszközkezelését követve bemutatja, mekkora űrt hagyott maga után a hős halála. A meglévő mítoszt táplálja és nagyítja tovább, összekapcsolva azt a jelennel. Ahogyan a narrátor fogalmaz: „A nép átérzi José Antonio drámáját és képes áhítattal adózni az új cézárnak, az új állam doktrínája megalkotójának, amelyet Franco a fegyveres győzelmével nyert el.” A diktatúra éveiben állandóan jelen lesz „a hiányzó” alakja, betöltve a vezér, a szent és a mártír hármas szerepkörét, majd el is foglalja a helyét a győztesek által emelt Elestek Völgye bazilikájában, ahol később Francót is eltemették (további 33 ezer halott társaságában).²¹

Az 1939-ben már a harmadik kiadását megélő és az iskolákban kötelező tananyagként jelen lévő, a Falange ideológusai által támogatott *Catecismo patriótico español* összefoglalja, hogy milyen ideológiai alapokon nyugszik az új Spanyolország. Franco áll a társadalom csúcsán, ő a legfőbb vezér (*el Caudillo*), a tábornokok tábornoka (*el Generalísimo*), aki a spanyol nemzet ura. Isten választotta ki őt Spanyolország felemelésére, a nép tehát az Úrnak engedelmeskedik azáltal, hogy elfogadja Francót vezérének. A katolikus vallás egységbe fogja a hispán fajt, ezért az egyház a hatalom egyik legfőbb támasza. A kasztíliai spanyol lesz a civilizáció nyelve, maga mögé utasítva az angolt és a franciát. Miután oldalakon keresztül sorolja a nemzet történelmi eredményeit, elérkezik a jelenhez, amelyben hét fő ellenséget nevez meg: liberalizmus, demokrácia, judaizmus, szabadkőművesség, kapitalizmus, marxizmus, szeparatizmus. A nemzeti csapatok által vezetett keresztes hadjárat átmenetileg legyőzte ezeket, de nem tudta elérni a tényleges megsemmi-

19 Harsányi, 1988. 153–154.

20 Uo. 161.

21 Erről részletesen: Lénárt, 2010.

sítésüket, továbbra is lesben állnak. Spanyolország a Nyugat egyetlen reménysége, hogy fennmaradjon a civilizáció.²² A fennálló hatalom két fő pillérét – a mindenütt jelen lévő Nemzeti Mozgalom mellett – a hadsereg és az egyház jelentette, az ő értékrendszerük alkotta a mindenki által tiszteletben tartott alapelveket.

A második világháború utolsó éveiben már láthatóvá vált, hogy a tengely-hatalmak alulmaradnak a küzdelemben, és a Franco-rezsim számára is világos volt, hogy a fasiszta retorikát alkalmazó csoportok nagy súlya a továbbiakban már nem lesz tartható – a korábban kötelező érvénnyel használt, karlendítéssel történő köszöntést is betiltották. A háború sejtethető végkimeneteléből következett, hogy a győztes országok számára valószínűleg elfogadhatatlanná válik egy, a fasiszmussal szimpatizáló rendszer fennmaradása Európában; ha nem történik változás, akkor mindez teljes elszigetelődést, esetleg katonai beavatkozást is maga után vonhat. Az egyház és egyéb befolyásos szervezetek már eddig is féltékenyen szemlélték a Falange hatalmát, esetenként a Caudillo is korlátozva érezte magát, amiért kívánalmainak kell megfelelnie. Gyökeres bel- és külpolitikai fordulatot hajtottak végre, amelynek következtében a Falange és társszervezetei veszítettek erejükből, az 1940-es évek második felétől pedig a falangista eszmék és személyek – a karlizmussal és az alfonzinista monarchizmussal egyetemben – egyenlő súlyú csoportként integrálódtak a többi család közé. 1945-től a Propagandisták Nemzeti Katolikus Szövetsége (Asociación Católica Nacional de Propagandistas – ACN de P), 1957-től pedig az Opus Dei²³ körébe tartozó politikusok és technokraták foglaltak el kulcsbeosztásokat. A Falange merev szárnyai az 1970-es évek elején, egy rövid visszarendeződési kísérlet során kerültek ismét előtérbe, de ez átmenetinek bizonyult. Elsősorban olyan személyeken múltott a diktatúra sikere, akik egyszerre (vagy egymás után) több frakcióhoz is tartoztak. Ilyen volt például Alfredo Sánchez Bella is, aki elvakult falangista propagandistából a korszak végére a részleges nyitást sem elutasító tájékoztatási és idegenforgalmi miniszter lett.²⁴ Ők és a legfontosabb tisztségeket betöltő társaik érzékelték a változások szükségét, és – bár csak lassan és kis mértékben – belülről próbálták meg más utakra terelni a rezsimet.²⁵ 1939 és 1975 között állandó tényezőként csak a hadsereg és az egyház volt jelen a rezsim irányításában, valamint – magától értetődően – Francisco Franco tábornok mint a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű első számú vezető.

22 González Menéndez-Reigada, 1939.

23 Az Opus Dei katolikus szervezetet Josemaría Escrivá de Balaguer alapította 1928-ban. A diktatúra második felében az Opus Dei technokratái kulcspozíciókat töltöttek be az állam legfelsőbb szintjein, és ők indították el a fejlesztéseket az országban. A vallási, üzleti és politikai életben a mai napig ellentmondásos tevékenységet kifejtő, a Franco-diktatúrával teljes mértékben együttműködő szervezetet a spanyol társadalom gyanakvással szemléli, gyakran használják rá a „Szent Maffia” elnevezést.

24 Alfredo Sánchez Bella a polgárháború éveiben a Falange propagandaszekciójának vezetője, később számos jelentős tisztséget töltött be a rezsimben. Az Opus Deinek is tagja volt, 1969 és 1973 között tájékoztatási és idegenforgalmi miniszter. A nyitás periódusát követő rövid életű visszarendeződésben Sánchez Bella visszatérést jelentett a konzervatívabb politikához, ugyanakkor elfogadta a bizonyos mértékű változások szükségességét.

25 Esparza, 2011. 75.

Fasizmus vagy valami hasonló?

1937-ben egy névtelen szerző a *Vértice* című falangista folyóiratban közölte A tömegek esztétikája²⁶ című cikkét, amely alapján nyomon követhető, hogyan kívánta a Falange szisztematikusan befolyása alá vonni a tömegeket. Az írás kiindulópontja, hogy az első világháború után a bolsevik propaganda hatására Európa országainak népe elveszítette képességét a józan gondolkodásra, a nemzeti pártok pedig szét-töredezték, alkalmatlanok voltak a vezetésre. Ekkor születik meg a hazafias erők és lelkiületük összefogásából egy új ideológia és egy új állam, amelyeket egy erős, magabiztos és megingathatatlan vezér, a Caudillo irányít. Ez a vezér messianisztikus módon emelkedik a nép fölé, és vezeti azt a helyes irányba. Franco megnyilatkozásainak megörökítése során azt a tényt vették alapul, hogy a tömegeket döntően befolyásolja a hősiesség ábrázolása, az ünnepi események és a vallási ceremóniák pedig hatásuk alá vonják az embereket. A nézőnek éreznie kellett, hogy fontos részét képezi az új államnak, az állam érte létezik, érte dolgozik, és minden, ami a vászonról visszaköszön, az ő érdekében történik. Ugyanakkor mindennek csak akkor lehet hatása, ha tudatosul a közönségben: őket nem egyéenként, nem individuálisan szólítják meg, hanem a közösség, a tömeg részeként. Ennek a tömegnek pedig, amennyiben szereti hazáját, feltétel nélkül ki kell szolgálnia a Franco-rendszert, mivel a Caudillo által megteremtett berendezkedés a spanyol állam jólétét és üdvözlését kívánja elérni. A cikk szerint a náci Németország és a fasiszta Olaszország adják a tökéletes modelljét ennek az új esztétikai rendszernek, de még a szovjet viszonyokban is felfedezhető használható elem.

A Franco-diktatúrával foglalkozó spanyol és külföldi történészek között gyakran felmerül a kérdés: fasizmus volt-e a spanyol rendszer? Manuel Vázquez Montalbán író Palmiro Togliatti és Nicos Poulantzas munkáit alapul véve az alábbiakban azonosítja az európai fasizmusok tíz legfőbb ismervét: nacionalizmus, jogi önkény, az elit kultusza, militarizmus, a család tisztelete, az oktatási és információ-közlő szervezet feletti kontroll, értelmiségellenesség, korporativizmus, rasszizmus és antiklerikalizmus. Ezek döntő többsége a spanyol esetben is felfedezhető, de az utolsó előtti elem másként, az utolsó pedig egyáltalán nem jelenik meg.²⁷ Spanyolországban a vallás tekintetében a nemzeti katolicizmus vált mindenható tényezővé, vagyis a katolicizmus kizárólagossága, államalkotó jellege megkérdőjelezhetetlen volt. A rassz kérdése nem faji üldözésként, hanem a kiemelkedő hispán faj felmagasztalásaként jelentkezett – a legösszetettebb módon a Ramiro de Maeztu által kidolgozott *Hispanidad* (hispániságtudat) felfogásából kiindulva nem faji alapú kirekesztésről (antiszemitizmus) beszélhetünk, hanem mérsékelt volumenű, vallási alapú megvetésről (antijudaizmus); a zsidó nép iránt tanúsított ellenérzések leginkább a retorika szintjén maradtak. Ismertek már a rezsim – nem államilag irányított, de

26 Ismeretlen szerző: Estética de las muchedumbres. In: *Vértice*, No. 3. 1937. június. Az eredeti szöveg nem áll rendelkezésemre, de a Franco-korszak társadalmát és művészetét vizsgáló könyvek közül több is részletesen ismerteti. Például: Llorente, 1995. 27.

27 Vázquez Montalbán, 2004. 14.

egy ideig a Caudillo által is eltűrt – zsidómentő akciói,²⁸ egyes zsidó művészek támogatása (mint a Spanyolországba emigrált Vajda László magyar filmrendező esete). Mindenekelőtt az ellenségkép egyértelmű kijelölése, a spanyol történelmen végigvonuló bűnbakképzés 20. századi változata²⁹ állt a rezsim politikájának középpontjában. Franco beszédeiben és a sajtóban a marxizmus, a bolsevizmus, a kommunizmus, a szabadkőművesség, a kapitalizmus, a judaizmus, a liberalizmus szavak jórészt egymás szinonimáiként szerepeltek. A propaganda szerint az idegen hatalmak ügynökei beszivárogtak a nemzeti Spanyolország minden szférájába, és a fenti eszmék szolgálatában belülről próbálták szétbomlasztani az új rendet.

A Franco-rendszert, mindenekelőtt az 1940-es évek második felétől, már túlzás lenne fasisztának nevezni, helyesebb körülhatárolás lenne a „fasisztoid jelleggel bíró totalitárius rezsim” címke. Edward Malefakis amerikai hispanista az erre a kérdésre vonatkozó vélekedések összegzéséeként készített hosszú tanulmányában kifejti, melyek a fasiszták legfőbb jellemzői, majd ezek után tételesen elemzi, miért is nem feleltethető meg ezeknek a Franco-rendszer. Szerinte a Caudillo, ellentétben a fasiszta diktátorokkal, nem akart egy új társadalmi struktúrát létrehozni, hanem helyre kívánta állítani az idealizált múltbeli Spanyolország-képet, méghozzá az általa totalitáriusnak nevezett Katolikus Királyok államának mintájára. Fontos különbségnek véli Malefakis, hogy Mussolinivel és Hitlerrel szemben Franco külpolitikai és terjeszkedési ambíciói visszafogottabbak voltak, mindössze Marokkó, Nyugat-Szahara és Gibraltár kérdése méltó említésre; a birodalomépítési terv csak szellemi síkon, a *Hispanidad* keretein belül született meg. A fasiszták a tömeget mozgósítani akarták, hogy közösen építsék a fasiszta jövőt; ezzel szemben Franco a diktatúra fennállásának döntő részében inkább demobilizálni igyekezett a népet, a rendszer stabilizálódása után pedig a társadalom nyugodtan és szorgalmasan dolgozó rétegeire koncentrált. Az állam iránti szimpátiát és hűséget, feltétlen támogatást kifejező tömegdemonstrációk nagysága – bár kétségtelenül látványos események voltak – nem ért fel a fasisztákban tapasztalhatókéval. A spanyol rezsim nagyszabású művészi megnyilatkozásai (építészet, festészet) és propagandagépezete is jóval visszafogottabb volt, mint a fasiszták esetében. A vezérközpontú irányítás ellenére Franco karizmája nem vetekedhetett Hitlerével és Mussoliniével, nem emelkedett isteni magasságokba, a Caudillo soha nem lett Duce vagy Führer. A német és az olasz vezér még az irányító csoportok között sem tűrte meg a pluralizmust, szemben Francónak a hatalmi apparátusban kulcsszerepet betöltő, úgynevezett családjaival. Az egyik legfontosabb szempont az egyház: a németek és az olaszok inkább elkerülték a papsággal való együttműködést, kifejezetten meg is romlott a hatalom és az egyház közti viszony, a spanyol tábornok azonban államának szerves részévé tette a katolikus egyházat. A szerző végkövetkeztetése, hogy Franco nem akart létrehozni utópikus társadalmat; egyes elemeit átvette, de összességében nem adaptálta az olasz fasisztát. A zsidósághoz is eltérő módon viszo-

28 A magyar esetről, elsősorban a több mint ötezer magyar zsidó életét megmentő Ángel Sanz Briz spanyol követségi ügyvivő tevékenységéről részletesen: Espada, 2013; Harsányi, 2004.

29 Történelmi perspektívában lásd: Lénárt, 2013.

nyult. Malefakis hangsúlyozza, hogy nem akarja kisebbiteni a spanyol diktatúra bűneit, mindössze világos összehasonlítási alapokat szeretett volna felállítani.³⁰

Ormos Mária is úgy vélte, hogy a Franco-rendszer különbözött a német és az olasz esettől, ugyanis a fasiszta elit részese volt a hatalomnak, de – ellentétben a másik két országgal – nem vált azonossá vele. Szintén fontos különbség, hogy a spanyol nacionalisták a hadsereg vezette és a nagybirtokosság által támogatott felkelés útján szereztek meg a hatalmat.³¹

A Franco-rezsim szimbólumrendszere is építőeleme a korszak kulturális és társadalmi reprezentációinak. Az egyenruhák, zászlók, himnuszok és indulók, építmények, emlékművek, személyek ikonográfiája a diktatúra berendezkedésének alapvető részeit képezték, azok megjelenése általános volt a mindennapokban, a társadalmi élet és az ünnepek során, valamint a művészetek, így a film területén is.³²

A spanyol fasizmus mérlege

A Falange tevékenysége gyakran látványos volt, elsősorban merényletek és utcai zavargások révén, erejét azonban nagymértékben felnagyította, hogy Franco tábornok a polgárháború után elsősorban erre a szervezetre támaszkodott. A történelmi konszenzus alapján összességében marginális csoportnak tekinthető, szervezettségében és jelentőségében nem hasonlítható össze az olasz fasiszta mozgalommal és párttal. Önmagában nem sikerült ellehetetlenítenie a baloldalt, nem volt lehetősége levezényelni alapvető politikai változásokat, a tömegek számára sem mutatkozott vonzósnak; előtérbe kerülése csak a polgárháború és a diktatúra miatt történhetett meg. Franco határozott úgy, hogy a Falange egyeduralkodóvá válik anélkül, hogy elsöprő társadalmi támogatással rendelkezett volna, majd azt is ő döntötte el, hogy a nemzetközi helyzet alakulásával végül a háttérbe szorítja a pártot. Alapvetően az olasz fasizmusból táplálkozó alakulat volt, de a nemzeti jellegzetességei, valamint a csak látszólagos ereje és hatalma miatt gyakran „felemás fasizmus”-nak is szokták nevezni ezt a spanyol kísérletet.

A Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva Nacional Sindicalista (FET y de las JONS) hivatalosan két évvel a diktatúra bukása után, 1977-ben oszlott fel az új miniszterelnök, Adolfo Suárez rendelete alapján. Kapcsolati hálóját és eszmeiségét az önmagukat büszkén fasisztának és a „Franco nélküli francóizmus” képviselőinek valló tagjai más, már létező jobbközép vagy újonnan alakuló, rövid életű szélsőjobboldali pártokba mentették át. A közelmúltig csak marginális, kevéssé jelentős csoportosulásokban tűntek fel újra a Falange jelszavai. Az elmúlt években megjelent és egyre népszerűbbé váló radikális jobboldali-nacionalista párt, a VOX retorikájában visszaköszön néhány, a diktatúra időszakát felidéző elem, de egyelőre nem indokolt a fasizmus visszatérésének veszélye mellett ér-

30 Malefakis, 2005. 11–68.

31 Ormos, 1987. 432–433.

32 A Franco-diktatúra filmpolitikájáról és filmpropagandájáról lásd: Lénárt, 2014.

velni, a szélsőséges jelszavak nem hozták meg a várt sikert. Az olasz fasizmus spanyol szálának kibontakozása csak az adott történelmi helyzetben volt elképzelhető, amelyben a fentebb vázolt körülmények alakulása folytán a szélsőséges csoportok átmenetileg vezető szerepet kaphattak egy véres polgárháborúban és egy hosszan tartó diktatúra kegyetlen megtorlásokkal teli korai periódusában.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Anderle

1985 Anderle Ádám: *Megosztott Hispánia. Államfejlődés és nemzeti mozgalmak Spanyolországban*. Bp., 1985.

Beevor

2002 Beevor, Antony: *A spanyol polgárháború*. Ford.: Tomori Gábor. Bp., 2002.

Cercas

2013 Cercas, Javier: *Szalamiszi katonák*. Ford.: Körösi Ivett. Bp., 2013.

Csejtei

1998 Csejtei Dezső: A 98-as nemzedék és a spanyol történelem. In: *Aetas*, 13. (1998) 4. sz. 12–29.

Espada

2013 Espada, Arcadi: *En nombre de Franco. Los héroes de la embajada de España en el Budapest nazi*. Barcelona, 2013.

Esparza

2011 Esparza, José Javier: *Juicio a Franco*. Madrid, 2011.

Fusi

1985 Fusi, Juan Pablo: *Franco. Autoritarismo y poder personal*. Madrid, 1985.

Giménez Caballero

1932 Giménez Caballero, Ernesto: *Genio de España. Exaltaciones a una resurrección nacional y del mundo*. Madrid, 1932.

González Calleja

2012 González Calleja, Eduardo: La prensa carlista y falangista durante la Segunda República y la Guerra Civil (1931–1937). In: *El Argonauta español*, 9. (2012). <https://journals.openedition.org/argonauta/819> (letöltés: 2019. július 16.).

González Menéndez-Reigada

1939 González Menéndez-Reigada, Albino: *Catecismo patriótico español*. Salamanca, 1939.

Guarner

1971 Guarner, José Luis: *30 años de cine en España*. Barcelona, 1971.

Harsányi

1988 Harsányi Iván: *A Franco-diktatúra születése*. Bp., 1988.

2004 Harsányi Iván: Meggyőződés vagy kötelességteljesítés. Ángel Sanz Briz szerepe az üldözött magyar zsidók életében (1944). In: *Zsidóság a hispán világban*. Szerk.: Anderle Ádám. Szeged, 2004. 95–108.

2011 Harsányi Iván: A spanyol politikai konzervativizmus a 20. században. In: Harsányi Iván: *A félperifériától a centrum felé. Spanyolország és Portugália a „hosszú 19.” és még hosszabb 20. században.* Pécs, 2011. 171–208.

Katona

2007 Katona Eszter: *Olasz–spanyol kapcsolatok a második világháború éveiben.* Szeged, 2007.

Lénárt

2010 Lénárt András: Történelmi emlékezet, történelmi emlékhely Spanyolországban. Az El-esettek Völgye. In: *Mozgó Világ*, 36. (2010) 8. sz. 83–87.

2013 Lénárt András: A „tisza faj” kérdése Spanyolországban. A középkori hispán bűnbak-képzés okai, módszerei és 20. századi utóhatásai. In: *Bűnbak minden időben. Bűnbakképzés az európai és a magyar történelemben.* Szerk.: Gyarmati György – Pók Attila – Lengvári István – Vonyó József. Pécs–Bp., 2013. 171–180.

2014 Lénárt András: *A spanyol film a Franco-diktatúrában. Ideológia, propaganda és film-politika.* Szeged, 2014. (Második, bővített kiadás: 2018.)

Llorente

1995 Llorente, Ángel: *Arte e ideología en el franquismo (1936–1951).* Madrid, 1995.

Malefakis

2005 Malefakis, Edward: La dictadura de Franco en una perspectiva comparada. In: *Franquismo. El juicio de la historia.* Ed.: García Delgado, José Luis. Madrid, 2005. 11–68.

Ortega y Gasset

1983 Ortega y Gasset, José: *Két történelmi esszé.* Ford.: Farkas Géza. Bp., 1983.

Moradiellos

2000 Moradiellos, Enrique: *La España de Franco (1939–1975). Política y sociedad.* Madrid, 2000.

Morente

2013 Morente, Francisco: Rafael Sánchez Mazas y la esencia católica del fascismo español. In: *Falange, las culturas políticas del fascismo en la España de Franco (1936–1975).* Vol. 1. Coord: Ruiz Carnicer, Miguel Ángel. Zaragoza, 2013. 109–141.

Ormos

1987 Ormos Mária: *Nácizmus – fasizmus.* Bp., 1987.

Peñalba

2009 Peñalba, Mercedes: *Falange española. Historia de un fracaso.* Pamplona, 2009.

Vázquez Montalbán

2004 Vázquez Montalbán, Manuel: *Los demonios familiares de Franco.* Barcelona, 2004.

Zalai

2011 Zalai Anita: *Politikai pártok Spanyolországban 1931–1936.* Szeged, 2011.

ANDRÁS LÉNÁRT T.
SPANISH VERSIONS OF FASCISM

In the 1920s and 30s, while fascism reached its heyday in Italy, this ideology arrived in Spain as well through journalists and politicians who admired Benito Mussolini. During the Spanish Civil War and the early years of General Francisco Franco's dictatorship, members of the Falange political party gained protagonism in all major positions of the administration. Nevertheless, it was not evident whether they were real fascists, or they just admired Mussolini's fascism and tried to follow a couple of its principles. The aim of my paper is to highlight the major characteristic features of the fascism's Spanish versions, arguing that in this case we may face a special Spanish interpretation instead of the direct adaptation of the Italian fascist ideology.

A fasizmus ausztriai exportjának kezdetei

Bethlen és a Heimwehrek kapcsolati hálózata, 1927–1929

Az első világháborúval véget ért Közép-Európában a soknemzetiségű monarchiákra épülő nemzetközi rend. 1918-ban az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését és az utódállamok létrejöttét a helyi, belső adottságok és a nemzetközi viszonyok együttesen alakították. Az utódállamok többnyire forradalmi körülmények között, általános orientációs válságban, illetve nagyhatalmi, politikai átrendeződés közepette kezdték meg önálló nemzetállami létüket és a háborút követő válságkezelést.¹ Az első világháború – annak borzalmai és főképpen az addig nem tapasztalt mértékű erőszak – a kortársak számára a „boldog békeidők” letűnését jelentette. A háború befejezésével viszont az újrakezdés és egy jobb világ reménye sejlett fel. A tiszavirág-életű optimista, de korántsem euforikus jövőkép igen széles politikai és eszmei spektrumot fogott át: a szélsőbaltól a szociáldemokrácián keresztül egészen a szélsőjobb, igen változó tartalmakkal. A jövőképek többnyire abban különböztek, hogy demokratikus vagy pedig éppenséggel a demokráciát elutasító elemekre épültek, illetve abban, hogy az elképzelt „új embert” milyen tulajdonságokkal ruházták fel.

Az első világháború világszerte felgyorsította a 19. században megindult hosszú távú politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatokat.² A világháborút követő átfogó válság rányomta bélyegét a következő évtizedekben minden politikai és eszmeirányzatra,³ nemcsak a szélsőséges irányzatokra, hanem a konzervativizmusra, de a középbal szociáldemokráciára is. A világháborút követő globális politikai, társadalmi és gazdasági válságállapot mindazonáltal a politikai élet demokratizálásának mérföldkövévé is vált. A demokratikus elemek megvédése vagy elutasítása meghatározó tényezője volt a közép-európai politikai kultúra radikalizálódásának. Már az 1920-as években nyilvánvalóvá vált a politikai élet fragmentálódása, a baloldal és a jobboldal kibékíthetetlennek tűnő szembenállása, illetve a demokratikus és antidemokratikus gondolkodás konfrontációja.⁴ A demokratizálódás folyamatát külső, nemzetközi impulzusok is elősegítették. A háborús győztesek,

* A szerző az ELTE Savaria Egyetemi Központ Bölcsészettudományi Centrum Történelem Tanszékének habilitált docense (9700 Szombathely, Berzsenyi tér 2., murber.ibolya@sek.elte.hu).

1 Az osztrák és magyar válságkezelésről bővebben: Murber, 2018.

2 Reimann, 2004.

3 Dietz, 2016.

4 Sontheimer, 1971.

Woodrow Wilson intenciói alapján, a nyugati demokratikus modellt – amelynek ismérvei csupán a világháború utolsó éveiben kristályosodtak ki – tartották a belső stabilitás és az új nemzetközi rend garanciájának.⁵ A két világháború közötti közép- és délkelet-európai viszonyok azonban nem kedveztek a nyugati demokratikus politikai rendszer meghonosításának, sokkal inkább a helyi hagyományokra és gyakorlatokra épülő autoriter elemek váltak ebben a térségben meghatározóvá. A helyi viszonyok termékeny táptalajt jelentettek az 1920-as évek végétől az olasz fasiszta, majd az 1930-as évek közepétől a német nemzetiszocialista mintákat követő megerősödő autoriter berendezkedés számára.

A kezdeti demokratikus reményeket beárnyékolta a politikai modernizáció strukturális problémái,⁶ amelyek a társadalom politikai integrációjának és participációjának koncepcióját kérdőjelezték meg, illetve előkészítették az 1930-as évek autoriter rendszereinek győzelmét. Ezek a jobboldali autoriter rendszerek egymástól függetlenül épültek ki, ennek ellenére a közöttük fennálló kölcsönhatások szerepe sem elhanyagolható. A külső impulzusok tekintetében a tudományos kutatás elsősorban a fasiszta Olaszország és a nemzetiszocialista Németország hatásaira koncentrált, a helyi autochton autoriter elemek összehasonlításának mind a mai napig kevés figyelmet szenteltek.

Az első világháború után létrejött paramilitáris szervezetek jelentősége és transznacionális kapcsolati hálójának is új kérdésköröket vethet fel a közép-európai demokráciatörténet (*Demokratiegeschichte, history of democracy*) kutatása számára. A vesztes országok, Németország, Ausztria és Magyarország szélsőjobboldali csoportosulásai között az 1920-as évek elején tartós kapcsolati hálók jöttek létre. Ezeket a világháborús veszteség traumatikus tapasztalatából kiinduló jobboldali radikális mozgalmakat számos közös vonás jellemezte (demokrácia-, liberalizmus- és kommunizmusellenesség, a modernizáció elutasítása, antiszemitizmus, paramilitáns jelleg). Az 1920-as évek elején a mozgalmak szervezőit és vezetőit elsősorban világháborús, a hadseregben kialakított személyes ismeretség és kapcsolati háló kötötte össze. A szélsőjobboldali transznacionális kapcsolatrendszer nemcsak az egyes „nemzeti” mozgalmak közötti tudás- és ideológiai transfert szolgáltatta, hanem szerepet játszottak az illegális pénz- és fegyverszállítások lebonyolításában is, ezáltal nacionalista és revíziós célokat szolgáltattak.⁷

Az 1920-as évek végén a fasiszta Olaszország egyfajta védőernyő- és bábkodó szerepet kívánt betölteni a félkatonai hálózatok felett, majd az 1930-as évek első felében e téren a nemzetiszocialista Németország váltotta fel. A geopolitikai befolyásszerző és a külpolitikai mozgástér bővítését szolgáló „játsmákba” az 1920-as évek végén a Bethlen István nevével fémjelzett, aktívvá váló magyar külpolitika is bekapcsolódott. Bethlen igyekezett az osztrák radikális jobboldali, pártfüggetlenségre törekvő Heimwehr-mozgalmat a magyar revíziós törekvések szolgálataiba állítani. Ennek érdekében összekötő szerepet vállalt Mussolini és az osztrák

⁵ Frie, 2018. 104.

⁶ Pelinka–Bischof–Fend, 2017.

⁷ A pénz- és fegyverszállításokra: Murber, 2013a.

radikális jobboldali mozgalom vezetői között, előkészítve ezzel a fasizmus behatolását Ausztriába, amivel egyben akaratan kívül a magyar külpolitikai mozgásteret is csökkentette. Jelen tanulmány fókuszában az osztrák szélsőjobboldali félkatonai mozgalom 1927–1929 közötti magyar támogatása áll, aminek célja egy Magyarországgal szemben megengedőbb politikát folytató osztrák jobboldali vezetés hatalomra segítése volt.

A téma szakirodalmáról

Különösen az első világháborúban vesztes országok lakosainak életére nyomta rá a bélyegét a háború után elszabadult politikai erőszak, amely ekkor a politikai kultúra részévé vált. Közép-Európában – Heinz Gollwitzer megfogalmazása szerint – a paramilitarizmus „önálló jelenségként” jelent meg. A két világháború közötti közép-európai paramilitáris mozgalmak történetének feltárása viszonylag későn, az 1970–1980-as években indult meg, és főként létrejöttük körülményeit és nemzetiszocialista gyökereit elemezték.⁸ A munkák többsége a politikatörténeti összefüggésekre koncentrált és nemzetállami keretek között vizsgálódott, kevesen vállalkoztak a transznacionális kapcsolati hálózatok feltárására. A magyarországi kutatók közül a legismertebbek Kerekes Lajos⁹ és Soós Katalin,¹⁰ míg a német nyelvű történészek közül Francis L. Carsten,¹¹ Ludger Rape¹² és részben Walter Wiltschegg¹³ munkái.

Közel egy évtizede a *history of violence* részdiszciplína felfutásával a történeti vizsgálatok középpontjába került az 1918 utáni erőszak. Elég csak a Dublini Egyetemen működő Centre for War Studies tevékenységére, illetve Robert Gerwarth¹⁴ és Jay Winter¹⁵ munkáira gondolnunk. A kutatások arra a következtetésre jutottak, hogy az első világháború erőszak-dinamikájának több évtizedes elő- és utóélete is volt. Másrészt a két világháború közötti erőszak-történet továbbra is a német félkatonai szervezetek történeti összefüggéseire fókuszál, miközben a Habsburg utódállamokra éppen úgy jellemző félkatonai erőszak feltárása még várat magára. Kivételnek számít Enzo Traverso transznacionális megközelítése, az olasz történész a két világháború közötti európai eseménytörténetet az európai polgárháború történeteként írta meg.¹⁶

A vesztes országokban a jobboldalon meghatározó szerephez jutottak a paramilitáris mozgalmak és azok vezetői. Az utóbbi években Robert Gerwarth foglalkozott a félkatonai szervezetek és erőszakkultúrájuk „örökségével”. A dublini professzor azt állapította meg, hogy csekély személyi egybeesés figyelhető meg a

⁸ Az 1918 utáni német erőszak-történet legújabb alapmunkája: Jones, 2017.

⁹ Kerekes, 1966.

¹⁰ Soós, 1967.

¹¹ Carsten, 1977.

¹² Rape, 1977.

¹³ Wiltschegg, 1985.

¹⁴ Gerwarth, 2013; Gerwarth, 2017.

¹⁵ Winter, 1996.

¹⁶ Traverso, 2007.

háború utáni szélsőjobboldali mozgalmak tagjai és az 1930-as évek diktatúráinak működtetői között. Megítélése szerint a politikai kultúra alakulását azonban markánsan befolyásolták a szélsőjobboldali mozgalmak radikális retorikája és megnyilvánulásai: a demagógia és a kirekesztő ellenségképek.¹⁷

Az ezredforduló óta kiteljesedett posztmodern történetírásnak, továbbá a *cultural* és a *spatial turn*nek köszönhetően a politikai erőszak tanulmányozását folyamatosan bővülő eszköztár segíti. Az új történeti kutatások azonban alig vagy csak nagyon kis mértékben kérdőjelezik meg a fasiszta és fasisztoid szélsőjobboldali mozgalmakról kialakult több évtizedes narratívákat, még többnyire hiányoznak az új kérdésfelvetések. Az 1920-as évekbeli szélsőjobboldali szubnacionális csoportosulások kapcsolatrendszerének feltérképezése viszont új megközelítéseket kínálhat Közép-Európa transznacionális, nemzetállami határokat átívelő történetének megírásához is.¹⁸ A német és az osztrák félkatonai szervezetek az állami struktúráktól függetlenül, az állami erőszak-monopóliumot erodálva tevékenykedtek. A magyar szélsőjobboldal számos aktív szereplője azonban a „féhérterror” és a félkatonai szervezetek 1920-as évek elején történt felszámolását követően a nemzeti, revíziós célok szolgálatába állt, ezáltal erősítve az állami erőszak-monopóliumot és a konzervatív-autoriter hatalmi struktúrák kikristályosodását.

A magyar transznacionális kapcsolati hálózatokat többnyire első világháborús katonatisztek tartották életben, akik az 1920-as évek végén saját kormányuk szolgálatába szegődtek. A konzervatív kormányok és a szélsőjobb ellenségképe sok pontban találkozott; leginkább a baloldali, illetve szociáldemokrata befolyás – akár erőszakos – visszaszorítására törekedtek, és mindez összefonódott a latens vagy nyilvánvaló politikai antiszemitizmussal is.¹⁹ Ezek voltak azok az érintkezési pontok, amelyek eszmétörténetileg is megkönnyítették a fasiszta gondolat behatolását Közép-Európába. Mindezek alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy az 1930-as évek elején Közép-Európában felerősödő autoriter tendenciákért nem csupán a fasiszta és a nemzetiszocialista befolyás és nyomás volt felelős. A nemzeti-konzervatív kormányok és az általuk instrumentalizált szélsőjobboldali kapcsolati hálózatok közötti kölcsönhatás is jelentős impulzust adott az autoriter törekvések megerősödésének.

Az osztrák Heimwehrek magyar támogatásának céljai és kapcsolati hálózata

A két világháború közötti magyar–osztrák diplomáciai kapcsolatok ugyan nem nélkülözték a politikai viharokat, ezek azonban inkább szimbolikus jelentőségűek voltak, mintsem valós és tartós konfliktusok.²⁰ Annak ellenére, hogy Ausztria az első világ-

¹⁷ Gerwarth, 2013. 129–133.

¹⁸ A Heimwehr-mozgalom kapcsolati hálójának transznacionális megközelítése: Hamerli, 2019. 63–73.

¹⁹ Richters–Fritz, 2018. 155–166.

²⁰ Murber, 2013b.

háborút lezáró békében megkapta Burgenlandot, Magyarország számára a kisantant szorító gyűrűjében a nyugati szomszéd mindvégig stratégiai partner maradt.²¹

Az 1920-as évek utolsó harmadáig, a Népszövetség katonai és pénzügyi felügyeletének végéig (Magyarország 1927, Ausztria 1928) Bécs és Budapest egyaránt kénytelen volt alávetni magát a vesztes országokra kényszerített teljesítési politikának (*Erfüllungspolitik*). Egyik ország vezetése sem rendelkezett kidolgozott koherens külpolitikai doktrínával. Többnyire az alapvető célokhoz ragaszkodva, de a nemzetközi környezet változásaihoz ad hoc alkalmazkodva, folyamatosan alakították külpolitikai irányvonalukat. Ausztria számára az 1920-as évek második felében Ignaz Seipel kancellár – a kedvező körülmények bekövetkeztéig – a kivárásos semlegességi politikát vélte hasznosnak. Az 1930-as évek osztrák kancellárjai, Engelbert Dollfuss és Kurt Schuschnigg, szakítottak a korábbi kvázi semlegességi politikával. Az olasz–magyar kapcsolatok elmélyítése által kívántak az egyre szűkülő külpolitikai mozgástérben előnyöket szerezni Ausztria számára.

Bethlen István az aktív szövetségi politikát vallotta, noha annak lehetőségei mindvégig erősen korlátozottak maradtak. A magyar miniszterelnök egy olasz–német–magyar revíziós blokk létrehozását tartotta szükségesnek. Ebben a konstellációban Ausztria szerepe az Anschluss kérdésétől függött, és ez az irányelv egészen 1938-ig, Ausztria Németország általi annexiójáig érvényben maradt. Az 1927 tavaszától a magyar revíziós törekvéseket támogatni hajlandó Olaszországhoz való közeledés ismét felvetette az Ausztriához fűződő viszony kérdését is.²² Olaszország és Ausztria kapcsolatát a világháború vége óta erősen megterhelte a dél-tiroli helyzet,²³ amelynek Olaszország számára való kedvező rendezése nélkül az olasz–osztrák közeledés elképzelhetetlen volt. Az olasz–magyar kölcsönös egyeztetések célja egy olyan bécsi kormány hatalomra juttatása volt – akár erőszakos puccs segítségével is –, amely mindkét országgal szemben egyaránt megengedő, egyúttal markánsan jobboldali politikát képviselt volna.

1927 nyarán az új olasz–magyar külpolitikai stratégia megvalósításához egy váratlan osztrák belpolitikai erőeltolódás kínált alkalmat. Ausztria a jobb- és a baloldal között egyre fokozódó konfrontáció miatt polgárháború közeli állapotba sodródott. Az 1927. júliusi eseményeket nem gazdasági, hanem egyértelműen politikai tényező, a politikai erőközpontok nagyfokú, egyre kiélezettebb szembenállása okozta. Míg az 1920-as évek első felében a politikai csatákat Ausztriában elsősorban parlamenti keretek között vívták, 1927 nyarától a politikai rivalizálás és konfliktusok mindinkább az utcán, a katonai felvonulások és erődemonstrációk formájában öltöttek testet, s mindez végül az 1934. februári polgárháborúhoz vezetett.

21 Murber, 2019. 214.

22 Az olasz–magyar kapcsolatok hátteréhez bővebben: Juhász, 2014.

23 Az 1915-ös londoni titkos szerződés Dél-Tirolt Olaszországnak ígérte, amelyet a győztes Olaszország 1918 őszén meg is szállt. Az 1919. szeptemberi saint-germaini békeszerződés Olaszországnak ítélte a Brenner-hágótól délre eső, közel 250 ezer főnyi német ajkú lakossággal rendelkező dél-tiroli területeket. Bővebben: Dotter-Wedrac, 2018.

1927 közepéig a szociáldemokrata Schutzbund katonai fölénye, gyakorlatilag egyeduralma érvényesült az utcán.²⁴ A Heimwehrek²⁵ határozott fellépése azonban megtörte a baloldali félkatonai monopóliumot. A taglétszám és a pénzügyi támogatások ugrásszerű növekedése azonban túlságosan megnövelte a Heimwehr-vezetőség önbizalmát.²⁶ Egyre nyíltabban hangoztatták, hogy akár a kormány megdöntésére is készek, ha az nem képes vagy nem akar a baloldali veszélynek ellenállni.²⁷

A folyamatosan hangoztatott baloldal-ellenesség és a hirtelen jött népszerűség felkeltette a magyar kormánykörök érdeklődését a mozgalom iránt. 1927. nyár végén a Heimwehr-mozgalom több tartományi vezetője is közvetlenül Bethlenhez fordult anyagi és fegyverzetbeli segítségért, illetve tőle remélték a fasiszta olasz körökkel való kapcsolatfelvétel elősegítését is.²⁸ A kapcsolatfelvételt megkönynyítették Bethlennek a német és az osztrák szélsőjobboldali csoportokkal az 1920-as évek elején ápolat kapcsolatai is.²⁹ Az osztrák mozgalom vezetői úgy érveltek, hogy mindkét ország javára válna, ha magyar támogatással megtörne a szociáldemokrata befolyás. „A két polgári uralom alatt álló ország 15 milliós lakossága nemcsak saját maguk gazdasági fellendülését érhetné el, de egymaga az a körülmény, hogy Európa centrumát felszabadítaná a vörös uralom alól, hatalmas impulzust adna egész Európa beteg gazdasági életének meggyógyítására.”³⁰

1927 közepétől Bethlen a régi kapcsolataira építve új hálózatot épített ki a Heimwehrekhez. A kapcsolattartási feladatokat a követségi tanácsosnak kinevezett vitéz Jánky Béla³¹ lovassági tábornok látta el, aki már 1920–1922-ben is jeleskedett Münchenben a bajor-osztrák szélsőjobboldali kapcsolatok kiépítésében. Az ügy titkosságára való tekintettel Jánky követségi tanácsosi kinevezése ellenére nem a bécsi magyar követnek tartozott beszámolási kötelezettséggel, hanem közvetlenül a külügyi központba küldte jelentéseit, amelyeket „szigorúan titkos használatra” felirattal látott el.³² Jánky 1929-ben katonai attaséi kinevezést kapott, majd az 1930-as évek elejétől magánemberként bonyolította a Bethlen és a Heimwehrek közötti kommunikációt.³³ Kezdetben a Heimwehrek titkos támogatásáról a magyar külügyminisztériumban is csupán két személy, Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter állandó helyettese és Apor Gábor, a politikai osztály vezetője tudott. Walkó Lajos

24 Naderer, 2004.

25 A Heimwehr-mozgalom tartományi szinten szerveződött, ideológia, politikai célok és jövőkép tekintetében is mindvégig heterogén félkatonai szerveződés volt, amit még tovább terhel az egyes tartományi egységek vezetőinek rivalizálása is. Höbelt, 2016.

26 Wiltshegg, 1985. 40–41.

27 MNL OL KüM K64 1927 20t 352/129. Bécs, 1927. július 29.; 357/1927. Bécs, dátum nélkül és 301/1927. Bécs, 1927. szeptember 20.

28 MNL OL KüM K64 1927 20t 455/1927. Róma, 1927. szeptember 10.

29 Erről bővebben: Soós, 1967. 3–43.

30 MNL OL KüM K64 1927 20t 357/1927. dátum nélkül.

31 Fivére Jánky Kocsárd vezérkari főnök. A család Horthyval is rokonságban állt.

32 MNL OL K64 1928 20t 397/1928. Bécs, 1928. június 15.

33 Nemes, 1964. 137.

külügyminisztert csak 1929-től avatták be az ügybe, amikor a magyar befolyás már erősen csökkenő tendenciát mutatott.

Bethlen a támogatásért cserébe több elvárást is támasztott a mozgalommal szemben. A kezdeti alapvető célkitűzés egy új jobboldali, szociáldemokrata, baloldali befolyás nélküli osztrák kormány hatalomra segítése volt, ami tulajdonképpen a keresztényszocialista Ignaz Seipel kancellár erőszakos eltávolítását jelentette volna. A magyar kormányfő elképzelése szerint egy „megbízható” osztrák jobboldali kormány szemet hunyna a Magyarországra irányuló illegális olasz fegyverszállítás felett és egyúttal biztosítékot nyújtana egy esetleges osztrák-csehszlovák közeledéssel szemben is.

Az 1920-as évek végén azonban a keresztényszocialista középjobboldal és a töredezett szélsőjobboldal kapcsolatrendszere Ausztriában nem olyan volt, miként azt Bethlen feltételezte. Egyrészt az 1920-as évek eleje óta a megdönteni kívánt Ignaz Seipel osztrák kancellár intenzív kapcsolatokat ápolt a Heimwehrekkel. Az osztrák nagyiparos és nagybirtokos körök pénzei a prelátus-kancellár és Johannes Schober bécsi rendőrfőnök kezén keresztül jutottak el a mozgalomhoz.³⁴ Seipel át szeretne volna alakítani a független, „pártok felett álló” Heimwehr-mozgalmat egy, a keresztényszocialista párt szolgálatában álló félkatonai magánhadsereggé, amely ezek után „segédrendőrségi”³⁵ feladatokat kapott volna a szociáldemokraták visszaszorításában. A radikális jobboldali mozgalom vezetői viszont éppen a kancellár befolyása és ellenőrzése csökkentése érdekében kerestek új külföldi támogatókat, és fordultak többek között a magyar miniszterelnökhöz is. A Heimwehr-vezetésnek rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a pénzügyi függőség ellensúlyozását szolgáló külföldi támogatásnak is ára van, mivel Budapest és Róma is ellenszolgáltatásokat várt el segítségé fejében. Másrészt nem hagyható figyelmen kívül, hogy a keresztényszocialista kancellár élete utolsó éveiben intenzíven közeledett – ideológiai értelemben is – a szélsőjobboldal autoriter, demokráciát felszámolni akaró nézetei felé. Seipel – ahogy utóda, Johann Schober is – polgári berendezkedést képzelt el, és ezen az alapon határolódott el az osztrák szociáldemokraták által csupán a jelszavak szintjén hangoztatott proletárdiktatúrától.

Seipel 1928 folyamán egyre kevésbé vélte szükségesnek a demokráciát, az olasz fasizmust azonban nem tartotta követendőnek, helyette egy keresztény elveken alapuló hivatásrendi-korporatív államot képzelt el, amelynek eszmerendszeréről egyre többet elmélkedett és nyilatkozott is. Elképzelései az Engelbert Dollfuss kancellársága alatt kiépített autoriter „Ständestaat” (hivatásrendi állam) eszmei előfutárának tekinthetők.³⁶ Az osztrák belpolitika tragédiája volt a jobb- és a baloldal összebékíthetlensége, aminek az 1918–1919 folyamán kiépített demokratikus intézmények is áldozatává váltak.³⁷ A proletárdiktatúrát csak propagandájában hangoztató ausztromarxista szociáldemokrata párt mindvégig, az autoriter diktatúra 1934-es kiépítéséig ragaszkodott a parlamentáris demokrácia kereteihez. A konzervatív kancellárok

34 Részletes összegek: Wiltschegg, 1985. 285–287.

35 Carsten, 1977. 59.

36 Murber, 2008. 213.

37 Pelinka, 2017.

– Seipel és Schober – eszközként, lehetséges „pótfegyverként” tekintettek a baloldali veszéllyel szemben a szélsőjobboldali mozgalomra, mindössze egy rövid életű Heimwehr-hatalomátvétellel számoltak.³⁸ A keresztény-konzervatív kancellárok fiatalabb, nem a Habsburg Monarchiában szocializálódott generációja – Engelbert Dollfuss és Kurt Schuschnigg – azonban a Heimwehrekben már a keresztény-konzervatív autoriter diktatúra egyik véderejét látta.

Az 1920-as évek végére a szélsőjobboldali osztrák mozgalom nyomásgyakorló eszközzé vált. Az osztrák konzervatív kancellárok (Seipel, Schober, Dollfuss) politikája, a magyar és az olasz, illetve a német Gustav Stresemann-féle támogatás egymást erősítve a demokratikus struktúrák leépítése és az autoriter tendenciák erősítése irányába hatottak. A Nobel-békedíjas német külügyminiszter Waldemar Pabst³⁹ porosz katonatisztnak a tiroli Heimwehrben végzett tevékenységén keresztül titkos pénzekkel támogatta a mozgalmat.⁴⁰ Pabst, aki az 1920-as évek végén a mozgalom második emberévé vált, titkos megbízatását olyan sikeresen álcázta, hogy mindenki, még az olasz–magyar pénzügyi támogatók is azt hitték, hogy a Heimwehr az olasz és a magyar ügyet szolgálja.⁴¹ A porosz tiszt valójában a német külügyi hivatalnak dolgozott „Deutschtumsagent”-ként, és a német külügyminiszter tanácsadója volt az osztrák- és az Anschlusskérdésben. Ebben az összefüggésben a Heimwehr feladata az Anschluss előkészítése volt, ezért határozottan igyekezett minden olyan együttműködést meggátolni, ami egy jövőbeli Anschluss bármilyen akadályát képezhetné.

A Heimwehreket támogató magyar akciók, 1927–1929

Bethlen 1927. nyár végén örömmel fogadta a Heimwehr önkéntes felajánlkozását. Jánky Béla bécsi követségi tanácsos feladata volt az erősen megosztott, tartományi szinten szerveződő mozgalom vezetőjelöltjei közül kiválasztani azt a személyt, aki magyar szempontból a legkedvezőbbnek tűnt. A választás Richard Steidle⁴² tiroli Heimwehr-vezérre esett, azonban a végleges döntés meghozatala előtt Bethlen ragaszkodott a személyes találkozáshoz. Erre 1928. július 28-án került sor, amikor Bethlen Fonyód-Bélatelepre invitálta Steidlet. A balatoni üdülőben a magyar miniszterelnök nyilvánvalóvá tette, hogy vállalja a közvetítést Mussolini és a Heimwehr között. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy a mozgalom lemond az olaszellenes dél-tiroli irredentizmusról. Steidle írásos nyilatkozatban garantálta az olaszellenes kampány felfüggesztését és elismerte Dél-Tirol Olaszországhoz tartozását,

38 Rennhofer, 1978. 520–525.; Hubert, 1990. 233–241.

39 Waldemar Pabst (1880–1970) Németországban született és halt meg. Az ő parancsára ölték meg Rosa Luxemburgot és Karl Liebknechtet. 1920-ban részt vett a Kapp-puccsban, ezt követően emigrált Tirolba. Bővebben: Gietinger, 2009.

40 Kachulle, 2007.

41 Murber, 2013b. 56–58.

42 Richard Steidle (1881–1941) ügyvéd, a tiroli Heimwehr alapítója, a tartományi parlament keresztényszocialista képviselője volt.

majd felhagyott az olaszellenes propagandával.⁴³ Másrészt Mussolini ragaszkodott a mozgalom tagoltságának megszüntetéséhez, ezért Bethlen eljuttatta Steidlének a Duce uatását is, hogy szervezze meg a Heimwehrek szövetségi szintű vezetését. A magyar miniszterelnök által közvetített olasz pénzügyi segítség fejében a tiroli Heimwehr vezetője megígérte, hogy az ősz folyamán Bécsújhelyen, a szociáldemokrata fellegrárban felvonulást rendeznek. A „marcia su Roma” példáját követve kilátásba helyezett egy „Marsch auf Wien”-t, amelyet a kormányt megdöntő puccs és egy megbízható jobboldali kormány hivatalba lépése követett volna.⁴⁴ A megállapodás értelmében a pénzügyi tranzakciót Jánky követségi tanácsosra bízták, az Itáliából származó fegyvereket Karintián keresztül csempészték be Ausztriába. Nyár végén meg is érkezett Budapestre az osztrák mozgalomnak szánt segély egymillió líra értékben, amelyet két részletben, 1929 őszéig fizettek ki. Az olasz fél kérte, hogy Steidle adjon nyugtát az átvett pénzösszegről, és az elismervény magyar közvetítéssel kerüljön Rómába.⁴⁵

Seipel kancellár 1928 szeptemberében engedélyezte a Heimwehr számára a bécsújhelyi fegyveres felvonulást, miközben tisztában volt azzal, hogy a mozgalom célja kormányának megbuktatása. A kancellár engedékeny hozzáállása is jelezte, hogy egyetért a Heimwehr antidemokratikus és a szociáldemokratákat visszaszorítani akaró politikájával. A kancellár csupán arra kérte Steidlét, hogy a mozgalom ne provokáljon aktívan fegyveres összetűzést, „mert az az osztrák közvéleményre rossz hatással volna”. A prelátus részletezte a környező országok reakcióit egy jobboldali államcsíny esetén. Megítélése szerint Csehszlovákia határozottan a „változás” ellen lenne, ahogy a jelenlegi vezetés alatt Németországra sem számíthatnak, míg Jugoszláviától annak „belpolitikai zavarai miatt nem kell tartani”. Magyarország és Olaszország – a kancellár véleménye szerint – örömmel fogadná a változást.⁴⁶

A sorsdöntőnek szánt nap összetűzések és rendbontások nélkül ért véget.⁴⁷ A szociáldemokrata többségű városban a jobboldali demonstráció „nézettsége” alacsonyabb volt, mint amivel a szervezők számoltak, s ezt a tényt a baloldali sajtó vereségként interpretálta. A jobboldal számára azonban az október 7-i felvonulásnak egyértelműen pozitív lelki hatása is volt: a Heimwehr megjelent és erőteljesen reprezentálta magát az utcán, megmozdulásai ezt követően tömegrendezvényeké váltak.⁴⁸ A Schutzbund utcai egyeduralma megtört, a jobboldali államcsíny azonban elmaradt, ami egyaránt csalódást keltett az olasz⁴⁹ és a magyar vezetésben.

A Heimwehr megerősödése megosztotta a polgári oldalt, a kormánykoalíciót, benne a keresztényszocialista pártot is. Seipel kancellár nyilvánosság előtt is vállalta Heimwehr iránti szimpátiáját. December 18-án Grazban tartott előadásá-

43 MNL OL K64 20t 1929 sz. n. 1928. Innsbruck, 1928. augusztus 1.

44 MNL OL K64 20a 1929 417/1929. Róma, 1928. június 26.

45 MNL OL K64 20a 1929 sz. n. 1928. Róma, 1928. augusztus 11.

46 MOL K64 1929 sz.n./1928. Budapest, 1928. szeptember 7.

47 Wiltschegg, 1985. 46–47.

48 További nagyobb tömegeket megmozgató Heimwehr-felvonulások: Linz, 1928. október 15., Innsbruck, 1928. november 12. Bécs, 1929. február 24. és 1929. május 5.

49 MNL OL K64 20a 1929 581/1928. Róma, 1928. október 9.

ban úgy fogalmazott, hogy „a Heimwehr egyik legerősebb hajtóereje a vágy az őszinte demokrácia után. (...) A mozgalom nem tartozik egyik többségi párt alá sem, ez bizonyos nehézségeket és veszélyeket rejt magában, mégis pártemberként azt kell mondanom, hogy egyetlen pártnak sem szabad engedélyezni, hogy minden részvételt a nyilvános életben csak magának és a pártéletnek sajátítsa ki, másrésztől egyáltalán nem szeretném, hogy minden osztrák párt egy saját gárdával rendelkezzen. Mi nem irigyeljük a szociáldemokratákat az ő Schutzbundjukért.”⁵⁰ A kormányfő és keresztényszocialista pártelnök elképzelésével azonban a párt mérsékelt irányzata nem értett egyet. A pártvezetővel ellentétben Leopold Kunschak⁵¹ keresztényszocialista parlamenti képviselő a mozgalmat a demokráciára nézve veszélyesnek nevezte.⁵²

1929. április 3-án Seipel lemondott. Szűk tíz nappal előtte a kancellár és Steidle négyórás titkos megbeszélést tartott. A kancellár felszólította a tiroli vezetőt, hogy az olasz „fascio” mintájára lépjenek ki az eddigi passzivitásból, ehhez ő a közhangulatot már előkészítette. A prelátus úgy fogalmazott, hogy papi személye nem alkalmas az új irányvonal vezetésére, azonban ő kellő időben átadja a helyét.⁵³ A tiroli vezető a kancellárral folytatott tárgyalása után kiadta a parancsot, hogy egy esetleges provokáció esetén a mozgalom tagjai ne várják be a hatóságokat, hanem azonnal avatkozzanak be, és erről a puccstervről ismét tájékoztatták a magyar támogatókat is.⁵⁴

A Heimwehr azonban a Seipel lemondása utáni bizonytalan helyzetben sem hajtott végre államcsínyt. A kancellár nem nevezett meg utódot, így belpolitikai hatalmi vákuumot hagyott maga után. A keresztényszocialista politikus nem mérte fel reálisan távozása körülményeit, túlzott reményeket fűzött egy fasiszta alapú „Ständestaat” közeli kiépíthetőségéhez.

Bethlen elszalasztotta a lehetőséget, hogy a Seipel lemondását követően kialakult űrt kihasználva, a Heimwehr támogatásával egy, a magyar és az olasz elvárásokat kiszolgáló kormányt juttasson Bécsben hatalomra. Egyedül nem tudott vagy nem akart elég segítséget nyújtani a puccshoz. Az előre megbeszéltek szerint várta az olasz külügyi államtitkár budapesti útját, és csak egy hónapos késéssel egyeztetett a kérdésben az olasz partnerrel. Ismerve a mozgalom gyengeségeit, a magyar miniszterelnök tartott egy sikertelen puccs nyomán kialakuló negatív nemzetközi visszhangtól, ezért a kivárás politikáját választotta, és továbbra is inkább a közvetítést vállalta a Heimwehr és Róma között.

Dino Grandi olasz külügyi államtitkár 1929. május 2–6. között látogatott Budapestre. A tárgyalások során kialakították az Ausztriára és a Heimwehrre vonatkozó stratégiát. Grandi és Bethlen megállapodtak abban, hogy a Heimwehr felada-

50 Rennhofer, 1978. 602.

51 Kunschak a keresztényszocialista és erősen antiszemita képviselő Karl Lueger polgármester barátja volt. A demokrácia védelmében utasította el a Heimwehr előretörését és később a dollfussi autoriter rendszer megszilárdulását.

52 MNL OL K63 1929 20t 371/1929. Bécs, 1929. február 8.

53 MNL OL K64 20a 1929 294/res/1929. Bécs, 1929. március 28.

54 Uo.

ta továbbra is egy katonai puccs végrehajtása és a végrehajtói hatalom kiterjesztése az osztrák alkotmány megváltoztatása révén. A pénzügyi elszámolás ügyében Bethlen azt ajánlotta az olasz külügyi vezetőnek, hogy a támogatást két részletben fizessék ki, hogy ellenőrizni lehessen az események alakulását és a segély felhasználását. Grandi a fegyverszállítások lebonyolítására Jaromir Diakow ezredes helyett Waldemar Pabst porosz tisztet jelölte ki.⁵⁵ Az ígéret birtokában Jánky Bélán keresztül Apor Gábor, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője kifizette az egy évvel korábban megígért olasz pénzügyi támogatás második részletét is.⁵⁶

Ezzel a pénzügyi tranzakcióval véget ért a Heimwehrek magyar közvetítésű, olasz pénzügyi támogatása. Steidle ismét megígérte írásban is, hogy 1929 őszén megdöntik a kormányt,⁵⁷ erre azonban ezúttal sem került sor. A keresztényszocialista Ernst Streeruwitz rövid életű kormánya szeptember végén lemondott, és a pártunkivüli Johannes Schober lett ismét a kancellár. A volt bécsi rendőrfőnök régóta intenzív kapcsolatokat ápolt – mint elődje, Seipel is – a mozgalommal, ezért a látószólag Heimwehr-barát kormánnyal szembeni puccs értelmét veszítette.

A várakozásokkal ellentétben Schober viszonyát a Heimwehrrel távolságtartás jellemezte. A második magyar–olasz támogatású államcsínykísérlet elmaradását követően új fejezet kezdődött nemcsak a mozgalom és a külföldi támogatók, hanem a Heimwer és az osztrák kormány viszonyában, valamint az osztrák külpolitikában is. Ez elsősorban Schober szuverén kormányzásának és aktív külpolitikájának volt a következménye; a kancellár a mozgalom kihagyásával közvetlenül fordult Mussolinihoz és Bethlenhez. A schoberi külpolitikai kurzussal véget ért Seipel öröksége, a kvázi semlegességi politika is. Az új kancellár először Róma segítségével, majd egy német–osztrák vámunióval kívánta Ausztria gazdasági szanalását végrehajtani.

A szociáldemokratákkal kötött kompromisszumok segítségével 1929 decemberében a végrehajtó hatalom erősítése érdekében Schober sikeresen módosította az alkotmányt. A Seipelétől eltérő schoberi politika miatt a magyar és az olasz elképzelésekben különbségek kezdtek mutatkozni.⁵⁸ Bethlen továbbra is az erőszakos puccsban látta az osztrák baloldal visszaszorításának biztos eszközét, ezért azt üzent Steidlének, hogy „a megijedt ellenfelet fejbe kell vágni, mert ha tárgyal az ember vele, felocsúdik, és újra erőre kap”.⁵⁹ Ezzel szemben a Duce a fasiszta forgatókönyvet szerette volna Ausztriába exportálni, ezért az egyre aktívabb és hatékonyan működő saját kapcsolatrendszerén, a bécsi olasz követségen keresztül azt indítványozta a Heimwehr vezetésének, hogy kezdetben működjenek együtt Schoberrel, és megerősödve, legális politikai keretek között szerezzék meg a hatalmat. Az olasz és a magyar elképzelések így egyre jobban távolodtak egymástól. Csökkent a magyar külpolitika nyomásgyakorló ereje mind a Heimwehrekre, mind az osztrák belpolitikára, és ezzel párhuzamosan egyre nőtt az olasz befolyás.

55 MNL OL KüM res.pol. 1929 20t 332. Idézi: Nemes, 1964. 139.

56 MNL OL KüM K64 1929 20t 635/1929. dátum és hely nélkül.

57 MNL OL KüM K64 1929 20t 330/1929. Bécs, 1929. augusztus 10.

58 Bővebben: Murber, 2010. 138–140.

59 MNL OL KüM K64 1929 20t 635/1929. Bp., 1929. szeptember 27.

Ezt a tendenciát jelezte a Heimwehr vezetésének kicserélődése is, amely tovább mélyítette a mozgalmon belül a nagynémetpártiak és a keresztényszocialisták között húzóódó törésvonalakat. 1930 tavaszán Ernst Rüdiger von Starhemberg szövetségi Heimwehr-vezetővé választásával tovább fokozódott Mussolini közvetlen befolyása az osztrák szélsőjobbra, és tovább erősödött az antidemokratikus irányvonal is. Bethlen mozgástere viszont szűkült, mivel az általa kiválasztott és személyesen ismert tiroli Steidle visszaszorult a mozgalmon belül, helyét pedig a Mussolinivel személyesen is találkozó Starhemberg vette át. Az olasz diktátor továbbra is a fasiszta forgatókönyvet, a kormánnyal való kezdeti együttműködést szorgalmazta. A Duce célja a demokrácia meggyengítése és az autoriter vezetés megvalósítása volt Ausztriában is. A Heimwehr azonban nem érezte elég erősnek magát egy kétfrontos, a kormánnyal és a szociáldemokratákkal szembeni háborúhoz.

Az 1930-as évek elejétől erősödő osztrák autoriter tendenciák azonban nemcsak a fasiszta nyomás eredményei voltak, hanem ezek megerősödéséhez szükség volt olyan keresztényszocialista, konzervatív kancellárookra is, mint Ignaz Seipel, Johannes Schober és Engelbert Dollfuss, akik a kezdetektől hajlottak a szélsőjobboddallal való együttműködésre, és a végrehajtó hatalom növelése érdekében a demokratikus keretekhez ragaszkodó szociáldemokrácia visszaszorítását szorgalmazták. Az új Heimwehr-vezér, Starhemberg ugyan szoros kapcsolatokat ápolt magyar katonai körökkel, illetve Dollfuss és Gömbös idején a két ország hangsúlyozottan jószomszédi, baráti viszonyt ápolt,⁶⁰ az osztrák belpolitikára gyakorolt magyar befolyás azonban már soha nem érte el azt a mértéket és intenzitást, mint 1927–1929-ben, amikor Bethlen támogatta a Heimwehrt. A magyar miniszterelnök Ausztria-politikája, a fasiszta Olaszország és a radikális osztrák nacionalista jobboldal közötti hídszerep elősegítette az olasz fasiszta-autoriter befolyás megerősödését Ausztriában.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

MNL OL KüM

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Külügyminisztérium

2. Kiadott források és szakirodalom

Carsten

1977 Carsten, Francis L.: *Faschismus in Österreich. Von Schönerer zu Hitler*. München, 1977.

Dietz

2016 Dietz, Bernhard: *Radikalisierter Konservatismus in Europa. Radikaler Konservatismus im Europa der Zwischenkriegszeit*. Mainz, 2016. <http://www.geschichte.uni-mainz.de/neueste-geschichte/972.php> (letöltés: 2019. július 7.).

⁶⁰ Murber, 2016. 282–283.

Dotter–Wedrac

2018 Dotter, Marion – Wedrac, Stefan: *Der hohe Preis des Friedens. Die Geschichte der Teilung Tirols 1918 bis 1922*. Innsbruck, 2018.

Frie

2018 Frie, Ewald: 100 Jahre 1918/19. Offene Zukünfte. In: *Zeithistorische Forschungen*, 15. (2018) 1. sz. 98–114.

Gerwarth

2013 Gerwarth, Robert: Im „Spinnennetz“. Gegenrevolutionäre Gewalt in den besiegten Staaten Mitteleuropas. In: *Krieg im Frieden. Paramilitärische Gewalt in Europa nach dem Ersten Weltkrieg*. Hrsg. v. Gerwarth, Robert – Horne, John. Göttingen, 2013. 108–133.

2017 Gerwarth, Robert: *The Vanquished: Why the First World War Failed to End, 1917–1923*. London, 2017.

Gietinger

2009 Gietinger, Klaus: *Der Konterrevolutionär. Waldemar Pabst. Eine deutsche Karriere*. Hamburg, 2009.

Hamerli

2019 Hamerli Petra: Az osztrák Heimwehr magyar–olasz támogatása. In: *Tanulmányok a XX. századi magyar történelemről*. Szerk.: Döbör András – Miklós Péter – Zeman Ferenc. Hódmezővásárhely, 2019. 63–73.

Höbelt

2016 Höbelt, Lothar: *Die Heimwehren und die österreichische Politik 1927–1936. Vom politischen „Kettenhund“ zum „Austro-Fascismus“?* Graz, 2016.

Hubert

1990 Hubert, Rainer: *Schober. „Arbeitermörder“ und „Hort der Republik“*. Biographie eines Gestrigen. Wien, 1990.

Jones

2017 Jones, Mark: *Am Anfang war Gewalt. Die deutsche Revolution 1918/19 und der Beginn der Weimarer Republik*. Bonn, 2017.

Juhász

2014 Juhász Balázs: *Olasz–magyar katonadiplomáciai és katonapolitikai kapcsolatok. A Bethlen-kormánytól a Gömbös-kormányig*. Bp., 2014.

Kachulle

2007 Kachulle, Doris: *Waldemar Pabst und die Gegenrevolution. Vorträge, Aufsätze aus dem Nachlaß*. Hrsg. v. Roth, Karl Heinz. Berlin, 2007.

Kerekes

1966 Kerekes, Lajos: *Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr*. Wien, 1966.

Murber

2008 Murber Ibolya: A hivatásrendi, szociális, keresztény Németausztria 1933–38. In: *Partes Populorum Minores Alienigenae*, 11. (2008) 209–229.

2010 Murber Ibolya: A felíveléstől a stagnálásig. A Heimwehrek magyar és olasz kapcsolatai (1927–1929). In: *Külgügyi Szemle*, 9. (2010) 2. sz. 129–172.

2013a Murber Ibolya: Az 1928-as szentgotthárdi fegyverbotrány nemzetközi összefüggései. In: *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Szerk.: Erdődy Gábor. Bp., 2013. 116–123.

2013b Murber Ibolya: *A kisállamiság korlátai. Az osztrák–magyar kapcsolatok alakulása 1927–1932 között.* [Habilitációs értekezés, kézirat. ELTE.] Bp., 2013.

2016 Murber, Ibolya: Der Anschluss Österreichs an Deutschland und die ungarische Außenpolitik in der Zwischenkriegszeit. In: *Jahrbuch für mitteleuropäische Studien 2014/2015.* Herausgegeben vom Mitteleuropazentrum an der Andrassy Universität Budapest. Bp., 265–299.

2018 Murber Ibolya: Az osztrák és a magyar válságkezelés 1918–1920. Hasonlóságok és különbségek a közös birodalom összeomlását követően. In: *Századok*, 152. (2018) 6. sz. 1293–1329.

2019 Murber Ibolya: A burgenlandi impériumváltás 1918–1924. Kikényszerített identitásképzés és politikai erőszak. In: *Múltunk*, 64. (2019) 2. sz. 181–214.

Naderer

2004 Naderer, Otto: *Der bewaffnete Aufstand. Der republikanische Schutzbund der österreichischen Sozialdemokratie und die militärische Vorbereitung auf den Bürgerkrieg (1923–1934).* Graz, 2004.

Nemes

1964 Nemes Dezső: *A Bethlen-kormány külpolitikája 1927–1931-ben. Az „aktív külpolitika” kifejlődése és kudarca.* Bp., 1964.

Pelinka

2017 Pelinka, Anton: *Die gescheiterte Republik. Kultur und Politik in Österreich 1918–1938.* Wien–Köln–Weimar, 2017.

Pelinka–Bischof–Fend

2016 *Geschichtsbuch Mitteleuropa. Vom Fin de Siècle bis zur Gegenwart.* Hrsg. v. Pelinka, Anton – Bischof, Karin – Fend, Walter et al. Wien, 2016.

Rape

1977 Rape, Ludger: *Die österreichischen Heimwehren und die bayerische Rechte 1920–1923.* Wien, 1977.

Reimann

2004 Reimann, Aribert: Der Erste Weltkrieg – Urkatastrophe oder Katalysator? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 2004. 29–30. sz. 30–38.

Rennhofer

1978 Rennhofer, Friedrich: *Ignaz Seipel. Mensch und Staatsmann. Eine biographische Dokumentation.* Wien, 1978.

Richters–Fritz

2018 Richters, Julia – Fritz, Regina: Der Vorwurf des „Judeo-Bolschewismus” und die Folgen der Räterepublik für die jüdische Gemeinschaft in Ungarn. In: *Die ungarische Räterepublik 1919.* Hrsg. v. Koller, Christian – Marschik, Matthias. Wien, 2018. 155–166.

Sontheimer

1971 Sontheimer, Kurt: *Deutschland zwischen Demokratie und Antidemokratie. Studien zum politischen Bewußtsein der Deutschen.* München, 1971.

Soós

1967 Soós Katalin: Magyar–bajor–osztrák titkos tárgyalások és együttműködés 1920–1921. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, 27. (1967) 3–43.

Traverso

2007 Traverso, Enzo: *A feu et à sang. De la guerre civile européenne 1914–1945.* Paris, 2007.

Wiltschegg

1985 Wiltschegg, Walter: *Die Heimwehr. Eine unwiderstehliche Volksbewegung?* Wien, 1985.

Winter

1996 Winter, Jay: *1914–1918: The Great War and the Shaping of the 20th Century*. London, 1996.

IBOLYA MURBER

BEGINNING OF THE EXPORT OF FASCISM TO AUSTRIA

NETWORK OF BETHLEN AND THE HEIMWEHR MOVEMENT, 1927–1929

The Hungarian foreign policy, which was connected to István Bethlen in the late 1920s, strived to expand its geopolitical influence and space of manoeuvre. Bethlen tried to put the Austrian radical Heimwehr movement to the service of Hungarian peace revision efforts. To achieve his goals, he played a mediator role between Mussolini and the leaders of the heterogeneous Heimwehr movement, thus prepared the penetration of fascism into Austria, which at the same time reduced the space of manoeuvre in the Hungarian foreign policy. The focus of this study is on the Hungarian help for the Austrian paramilitary movement between 1927 and 1929. The purpose of this support was to install an Austrian right-wing leadership (even with the help of a violent government coup) that would pursue a more tolerant policy towards Hungary.

Rákosi Mátyás, az olasz baloldali pártok és a fasiszta hatalomátvétel

„Szabadulásom után három esztendő a nemzetközi munkásmozgalomban dolgoztam. A legizgalmasabb ebből az időszakból kétségkívül az Olaszországban töltött egy esztendő volt. Ez volt az olasz fasizmus első esztendeje. Az emberi élet, különösen a kommunisták élete olcsó volt ebben az időben. Mussolini rendőrsége nyomomra juttott, és heteken keresztül izgalmas hajszát folyt utánam, olyan, ami bármely detektívregényben megállhatná a helyét. Egy ízben egy fasiszta razziába kerültem. Semmiféle igazoló írás nem volt nálam, csak egy angol Baedeker, az Olaszországot látogató angol turisták kezében szokásos piros kötésű könyv. Nyugodtan ezt mutattam a fasiszta káplárnak, aki öntudatos fellépésemtől meglepve, áteresztett a milícia kordonán. Rengeteg hasonló kaland közepette szerveztem az olasz elvtársakkal együtt a fasizmus elleni harcot” – emlékezett Rákosi Mátyás egy 1945-ös rádióinterjújában.¹

Az interjúra már alig emlékezhet valaki, így az emberek túlnyomó többsége joggal lepődik meg, ha arról hall, hogy Rákosi huzamosabb ideig tartózkodott és dolgozott Olaszországban: neve a köztudatban valóban olyannyira összeforrott a második világháborút követő diktatúrával, hogy egészen háttérbe szorulnak életének korábbi epizódjai. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy a kommunista politikus életének a szakirodalomban leginkább homályban hagyott része a Tanácsköztársaság bukását követő három év, amikor Rákosi a Kommunista Internacionálé magas beosztású munkatársaként teljesített szolgálatot. Ilyen minőségben 1920 és 1923 között számos európai országban járt, de a legtöbbet az olasz munkásmozgalom ügyeivel foglalkozott mint az állandóan napirenden lévő „olaszkérdés” egyik fő szakértője.² Tanulmányunkban Rákosi olaszországi tevékenységét tekintjük át.

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont (MTA Kiváló Kutatóhely) Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa (1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., fejerdy.andras@btk.mta.hu).

1 Rákosi interjú, 1945. október 4. PIL Személyi Gyűjtemények, visszaemlékezések (= VI.), Rákosi Mátyás iratai (=720 f.) 1. ó. e. II. kötet 211–219. Az idézett szakasz: 214. Az interjú szövegét egy brosúrában is kiadták: *Egy nagy harcos életéből*, é. n. Vö. Rákosi, 2002. 652.

2 A Tanácsköztársaság bukását követő időszakról sok részletet elbeszél visszaemlékezéseiben. Rákosi, 2002. 559–713. A lényeges életrajzi adatok szerepelnek Rákosi 1925-ben készült rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvében. Kiadta: Szekeres, 1991. 89–106. Vö. még: Lazitch–Drachkovich, 1973. 328–329.; Téglás, 1939; Pünköszt, 1996. 527–528.

Az elitpárt koncepciójának jegyében

A Tanácsköztársaság Ausztriába menekült vezetői közül Rákosi szabadult elsőként az internálásból, és így ő tartotta a Kommunista Internacionálé 1920. július 19–23. között Petrográdban, majd augusztus 7-ig Moszkvában ülésező II. kongresszusán a magyarországi forradalmi tapasztalatokról szóló beszámolót.³ A fiatal kommunista lendületes beszédével felhívta magára a figyelmet, ráadásul az elitpártról vallott nézetei megegyeztek a III. Internacionálé vezetésének akkori koncepciójával: „Amíg kommunista pártunk az orosz példa szerint szigorúan centralizált, szigorúan fegyelmezett volt, és csak bizonyos vizsga után vett fel tagokat, és azokat szigorúan képezte, addig a párt, miként az orosz is, a proletariátus élharcosa volt. Mihelyt a párt egyesült a szociáldemokratákkal, és ezáltal a proletariátus fennmaradó részeit, valamint a Szociáldemokrata Pártba betagozódott kispolgárság nagy részét felvette magába, a párt elvesztette ezen jelentőségét. (...) Ezért egy szigorúan centralizált, vasfegyelmű párt mellett vagyunk.”⁴

Ilyen előzmények után érthető, ha a kongresszust követően helyet kapott a Végrehajtó Bizottság munkatársai között, és kisebb súlyú küldetések után már 1920 decemberében egy fontos feladat végrehajtásában vett részt. A Komintern vezetése úgy vélte, hogy a világháború után komoly belső feszültségekkel küzdő Olaszország alkalmas lehet a már-már megfeneklett világforradalom továbblendítésére. A megvalósításhoz mindenesetre egy valóban forradalmi pártra volt szükség, így a Kommunista Internacionálé vezetőinek egyáltalán nem volt mindegy, mi lesz a belsőleg megosztott Olasz Szocialista Párt küszöbönálló kongresszusának eredménye.⁵ A kérdés súlyát jelzi, hogy eredetileg maga Grigorij Zinovjev, a Végrehajtó Bizottság elnöke, valamint helyettese, Nyikolaj Buharin kívánt a livornói kongresszuson részt venni, de a diplomáciailag el nem ismert új bolsevik állam polgárai Olaszországtól nem kaptak beutazási engedélyt. Végül a választás a bolgár Hriszto Kabakcsiev mellett Rákosira esett.⁶ A döntésben minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy Rákosi szibériai hadifogsága idején tiroli tisztektől olaszul is megtanult.⁷

Az Olasz Szocialista Pártban a forradalmi elitpárt koncepcióját valló Amadeo Bordiga és követői a Komintern küldötteinek támogatásával 1921. január 21-én a szakadás mellett foglaltak állást, és így megszületett az Olasz Kommunista Párt (OKP).⁸ A mozgalomban később többen azzal vádolták Rákosit, hogy – bár a

3 A kongresszusról lásd: Rákosi, 2002. 521–536.

4 *Der zweite Kongress*, 1921. 80–81.

5 A kontextusról lásd: Agosti, 1974. 335–336. és Spriano, 1967. 64–87.

6 *Protokoll des III. Kongresses*, 1921. 167.; Rákosi, 2002. 568. A bolsevik Oroszország diplomáciai elismerésének hiánya kezdetben nem tette lehetővé orosz állampolgárságú kommunista vezetők európai jelenlétét. Ezért bízták meg az európai pártok ügyeinek helyszíni intézésével a Komintern nem orosz állampolgárságú munkatársait. Zinovjev 1919–1926 között a Komintern Végrehajtó Bizottságának elnöke, helyettese Buharin. Vö: Lazitch–Drachovich, 1973. 44–45., 454–457. Livornói útja alkalmával mindenesetre Rákosinak sem voltak érvényes papírjai. Rákosi, 2002. 568., 573.

7 Rákosi interjú, 1945. október 4. PIL VI. 720 f. 1. ő. e. II. kötet 213.

8 A kongresszusról részletesen: Spriano, 1967. 108–121. Lásd még: Rákosi felszólalása a Kommunista Internacionálé III. Kongresszusán: *Protokoll des III. Kongresses*, 1921. 328–333.; Paul Levi 1921. január 21-én

plénumon nem szólalt fel – valójában ő kényszerítette ki a szakítást.⁹ Ezzel szemben a Komintern III. kongresszusán rámutatott arra, hogy a döntés teljes egyetértésben született meg: „Olaszországban teljes egyetértésben tevékenykedtem Kabakcsiev elvtársal és az olasz párt végrehajtó bizottságával. Nem volt közöttünk nézetkülönbség, és sok javítanivalót sem találtam, mert mindannyian egyformán ítéltük meg a helyzetet.”¹⁰

Az egységfrontért a faszizmussal szemben

Az Olasz Kommunista Párt létrejötte azonban nem hozta el a várt világforradalmat. Ellenkezőleg, a megváltozott világpolitikai helyzet az Internacionálé vezetését is politikája megváltoztatására készítette: 1922-re az elitpárt koncepcióját az egységfronté váltotta fel.¹¹ A taktika ártértelezése különösképpen érintette Rákosit, aki korábban maga is a minőségi párt mellett foglalt állást. 1922. őszi olaszországi küldetése¹² során nemcsak a saját nézeteit kellett felülvizsgálnia, hanem az akcióegységet határozottan elutasító OKP vezetését is meg kellett győznie a változtatás szükségességéről. Érvelésében az új taktika ideiglenes voltára helyezte a hangsúlyt, melynek során a később beteljesedő proletárforradalom érdekében le kell leplezni az árulókat: „...kezdetben még jó elvtársaink közül is sokan nehezen értették meg a taktika-változtatást az ellanyhult és még nem erősödő forradalmi hullám közepette. (...) Számtalan közismert árulásuk ellenére a reformista vezetők még mindig kezükben tudják tartani a munkások legnagyobb részét. Annak ismételtetésével, hogy

Berlinben kelt, a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának címzett levelének vonatkozó részei: APC 1921 fasc. 26. 35–37.; Finale, 1964. 3–18. A livornói kongresszusra emlékezik az olasz kommunista Luigi Longo: Longo–Salinari, 1977. 74–77.

9 Székely, 1980. 11–16.; *Protokoll des III. Kongresses*, 1921. 288–289.

10 *Protokoll des III. Kongresses*, 1921. 328. Terracini hasonló érveléssel védelmezte Rákosit. *Protokoll des III. Kongresses*, 1921. 322. Lásd még: Rákosi, 2002. 589–594. A Kabakcsiev 1921. január 16-án Livornóban elmondott beszédének szövegét is tartalmazó brosúrából szintén a bolgár kommunista Rákosival való szemléletbeli azonossága tűnik ki. Kabaktschieff, 1921. 3–29.

11 Az új taktikát Zinovjev 1921 decemberében fogalmazta meg 24 pontban. Vö. Spriano, 1967. 161. Vö. még: Rákosi, 2002. 616.

12 Nehéz rekonstruálni Rákosi nyár végi és kora őszi rövid olaszországi útjait, mert pontos dátumok a visszaemlékezéseiben sem szerepelnek. Rákosi, 2002. 637–640.; Spriano, 1967. 219. Így fogalmaz: „Rákosi például, szükség esetén ismételt Olaszországba megy (már szeptemberben visszatér oda).” Így tehát valószínűnek tűnik, hogy a szeptember 4-én Chiarininek bejelentett Komintern-megbízott Rákosi. APC 1922 fasc. 75. 159. Egy rövid látogatást követően visszatérhetett Moszkvába, ahonnan a hónap második felében ismét Olaszországba indult. Ez derül ki Ambrogio szeptember 16-án az Olasz Kommunista Párt vezetőihez írt leveléből, melyben hírül adja, hogy Rákosi – jóllehet a Szovjetunióban tartózkodó olasz küldöttek ezt nem tartják tanácsosnak – hamarosan Olaszországba érkezik. APC 1922 fasc. 91. 29–30. Ezen útja alkalmával minden bizonnyal Itáliában maradt, és Rómában tartózkodott a szocialista pártszakadás idején. Ezt támasztja alá Ambrogio október 5-én kelt, az OKP vezetőségének címzett levele, melyben Rákosi az olaszországi helyzetről küldött szeptember 22-i datálású jelentésének nagy ügyel-bajjal való megszerzéséről ír. APC 1922 fasc. 91. 34–36. Lásd még: Rákosinak küldött távirat. Moszkva, 1922. október 2. APC 1922 fasc. 75. 181. Hosszabb tartózkodásra utal a *Bibliográfiai nyilvántartólap (Rákosi Mátyás olaszországi tartózkodása)* címet viselő dokumentum is: „Biztosan Olaszországban volt az Olasz Szocialista Párt XIX. 1922. októberi római kongresszusát megelőzően.” PIL VI. 720 f. 5. 6. e. I. kötet 1.

ezek árulók, az egyszerű munkásokat nem tudjuk megnyerni. (...) Ha ebben a helyzetben kitartunk azon az állásponton, hogy a reformistákkal nem akarunk együtt harcolni, mert ők soha a burzsoázia ellen – amelyet hűségesen szolgálnak – komolyan harcolni nem fognak, úgy azok az elvtársaink, akik ezzel tisztában vannak, bizonyára helyeselni fogják eljárásunkat, de a reformisták követői közül egyetlen munkást sem fogunk erről meggyőzni. (...) Ha azonban együtt harcolunk, akkor a tömegek csakhamar felismerik, hogy ki akar valóban harcolni a burzsoázia ellen, és meglátják, ki válik a legelső alkalommal árulóvá.”¹³

Rákosi érvelése nem győzte meg az olasz párt vezetését. Hiába folytatott intenzív levelezést az olasz vezetőkkel, hiába rendelték őket Moszkvába, nem sikerül áttörést elérni.¹⁴ Annak ellenére, hogy Rákosi személyesen – és igen hajthatatlannul – vezette a tárgyalásokat, sikertelen volt az a kísérlet is, amely a maradék szocialista párt kettészakítása után (1922. október 1–4.) kívánta legalább annak baloldalt a kommunista párttal összeolvasztani.¹⁵ Végül az ellentétek feloldására és a jövő útjának kijelölésére 1922. október végén ismét Moszkvába hívták az olasz munkáspártok vezetőit.¹⁶ Az olasz delegáció némi halogatás után csak november elejére, a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusára érkezett meg, mégpedig olyan mandátummal, hogy védje meg politikai irányvonalát.¹⁷

A Kommunista Internacionálé IV. kongresszusa november 5-én, az olaszországi fasiszták puccsa után kezdődött. Az itáliai események – melyekről Palmiro Togliatti küldött értesítést – nagy visszhangot keltettek a kongresszus résztvevői körében, és az ülések során nagy teret szenteltek a fasiszmus elemzésének.¹⁸ A kongresszus által létrehozott, olaszkérdéssel foglalkozó különbizottság november 13-án és 15-én ülésezett. Az elnöki tisztelet Zinovjev és Karl Radek töltötte be, és Lev Trockij, valamint Rákosi mellett a különböző kommunista pártok képviselőit is megtalálhatjuk benne. A bizottság célja már nemcsak az októberben Rákosi által felvetett akcióegységnek az olasz kommunista küldöttséggel való elfogadtatása, hanem a szocialistákkal való egyesülés elfogadásának kikényszerítése volt.¹⁹ Ennek érdekében Rákosi egy puccs végrehajtására is kísérletet tett az Olasz Kommunista Párt vezetésében. Antonio Gramsci később így emlékezett erre: „A Pingvin a rá jellemző diplomáciai érzékkel letámadott, hogy újra felajánlja nekem: Amadeo [Bordiga] félreállításával – akit minden további nélkül kizárnak a Kominternből, ha irányvonalán nem változtat – váljak a párt vezetőjévé.”²⁰ Jóllehet az olasz küldöttség többsége

13 Rákosi, 1952. 163–164.

14 Spriano, 1967. 178–191.; Székely, 1980. 35–41.; APC 1922 fasc. 80. 39.

15 Az Olasz Kommunista Párt Központi Vezetőségének kibővített ülésére október 6-án került sor. Az ülés jegyzőkönyvét és benne Terracini, Bordiga, Azzario, Marabini és Togliatti felszólalását lásd: APC 1922 fasc. 104. 32–37.

16 A Komintern Végrehajtó Bizottságának Rákosi által aláírt október 19-i levelét lásd: APC 1922 fasc. 81. 56r–v.

17 Spriano, 1967. 227–228.

18 A legfontosabb szónokok beszédeit bemutatja: Székely, 1980. 47–72.

19 Vö. Rákosi, 2002. 643–644.

20 Gramsci 1924. március 1-jén Scoccimarrónak és Togliattinak írt levelét idézi: Spriano, 1967. 249. A Pingvin (Pinguino) gúnynév Rákosira vonatkozik, és nem keverendő össze Rákosi álnévével: Giacomo. Az olasz párt Kominternnel való szembenállását bemutatta Humbert-Droz a következőképpen ír ezek-

valószínűleg Gramsci mögé állt volna, az olasz politikus lojális maradt Bordigához, és arra hivatkozva, hogy az Olasz Szocialista Párt mögött nincsenek tömegek, maga is az egyesülés ellen érvelt.

A Komintern vezetése ennek ellenére az egyesülés melletti állásfoglalást kényszerített ki, ám elsődleges feladatnak az időközben hatalomra jutott fasizmus-sal szembeni harcot jelölte meg: „*A kommunista pártoknak az a legfontosabb feladatuk, hogy megszervezzék az ellenállást a nemzetközi fasizmussal szemben, hogy az egész munkásság élére álljanak a fasiszta bandák elleni harcban és ezen a téren is a legerélyesebben érvényesítsék az egységfront taktikáját; s itt feltétlenül szükség van az illegális szervezetek módszereire.*”²¹

Az olasz munkásmozgalom vezetőinek távolléte idején végrehajtott fasiszta hatalomátvételt követően (1922. október 30.) a munkáspártok fokozatosan illegálitásban szorultak. A Komintern azonban az egyre gyakoribb letartóztatások közepette sem adta fel az akcióegység tervét. Szervezésére 1923 januárjában Rákosi érkezett Olaszországba,²² de a helyi kommunista vezetőkkel való rossz viszonya miatt már februárban leváltották.²³ A helyére került Dimitrij Manuilszkij ugyan jó kapcsolatot épített ki az olasz elvtársakkal, túlzottan megértő hozzáállása azonban a Kominternnek nem tetszett, így tavasszal újra Rákosit küldték Olaszországba.²⁴

ről az elnevezésekről: „Az olaszok, akik igen kevésbé tisztelték az Internacionálé képviselőit, gúnynévvel illették őket. Rákosi volt a *Pingvin*, én voltam a *Pelikán*! De a hivatalos dokumentumokban megmaradtam »Christophe«-nak, mint Párizsban.” Humbert-Droz, 1971. 203. Gramsci azért ír arról, hogy a Pingvin újra felajánlotta neki a pártvezetés átvételét, mert Chiarinin keresztül már 1921 folyamán ilyen irányú javaslatot tett neki az Internacionálé. Vö. Spriano, 1967. 160.

21 A dokumentumot idézi: Székely, 1980. 73.

22 A római questura január 12-i értesülései szerint mindenesetre már az országban tartózkodott: „A szocialisták és a kommunisták egyesülésének kérdése kapcsán a Szovjetek Kormánya Olaszországba küldte, ahol most is tartózkodik, de valószínűleg álnéven és hamis útlevéllel vagy a római orosz misszionál akkreditált diplomata útlevéllel, a kommunista Rákosi, a magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosa és Zinovjev titkára. A nevezettnek kapcsolata volt a szocialista párt politikai titkárával, Fiorittóval, a kommunista Umberto Terracinivel, a kommunista párt végrehajtó bizottságának tagjával.” ACS 1923 Ministero dell’Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati (= Min. Int. P. S.) K1 b. 107. (Az olasz belügyminisztérium ezen anyagában az egyes őrzési egységeken belül a lapok nem számozottak.) A dokumentum helytelenül nevezi Rákosit Zinovjev (a Komintern) titkárának. A IV. kongresszuson nem választották újra titkárrá. Ekkor az Orgbüro tagja és a Végrehajtó Bizottság Elnökségének póttagja. Vö. *Áttekintés a Komintern csúcsszerveinek összetételéről*. 82. Az olaszországi tartózkodásról lásd még: Rákosi, 2002. 646–663.

23 Vö. „Rákosi tegnapelőtt itt volt Berlinben, és elmondta, hogy nem sokkal letartóztatása előtt találkozott Bordigával. (...) Biztos azonban, hogy ha visszatér is Olaszországba, már nem lesz a korábbi mandátum birtokában. Leváltására Moszkva már kinevezte Manuilszkijt, Ukrajna korábbi mezőgazdasági népbiztosát.” Az olasz rendőrség berlini megbízottjának február 15-i jelentése. ACS 1923 Min. Int. P. S. K1 b. 107.

24 Natoli, 1982. 279.; Spriano, 1967. 256–259. Rákosi időközben Németországban tevékenykedett, ahol a Komintern megbízásából a háborúellenes és antifasiszta egységfrontért megrendezett, március 17-én kezdődő munkáskonferencián vett részt Frankfurtban. Vö. Székely, 1980. 90. A Manuilszkij visszahívásáról szóló források nem egyértelműek. Silvestri 1923. április 17-i levele nyomán (APC 1923 fasc. 181. 21.) Spriano, 1967. 259. és Natoli, 1982. 279. Manuilszkij visszahívásáról beszél. Ugyanakkor az április 10-én kelt, Zinovjevnek címzett, már idézett levélben Urbani (Terraccini) így írt: „Az előző postában megkaptuk üzenetüket üléseik jegyzőkönyvével együtt, amiből tudomásunkra jutott, hogy Beruzzit nevezték ki olaszországi képviselőjünknek. Nem tudjuk tehát, milyen megbízása van Giacomo elvtársnak. Nem titkoljuk, hogy károsnak tartjuk a megbízatások kettősségét. Ez a vélemények és értékelések kettőssége ad lehe-

Az olasz közbiztonsági szolgálat januári beutazásától fogva igyekezett figyelemmel kísérni a feltételezések szerint álnéven működő, hamis vagy a római orosz missziónál akkreditált diplomata-útlevelel rendelkező Rákosi tevékenységét. A fellelhető kisszámú dokumentum alapján azonban kétségesnek tűnik, hogy valóban megkísérelték elfogását, miként azt Rákosi a bevezetőben idézett interjújában állította.²⁵ Az olasz szervek mindenestre többször elvesztették szem elől a kommunista politikust: volt ugyan értesülésük arról, hogy a római szovjet követségen keresztül tartotta Moszkvával a kapcsolatot,²⁶ és berlini ügynököktől az olasz munkáspártokkal kapcsolatos terveiről is sikerült információkat szerezniük,²⁷ Rákosi Olaszországon belüli útjairól azonban kevés adattal rendelkeztek. Ez tette lehetővé, hogy a Giacomo álnéven működő Rákosi a javaslatára Milánóba áthelyezett központból kiindulva²⁸ (a jelek szerint Rákosi is itt, a régi állomással szemben elhelyezkedő Lago Maggiore Szállóban ültette fel főhadiszállását),²⁹ nem törődve a nagyobb városokat lezáró biztonsági kordonokkal, olaszországi körútja során például Nápolyba és Rómába is be tudott jutni, hogy ott tárgyaljon a munkáspártok vezetőivel.

Eközben tovább éleződtek a hajthatatlanul az akcióegység létrehozásán dolgozó Komintern-megbízott és az Olasz Kommunista Párt vezetői közötti nézeteltérések, akik éles kritikával kommentálták Giacomo Moszkvába küldött jelentését. Tiltakozó megjegyzéseik – amelyekkel azt próbálták a moszkvai vezetés értésére adni, hogy a jórészt szocialisták között dolgozó Rákosi információi csak egyoldalúak lehetnek, tekintve hogy az olasz kommunista vezetőkkel csak ritkán és rövid időre találkozott – csaknem összes bekezdése azzal a fordulattal kezdődik, hogy „egyáltalán nem igaz az, hogy...”.³⁰ Ugyanakkor az olasz szocialisták többsége is ellenezte a kommunistákkal való fúziót. Ebben az is komoly szerepet játszott, hogy a munkáspártok tevékenységét személyesen is figyelemmel kísérő Mussolini a szocialisták értésére adta: az egyesülés esetén a kommunistákkal azonos bánásmódban lesz részük. Ezzel szemben – a kommunista párt önállóságának védelmében – a párt vezetői azt hangsúlyozták, hogy az „1922. október és 1923. május közötti olaszországi események, amelyeket az összes reakciós erőnek a KP-vel szembeni szövetsége jellemez, egész egyszerűen a szervezet erejét tanúsítják, amely időről időre az igen erős nyomás pillanataiban ugyan megsérült, de mindig újra visszanyerte integritását”.³¹

tőiséget, ami ahelyett hogy segítené, akadályozza munkánkat...” Vö. APC 1923 fasc. 181. 10. Hasonló értelemben nyilatkoztak a párt vezetői április 14-én a Kominternhez küldött levelükben. APC 1923 fasc. 181. 13. Humbert-Droz beszámolója is erre utal, amikor arról ír, hogy Manuilszkijt hiába várták a szocialisták kongresszusán, „aki talán a kongresszus előtt elutazott”. Humbert-Droz, 1971. 162.

25 Vö. Rákosi, 2002. 652–653.

26 ACS 1935 Min. Int. P. S. J5 b. 279. Ezt megerősíti: Rákosi, 2002. 663.

27 ACS 1935 Min. Int. P. S. J5 b. 279.

28 A párt szervezetéről ír Terracini: APC 1923 fasc. 166. 44. A központi iroda Milánóba költözéséről Terracini tájékoztatta a moszkvai olasz küldöttest és a Komintern Végrehajtó Bizottságát február 13-án: „Valójában, teljes egyetértésben Giacomóval, illetve meghívására, elhatároztuk, hogy Központi Vezetőségünket ebbe a városba [Milánóba] helyezzük át.” APC 1923 fasc. 180. 30.

29 PIL 720 f. 5. ő. e. I. kötet 1.

30 APC 1923 fasc. 166. 9–14.

31 APC 1923 fasc. 166. 11.

Mindezek ellenére a Komintern vezetése Rákosi véleményéhez igazodva szabta meg a teendőket, és továbbra is az Olasz Szocialista Párt és az Olasz Kommunista Párt akcióegységének előmozdítását követelte.³² Az olasz kommunista vezetők csak a pártfegyelem szellemében voltak hajlandók a Rákosi által forszírozott tárgyalások folytatására, amelyek azonban 1923. augusztus végére teljesen elakadtak.

A szocialista párt vezetősége ugyanis Manuilszkij és Rákosi részvételével Milánóban tartott ülésén azt a feltételt szabta a III. Internacionáléba szimpatizáns pártként történő belépés elé, hogy a fuzionista frakciónak fel kell oszlania.³³ A kommunista párttal három állandó vegyes bizottság – politikai, szakszervezeti és parlamenti – keretei között mutatkoztak hajlandónak szoros és baráti kapcsolatok fenntartására. A javaslatok Komintern részéről történt elutasítása után következő hosszú vita végén nem született megállapodás. A *Pagine Rosse* szerkesztőinek, Giacinto Serratinak és Fabrizio Maffinak az Olasz Szocialista Pártból történő kizárását követően a kommunista vezetők a szocialisták fuzionista frakciójával egyetértésben a szocialista párttal való kapcsolatok felvételének elutasítása mellett határoztak. Rákosi azonban még ekkor sem adta fel, hogy a rábízott küldetést, a két párt akcióegységének létrehozását, teljesítse. Figyelmen kívül hagyva, hogy az Olasz Kommunista Párt már megkezdte a szocialistákkal szembeni sajtótámadást, a következőt javasolta a Komintern vezetésének: a Végrehajtó Bizottság szólítsa fel a szocialista pártot, hogy küldjön tárgyalóbizottságot Moszkvába. Umberto Terracini ezzel szemben nyomatékosan arra kérte a Komintern vezetését, hogy a tömeges letartóztatások során börtönbe került pártvezetők javaslatai szerint járjon el, és mindenféleképpen utasítsa el Rákosinak a tárgyalások újrafelvételére tett javaslatát. Egyúttal arra kérte az Internacionálét, hogy küldjön ismét állandó megbízottat Olaszországba, aki ezúttal ne – a sikertelen küldetés után elutazott – Rákosi legyen. Miután a magyar politikus erőfeszítései nem jártak eredménnyel, az olasz elvtársak tiltakozásai és saját kudarca nyomán szeptemberben végül visszahívták Olaszországból.³⁴

Rákosi az 1923. évi olaszországi tevékenységét követően továbbra is az olaszkérdés szakértőjeként vett részt a Komintern Végrehajtó Bizottságának munkájában. Bár az Internacionálé vezetősége Rákosi küldetésének sikertelenségét nem a küldött alkalmatlanságának tulajdonította – később még számos fontos miszsiót bízna rá –, látva az olasz párt ellenállását, hivatalos megbízással nem küldte többé Olaszországba. Hamarosan azzal a feladattal bízták meg, hogy illegalitásban szerzett tapasztalatai segítségével szervezze meg a magyarországi kommunista pártot, ami 1925. szeptember 22-én letartóztatásához vezetett.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján magyarországi letartóztatását megelőzően még kétszer járt Olaszországban. Az olasz rendőrség értesülései szerint az

32 Székely, 1980. 136–143.

33 Spriano, 1967. 297.

34 Vö. Terracini Rákosi és az Olasz Kommunista Párt Központi Vezetősége beszámolója kapcsán Kleinnek írt feljegyzéseit: APC 1923 fasc. 166. 44–47. A dokumentum nincsen datálva, de belső érvek – Serratiéknak a szocialista pártból való kizárásának említése, a két párt közötti tárgyalások megszakadása, valamint a kommunista párt vezetőinek letartóztatása – alapján 1923 szeptemberére tehetjük keletkezését. Lásd még: Rákosi, 2002. 666–667.

1924. március 3-tól Párizsban tartózkodó Rákosi, Humbert-Droz és Manuilszkij kíséretében – valószínűleg átutazóban – Olaszország különböző városaiban, a legjobb szállodákban szállt meg.³⁵

A másik alkalommal szabadságát töltötte Olaszországban. Rákosi 1925. szeptember 22-i letartóztatását követően nyomozást indítottak annak kiderítésére: igaz-e, hogy a magyar kommunista Braun Vilmos néven Milánóban kiállított hamis útlevelel Velencében tartózkodott 1924-ben. A nyomozás során kiderítették, hogy nem 1924., hanem 1925. július 26. és augusztus 3. között valóban megszállt Velencében, a Venier Szállóban egy Braun Vilmos nevű személy. A magyar hatóságok azonban az olasz rendőrség által Braun Vilmosról küldött fényképről megállapították, hogy az nem azonos a letartóztatott Rákosival. A nyomozást azonban nem állították le, hanem az olaszok kértek fényképet Rákosiról, ami november 19-én meg is érkezett Budapestről. Míg Milánóból azzal a megjegyzéssel küldték vissza a képet, hogy a nyomozás nem erősítette meg Rákosi milánói tartózkodását, 1926. március 5-én pozitív válasz érkezett a velencei prefektúráról: *„A Venier Panzió igazgatója, Cadore Alessandro úr, aki jelenleg Rómában lakik a Via Pattinari 73. alatt, és akinek – a főváros Questurája révén – megmutatták az orosz kommunista Rákosi fényképét, kijelentette, hogy felismeri benne azt a személyt, aki 1925 júliusában a panzióban lakott egy hölgygel és egy másik úrral együtt, akiknek azonban nem emlékszik a nevére. Az említett külföldiek állítólag magyar, egészen pontosan budapesti művészeknek adták ki magukat és körülbelül három hetet töltöttek a panzióban.”*³⁶ A fentiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy Rákosi 1925 júliusában, a Bécsben tartott magyar kommunista pártkongresszust³⁷ megelőzően Velencében töltötte szabadságát. A Kommunista Magyarországi Pártjának I. kongresszusát követően tért vissza Budapestre, hogy folytassa a magyarországi illegális pártmunkát, melynek során végül letartóztatták.

Összegzés

A rendelkezésre álló források alapján megkíséreltük Rákosi Mátyás 1920–1925 közötti olaszországi tevékenységét bemutatni. Míg Livornóban sikerrel képviselte a Kommunista Internacionálé aktuális álláspontját, későbbi hivatalos küldetése során már nem tudta a Komintern akaratát érvényre juttatni. A kudarcok annak ellenére érték Rákosit, hogy a rábízott álláspontot nem csupán a párt iránti engedelmességből, tőle idegen koncepcióként képviselte; a maga nézeteit úgy alakította a megváltozott taktikai irányvonalhoz, hogy saját tapasztalatait igyekezett az új koncepcióval ötvözni. A sikertelenség tehát nem az egységfront-politikának meggyőződés nélküli képviseletéből fakadt, hanem abból, hogy az elméletben kigondolt koncepciót a realitásokkal kevésbé számolva kívánta megvalósítani: a Komintern munkatársaként eltöltött évek során Rákosi felülről ismerte meg a nemzetközi munkásmozgalmat és

35 ACS 1935 Min. Int. P. S. J5 b. 279.

36 Az idézett jelentés a többi dokumentummal együtt megtalálható: ACS 1935 Min. Int. P. S. J5 b. 279.

37 Vö. Rákosi, 2002. 772–777.

nemegyszer igen veszélyes küldetése során is csupán a helyi vezetőkkel találkozott. Az elmélethez való túlzott ragaszkodása miatt került ellentétbe az Olasz Kommunista Párt vezetőivel is, akikkel szemben az Internacionálé tekintélyével a háta mögött az erő pozíciójából tárgyalhatott. Ha az ismételt kudarcok, az esetenként a hivatalos állásponttal szemben saját nézeteinek képviselése és rossz személyi kapcsolatai ellenére újra és újra Olaszországba küldte őt a Komintern, annak okát nyelv- és helyismerete mellett talán éppen a két szélsőséges taktika közötti közvetítő álláspontjában kell keresnünk. Az Internacionálé vezetése valószínűleg úgy vélte, hogy a korábban maga is radikális álláspontot képviselő Rákosi hitelesebben tud az új taktika mellett érvelni.

A küldetése során tapasztalt megbízhatósága és felkészültsége, intelligenciája és ismertsége a nemzetközi munkásmozgalomban, valamint a moszkvai bürokráciában való jártassága a Szovjetunió vezetői szemében végül alkalmasnak mutatták arra, hogy rábízák a kommunista Magyarország megteremtését. Az új feladathoz Rákosi komoly tapasztalatok birtokában és a Vörös Hadsereg támogatásával a siker reményében foghatott hozzá.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források lelőhelyei

ACS

Archivio Centrale dello Stato, Róma

APC

Archivio Partito Comunista, Róma

PIL

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Budapest

2. Kiadott források és szakirodalom

Agosti

1974 Agosti, Aldo: *La Terza Internazionale. Storia documentaria*. Vol. I. 1919–1923. Roma, 1974. (Biblioteca di storia, 46.)

Áttekintés a Komintern csúcsszerveinek összetételéről

é. n. *Áttekintés a Komintern csúcsszerveinek összetételéről 1919–1943*. Ford. Lőrinc Irén. Kézirat. H. n., é. n.

Der zweite Kongress

1921 *Der zweite Kongress der Kommunistischen Internationale. Protokoll der Verhandlungen vom 19. Juli in Petrograd und vom 23. Juli bis 7. August 1920 in Moskau*. Hamburg, 1921.

Egy nagy harcos életéből

é. n. *Egy nagy harcos életéből. Rádióbeszélgetés Rákosi Mátyással 1945. október 4-én*. Bp., é. n.

Finale

1964 Finale, Carlo: *La scissione di Livorno e la crisi della direzione comunista tedesca del 1921*. In: *Movimento operaio e socialista*, 10. (1964) 1. sz. 3–18.

Humbert-Droz

1971 *Mémoires de Jules Humbert-Droz*. Vol. 2. *De Lénine à Staline. Dix ans au service de l'Internationale communiste, 1921–1931*. Neuchâtel, 1971.

Kabaktschieff

1921 Kabaktschieff, Christo: *Die Gründung der Kommunistischen Partei Italiens*. Hamburg, 1921.

Lazitch–Drachkovich

1973 Lazitch, Branko – Drachkovich, Milorad M.: *Biographical Dictionary of the Comintern*. Stanford, California, 1973.

Longo–Salinari

1977 Longo, Luigi – Salinari, Carlo: *Torinói szárnybontás. Emlékek és gondolatok az Olasz Kommunista Párt első éveiről*. Bp., 1977.

Natoli

1982 Natoli, Claudio: *La Terza Internazionale e il fascismo 1919–1923. Proletario di fabbrica e reazione industriale nel primo dopoguerra*. Roma, 1982. (Biblioteca di storia, 100.)

Protokoll des III. Kongresses

1921 *Protokoll des III. Kongresses der Kommunistischen Internationale (Moskau, 22. Juni bis 12. Juli 1921)*. Hamburg, 1921.

Pünkösti

1996 Pünkösti Árpád: *Rákosi a csúcson 1948–1953*. Bp., 1996.

Rákosi

1952 Rákosi Mátyás: A Kommunista Internacionálé. In: *Társadalmi Szemle*, 7. (1952) 2–3. sz. 151–167.

2002 Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1892–1925*. 2. kötet. Bp. 2002.

Spriano

1967 Spriano, Paolo: *Storia del Partito comunista italiano*. Vol. I. *Da Bordiga a Gramsci*. Torino, 1967. (Biblioteca di cultura storica, 95.)

Székely

1980 Székely Gábor: *A Komintern és a fasizmus 1921–1929*. Bp., 1980.

Szekeres

1991 Szekeres József: Egy dokumentum története. Rákosi Mátyás 1925. évi rendőrségi és ügyészégi vallomásainak jegyzőkönyve. In: *Történelmi Szemle*, 33. (1991) 1–2 sz. 89–106.

Téglás

1939 Téglás E.: *Rákosi Mátyás*. Moszkva, 1939.

ANDRÁS FEJÉRDY

MÁTYÁS RÁKOSI, THE ITALIAN LEFT AND THE FASCIST TAKEOVER

An important but so far rather unexplored phase in the career of Mátyás Rákosi is the five-year period that he spent in the III. Communist International organising the international workers' movement after the collapse of the Soviet Republic of Hungary. An important area of his activity was Italy where, after several brief journeys, he was delegated by the Comintern in 1922–1923 to work for the alliance of the leftist forces against fascism, with limited success. A politician of originally radical ideas, in this period Rákosi adopted a peculiar mediatory role between the Italian communists, who regarded proletarian revolution as of prime importance, and the international leaders, who preferred the establishment of a common front, a role that he used profitably in the course of his later career.

Konvergáló új nacionalizmusok?

A magyar és az olasz nacionalizmusról

A fasizmus jelensége – ideológiaként és politikai gyakorlatként, államépítésként – kezdettől fogva jelentős érdeklődést váltott ki. A kortársak számára Mussolini hatalomátvétele, majd Olaszország átalakítása parlamentáris rendszerből fegyelmezett(nek látszó) diktatúrává figyelemre méltó fejlemény volt, akár szimpátiával figyelték a fenyegetőnek tűnő forradalom elhárítását, akár gyanakodva vagy éppen ellenségesen nézték a demokratikus intézmények felszámolását. A fasizmus utóélete kevésbé volt megosztó Mussolini és rendszere negatív megítélését illetően, ellenben az antifasizmus jegyében sokszor igen változatos jelenségekre terjesztették ki ezt a címkét. Ezt persze megkönnyítette, hogy a két világháború közt nem kevés politikus, párt és irányzat hangoztatta közelségét az éppen sikeres fasiszta rendszerhez.

A magyar fasizmus mint probléma

A magyar fasizmus eredete már a kortársakat is foglalkoztatta. Magyarországon is gyakori volt, hogy politikusok – nem is feltétlenül marginálisak – hangoztatták, hogy ők lennének az új eszmék képviselői. Máskor pedig ellenfeleik bélyegezték meg őket azzal, többek között Gömbös Gyulát, hogy pusztá imitátorai lennének a Ducénak (Gömbös egyik közkedvelt gúnyneve, a Gömbölini is erre utalt), ráadásul ekként inkább komikus, mint komoly figurák. Erre leginkább az adott lehetőséget, hogy a fasizmus alapja a századfordulótól egyre erősödő, az első világháború után pedig meghatározóvá váló új nacionalizmus volt. Ennek különböző alakváltozatai Magyarországon is feltűntek a fajvédelemtől a nemzeti szocializmusig, az 1930-as évektől kezdve pedig egyre inkább meghatározták a kormányzati politikát is. Amikor aztán 1945-től kezdve a Horthy-korszak egésze elvetendő, megbélyegzendő lett, ennek egyik legegyszerűbb módja az volt, hogy az egész 1920-at követő időszakot fasizmusnak minősítették.

A fasizmus magyar párja mégsem lelhető fel olyan egyszerűen, ahogy Gömbös kigúnyolói és részben nyomukban az utókor nemritkán pártos történetírása azt megtette. Nehezíti a feladatot az is, hogy a magyar változatot ritkán azonosítják ma

* A szerző az MTA doktora, a Politikatörténeti Intézet igazgatója (1054 Budapest, Alkotmány u. 2., egygyabor@phistory.hu).

már fasizmusként, miközben magának a fasizmusnak a fogalmáról és mibenlétéről is intenzív, talán soha véget nem érő vita folyik.¹ Ebben az írásban azt kísérem meg bemutatni, hogy az új nacionalizmus felől nézve melyek azok az elemek, amelyek a fasizmus eszméiből meghatározóvá válhattak, és melyek azok, amelyek az erősödő magyar új nacionalizmuson belül mégsem válhattak lényegessé. Ez alapján ragadható meg talán a legjobban az is, hogyan viszonyult a két világháború közti magyar radikális nacionalizmus a kortárs fasizmus eszméihez és gyakorlatához.

A 19. századi nacionalizmus – vagyis az az elképzelés, hogy a társadalom alapvető szerveződési formája a nemzet, és minden nemzetnek joga van önmagát megszervezni, ha lehetséges nemzetállam formájában – alapvetően a liberalizmus emancipációs törekvéseihez kapcsolódott mind Itáliában, mind Magyarországon. A kettő együtt rendelkezett azzal az emancipációs és modernizációs potenciállal, amely elvezetett az olasz egységhez és a dualista magyar állam megteremtéséhez. Ez a nacionalizmus alapvetően befogadó volt az idegenekkel, még akkor is lehetségesnek vélte az asszimilációt, ha a közösségi tagságot (és később az állampolgárságot) már etnikulturális jegyekhez, elvárásokhoz kötötte. Ennek megfelelően a haladás eszméjét is magában foglalta, és fokozatos demokratizálást képzelt el, akár a politikai érettséghez vezető népnevelés és a függetlenséghez vezető vagyonosodás révén, akár emancipációs gesztusokkal (általános, egyenlő, titkos, férfiakra és nőkre kiterjedő választójog, ami nem kötődik műveltségi cenzushoz sem), és mindenképp az egyén felől tekintve a közösségre.² Ezzel szemben az 1918 után mindenhol hangsúlyos új nacionalizmus szinte minden tekintetben a régi, liberális ihletettséggű eszme tagadása volt. Mindenekelőtt antiliberalizmusa szúrhat szemet, ami az egész háború előtti korszak megtagadásával járt együtt, éppen a liberalizmus dominanciája és az annak tulajdonított kudarcos reformok miatt. Ebből következően szembefordult a liberális demokráciával, vagyis a politikai közösség tagjainak minden tekintetben érvényesülő egyenlőségével is. Helyette valamiféle hierarchikus és korporatív szerveződést állított előtérbe, amely meghatározott helyet jelöl ki mindenkinek. Ebből következően határozottan szembefordult a szocializmussal, ezen belül az ekkor már a parlamentáris demokrácia iránt elkötelezett szociáldemokráciával is. Végül úgy hangsúlyozta a hagyományok – elsősorban a hagyományos tekintély – megőrzését, hogy egyúttal a modernizációt is a zászlajára írta, a közösség átforgatása révén.³

Az új nacionalizmus forrásai a liberalizmus és a liberális társadalmi program egyre inkább érzékelhető korlátaiban lelhetők fel. Bizonyos értelemben ugyanazokat a problémákat akarta megoldani, amelyeket a szocializmus hívei vagy éppen a magyar polgári radikálisok, éppen ezért nem különösebben meglepő az éles szembenállás sem. Az írástudás, a városiasodás, az iparosodás, sőt a szolgáltató szektor növekvő súlya a gazdaságban a társadalmi viszonyokat és szerkezetet is átalakította egyfelől, másfelől viszont az olasz déltől a magyar Alföldig hatalmas nyomás nehezedett a politikai rendszerre a mezőgazdaságban minimális megélhetést találó, a nagybirtok-

1 A fasizmus fogalmáról szóló vita kiváló és tanulságos összefoglalására lásd: Lordachi, 2018. 28–93.

2 A rendkívül gazdag szakirodalomból lásd: Hobsbawm, 1997; Gellner, 2009; Gammerl, 2010; Trencsényi, 2011; Gyurgyák, 2007. 19–134.

3 Trencsényi, 2011. 23–35.

nak, az ideiglenes munkalehetőséget kínáló szektoroknak és a kereskedelemnek kiszolgáltatott tömegek részéről is, amelyeket messze nem tudott olyan ütemben felszívni az iparosodó gazdaság, ahogy azt a szocializmus hívei jósolták vagy remélték. Ráadásul problémáik megoldása a falusi közösségek felbomlása, átalakítása révén éppen az új nacionalizmus számára fontos hagyományt veszélyeztette.⁴

Szerepet játszott azonban megjelenésében a századforduló átalakuló szellemi világa is. A természettudományos gondolkodás kiterjesztése az emberi társadalom viszonyaira, az eugenika vagy éppen a rasszizmus különböző formáinak növekvő jelentősége szintén hatott az új nacionalizmusra. Az ember és ember közti megváltoztathatatlan különbségek tézise az asszimiláció liberális programját ásta alá, az eugenika eszméje, az emberi élet alávetése egy sor külső rendszabálynak azért, hogy az biológiai és szellemi értelemben minél teljesebb lehessen, egy esszencialista egyéni teljesség és vele nemzetfogalom megalapozásához vezetett.⁵ Az egészség immár nem az egyén javára volt fontos, hanem a közösséget erősítette azzal, hogy eliminálta a gyengéket, akik veszélyeztették annak életerejét.

Végül nyomot hagyott az új nacionalizmuson a háborús nacionalizmus jelensége is.⁶ Ez ugyan tartalmában nem feltétlenül különbözött a hagyományosnak tekintett, akár liberális nacionalizmustól, azonban a nemzeti szenvedélyek intenzitása, a nemzeti érzelmekre alapozó mozgósítás gyorsasága a háborús helyzetben döntő módon különbözött a klasszikus liberalizmus fokozatos, olykor évtizedes építkezésétől. Ráadásul a háborús érzelmek szükségszerűen a másik, az ellenség teljes és végletes elutasításán alapultak. Emellett pedig az élet-halál harcként felfogott világháború közepette felértékelődött az egyéni hősiesség, az áldozatvállalás, a halálmegvető bátorság és az új harci technológiák nyomán a technika kultusza is.⁷

Ezek a jelenségek megtalálhatóak mind a magyar, mind az olasz új nacionalizmus különböző irányzataiban. Összehasonlításuk, mindezekre építve, közösségképünk alapján célszerű. Ebből a szempontból pedig érdemes a hatalomra jutott fasizmust a magyar politikai és szellemi élet nem liberális, sőt sokszor hangsúlyosan antiliberális reformprogramjaival összehasonlítani.⁸

Az új nacionalizmus közösségképe

Az új nacionalizmust a közösségkép vonatkozásában két fontos eleme különbözteti meg a klasszikus, liberális nacionalizmustól: máshol húzza meg a közösség határait és másként értelmezi a nemzet tagjainak egyenlőségét. A klasszikus nacionalizmus nyelvi hovatartozás vagy állampolgárság alapján határozza meg, hogy ki tartozik a nemzethez és ki nem, ezek azonban nem szigorú és átléphetetlen határok. Az állampolgárság megszerezhető, a nyelv pedig megtanulható. Persze az állampolgári és a

4 Uo.

5 Turda, 2014.

6 Lohr, 2014; Szarka, 2014, 2015.

7 Eksteins, 2000.

8 Gyurgyák, 2007. 215–287., 387–462.; Bartha, 2014.

nyelvi azonosulás mögött rendszerint kitapintható egy közös kulturális repertoár és történelempép elsajátítása is, de még a 20. század fordulóján markánsan etnikus fordulatot vett magyarosító politika is elképzelhetőnek tartotta, hogy a magyar nemzeti érzelmek kétnyelvűséggel párosuljanak. Általában pedig nyitva hagyták a nemzetbe való belépés lehetőségét az asszimiláció révén.

Az új nacionalizmus ehhez képest szigorúbb határokat vont, ezek átjárhatósága is nehezebb lett, amire jó példa a magyar fajvédők programja. Noha ez nem biológiai értelemben vett faji különbségtételen alapult, esszencializmusa, vagyis az a tény, hogy a közösség minden tagja esetében feltételezte egy azonos, megváltoztathatatlan és csak a nemzettagságból eredő etnikai mag létét, szükségszerűen az asszimiláció tagadását is jelentette. Magyaroknak, illetve bármilyen más nemzetbe tartozónak születni kellett, még akkor is, ha magát a magyarságot nem a mítikus eredet, hanem a külső tényezők hatására kialakult közös tulajdonságok adták.⁹ Ezek a közös tulajdonságok azonban a külső tényezők egyedisége miatt csak ott alakulhattak ki, ahol a magyarok éltek (ha máshol is kialakulhattak volna, akkor a magyarok nem lennének egyedi és egyedülálló nemzet, hanem létezhetne egy másik nemzet, amelyik mégis ugyanolyan, mint a magyarság), és mivel a magyarság lényege történetileg alakult ki, arra nem lehet pusztán beköltözéssel szert tenni.

Az új nacionalizmus másként értette a nemzet tagjainak egyenlőségét is. Az egyének egyenlő szabadsága helyett a nemzet szabadságából való részesedést tette meg mércének, amiből akár az egyes nemzettagok egyenlőtlensége is következhetett, mivel a nemzet szabadsága alapvetően a külső kényszerektől való függés hiányát jelentette, egy feltételezett – többnyire egyébként politikai értelemben vett, például egy mediterrán birodalom kialakítása – nemzeti küldetés beteljesítésének lehetőségét, tekintet nélkül annak politikai berendezkedésére. Sőt, szemben a liberális nacionalizmussal, az is elképzelhetővé vált, hogy a nemzet tagjai szükségszerűen egyenlőtlenek legyenek, hiszen más és más feladatuk lehetett a nemzet közös küldetésének beteljesítésében, mivel képességeik vagy személyiségük, esetleg társadalmi helyzetük másra predesztinálták őket.

Az új közösségkép a legalább elvben és formálisan konstruktivista liberális nemzetfelfogással szemben organikus lett. A nemzetet az élő szervezet mintájára fogták fel, amely a biológiai törvényeknek, köztük a természetes kiválasztódásnak alávetve él, és belső működése is annak analógiájára, az ember különböző szerveinek differenciált és jól elkülönült, egyúttal pedig nem átjárható és felcserélhető összműködésén alapul. Részben a háborús nacionalizmus hatására, részben azonban az egyéni szabadság elvetése nyomán ez a nemzetnek a korábbihoz képest erőteljesebb felmagasztalásával járt együtt, miközben a nemzeti küldetés beteljesítését a megújulástól várta. Ez a megújulás a közös cél és küldetés felismerésén alapult, és azon, hogy az ennek tudatában fellépő elit képes a tömegeket is mozgósítani a cél érdekében, lehetőleg tudatosítva bennük saját felelősségüket, egyúttal az áldozatvállalás, akár az egyéni haszonról, életmódról való lemondás szükségszerűségét.

⁹ Gyurgyák, 2007. 217–232.

Az általános jellemzőkön belül persze többféle elképzelés fogalmazódott meg a közösség és az egyén viszonyáról és a nemzet hatáiról. A fasizmus, legalábbis kifejlett formájában, állami ideológiaként alapvetően nem a nemzet felől közelített a közösséghez, hanem az államon keresztül. Eszerint a nemzetet valójában az állam szüli meg, vagyis a nemzet számára szükséges teret is az állam határozza meg.¹⁰ Ha az államnak birodalomká kell alakulnia, akkor a nemzet küldetése ennek megteremtése.¹¹ Ez egyúttal a nemzet életképességének a jele is a szociáldarwinista mintára elképzelt harcban. Ebből következően Mussolini nem tagadta, nem is tagadhatta meg teljes mértékben az olasz történelem liberális nacionalista korszakát, hiszen ez hozta el az olasz egységet is. Inkább arra helyezte a hangsúlyt, hogy minden eszmének megvolt a maga korszaka, de ezek végeztével új korszak kezdődik, mint 1919 után is. Ez már nem lehet liberális, hanem a szabadság új egyensúlyát kell megtalálnia az egyéni és a közösségi közt, és a felelősséget hierarchiával kell ötvöznie. Mindezt pedig alapvetően a vezér fogja egybe és határozza meg.¹²

Ehhez persze arra is szükség van, hogy az egyének is megváltozzanak, olyan értékeket és tulajdonságokat kultiváljanak, amelyek megfelelnek a nemzeti küldetésnek és az új közösségnek is. Így aztán a bátorság, a rettenthetetlenség, a vakmerőség, az öntudatosság, a bátor fellépés, a kényelem megvetése, a nyíltság, a munkafegyelem és a tekintélytisztelőt kerültek előtérbe. Ezek jelentős része pedig, a fasizmus eredetének és saját maga létrehozta mítoszának ismeretében nem meglepő módon, alapvetően az első világháborús arditók, az olasz hadsereg különleges, vakmerőségben kitűnt alakulatainak magatartási mintáján alapult.¹³

A fasizmus közösségképe büszkén vállaltan hierarchikus és az emberek egyenlőtlenségén alapul. A demokráciát mint az értéktelen tömeg uralmát elveti, ezzel szemben azt hirdeti, hogy az emberek természetes egyenlőtlensége viszi előre az életet és a közösséget. Ugyanakkor kísérletet tesz a demokrácia átértelmezésére is, eszerint a fogalom csak annyit jelentene, hogy a népet ne szorítsák ki az állam életéből, aminek a fasizmus korporációi tökéletesen meg is feleltek.¹⁴ Ezzel együtt a közösség középpontjában a vezér és az ő vezetésével beteljesíthető nemzeti küldetés állt. Különlegességét nemcsak egyéni tulajdonságai igazolták, hanem az is, hogy ő maga volt az, aki a nemzeti küldetést felismerte.¹⁵ Fontos szerepe volt a fasiszta pártnak is, hiszen ez tömörítette a vezér követőit és a párt tagjait, akik hivattak voltak a fasizmus képviselőire az államon belül is. Az új társadalmi egyensúlyt, harmóniát a korporációk biztosították. Azt vallották, hogy ezzel a nép jogos szociális igényeit sikerült kielégíteni, miközben biztosították azt is, hogy hajlandóak

10 „Nem a nemzet szüli az államot, amint ezt az az avult naturalisztikus felfogás hirdette, amely alapul szolgált a nemzeti államok politikájának a XIX. században. Sőt az állam hozza létre a nemzetet, az állam ad a saját erkölcsi egysége tudatában lévő népnek egy akaratot, és ehhez képest effektív létezését.” Mussolini, 1935. 17.

11 „A nemzet mint állam csak annyiban létező és élő etnikai valóság, amennyiben fejlődik. Megállása egyenlő halálával.” Uo. 18.

12 Andreides, 2014; Mussolini, 1935.

13 Mussolini, 1935.

14 Mussolini, 1935. 32–35.

15 Andreides, 2014.

a közösségért elkerülhetetlen, sőt kívánatos áldozatvállalásra, és vállalják az egyéni érdekek és nézetek alárendelését a fasizmus formájában megjelenő közösségi értékrendnek. A társadalmi hierarchia és korporatív szerveződés azonban nem jelentett stabilitást és stagnálást. A fasizmus önképe szerint kifejezetten modern, dinamikus, az elaggott liberalizmushoz vagy a szocializmushoz képest életerős nemzetet hozott létre. Ezt jelezte imperializmusa és modernista kultúrája is, ami azonban egyes értelmezések szerint már a vallás szerepét és helyét is átvette a társadalomban, egyfajta politikai vallásként,¹⁶ noha a lateráni egyezmény után Mussolini nem akadályozta az egyház működését.

Az 1918 után fontos szerephez jutott különböző új nacionalista irányzatok Magyarországon is az eugenikában, a szociáldarwinizmusban és részben a magyar birodalmi eszmében gyökereztek.¹⁷ A politikába ekkor berobbanó csoportosulások közül talán a fajvédőkre volt a leginkább jellemző a háborús tapasztalat személyiségformáló hatásának Mussoliniéhoz hasonló felmagasztalása – nem függetlenül a Gömböshöz vagy Kozma Miklóshoz hasonló katonaviselt vezetőiktől.¹⁸ Ugyanakkor az új közösségi eszmény, a szociális ellentéteket meghaladó nemzeti szerveződés a keresztényszocializmusban és a protestáns gondolkodásban is megjelent,¹⁹ ezeket mindezen túl liberalizmusellenességük kapcsolta össze az új nacionalizmus radikális, a fasizmushoz hasonló változataival. Egyúttal mindegyik hangsúlyosan etnicizált magyar nemzetfelfogást képviselt, amit leginkább antiszemitizmusuk juttatott kifejezésre.

Az antiszemitizmus a formálódó olasz fasizmusnak nem volt lényeges eleme, ez azonban nem az egyedüli eltérés volt Magyarország és Itália közt. Bár a magyar nemzeti eszme etnikai jellege megerősödött, a dualista Magyarország szétesése és az új államhatárok miatt a nemzet és állam viszonyának Mussolinihez hasonló felfogása elképzelhetetlen volt. Az új határok közé szorult Magyarországot nem lehetett a nemzet megteremtőjének látni, mivel ez a revízióról való lemondást jelentette volna, és persze a magyar kisebbségek önszerveződésének feladását is: hiszen amennyiben a nemzet az állam által jön létre, a kisebbségi magyarok nem lehetnek a magyar állam által létrehozott magyar nemzet tagjai, ha nem élnek annak területén.

Végül egy harmadik lényeges különbséget is meg kell említeni. Bár az első világháború végén – Olaszországhoz hasonlóan – a szervezett munkásság Magyarországon is kulcsszerepbe került, és egy ideig a szocialista átalakulás sem látszott lehetetlennek,²⁰ továbbá a korporatív elképzelések a munkásság hivatásrendi szervezésével is számoltak, a magyar új nacionalizmus a tömegek nemzeti integrációja kapcsán a parasztságot állította előtérbe. A fajvédők, de még Bethlen István konzervatív-liberális elképzelései is a parasztságban vélték megtalálni a jövő stabilizáló erejét, a fajvédők esetében egyenesen a nemzet lényegének igazi lerakatát.²¹ A pa-

16 Gentile, 1996; Falasca-Zamponi, 2000; Schnapp, 1996.

17 Romsics, 2004.

18 Ormos, 2000; Vonyó, 2018.

19 Fazekas, 2015; Petrás, 2013; Hatos, 2005.

20 Hatos, 2018; Hajdu, 1968.

21 Gyurgyák, 2007; Trencsényi, 2011. 412–450.

rasztok nemzeti nevelése nyitotta volna meg az utat az újjászerveződés vagy újjászületés előtt.

Ahogy az bizonyos értelemben várható,²² egyszerre figyelhetők meg hasonlóságok és különbségek az olasz és a magyar eset közt. Az általános tendencia, az organikus, hierarchikus nemzetszerveződés, valamiféle korporatív berendezkedés létrehozásának szándéka mellett elsősorban a fajvédők és Gömbös életútja, valamint Gömbös vezéri hajlama miatt volt könnyű azonosítani őket, miközben más irányzatok, elsősorban a keresztényszocializmus jobboldali és antiliberális változatai elkerülték azt, hogy közvetlenül a fasizmussal asszociálják azokat.²³

Az 1930-as évekre ez a helyzet azonban megváltozott, elsősorban annak köszönhetően, hogy Bethlen István konzervatív-liberális társadalomszervező elképzeléseit immár a politikai jobboldal nagyobb része meg kívánta haladni, és ez együtt járt azzal is, hogy programjaik hasonlóságait is jobban hangsúlyozták. 1932 után Gömbös Nemzeti Munkaterve,²⁴ a katolikus társadalmi reformerek tervei, ideértve Teleki Pál államreform-elképzeléseit is, Imrédy Béla keresztény nemzeti szocializmus (ennek gyökerei még jegybankelnökként kidolgozott reformprogramjaig nyúlnak vissza),²⁵ a protestáns ifjúsági mozgalmak elképzelései könnyen közös nevezőre hozhatónak tűntek, képviselőik pedig egyszerre hivatkoztak a fasizmusra mint egyfajta példára, és utasították el azt, hogy terveiket csupán a fasizmus magyar kiadásának tekintsék. Részben azzal érvelve – amit Mussolini maga is kiemelt –, hogy a fasizmus az olasz nemzet sajátos helyzetéből fakadt, és ezért nem ültethető át automatikusan máshová.

Ugyanakkor mindegyik terv az egyéni felelősség újraértelmezésére, az egyéni szabadság korlátozására épült a nemzetért való áldozat- és felelősségvállalás jegyében. Az egyén helyét egy, a konfliktusokat harmonikusan feloldó társadalmi szervezet keretében jelölték ki, amely azonban nem megszünteti a különbségeket és egyenlőtlenségeket, hanem a szociális problémák megoldásával éppen lehetőséget ad mindenkinek, hogy a filléres gondokon túllépve végre a nemzetnek szentelje magát. Mindegyik elutasította az individualizmussal, anyagiassággal és olykor hedonizmussal azonosított liberalizmust és vele a liberális szabadságfelfogást, ami a kapitalizmus és a liberalizmus esszenciális képviselőjének tekintett zsidósággal szembeni fellépés valamilyen formáját is magában foglalta. Az asszimiláció lehetőségét fokozatosan, sokszor azonban inkább csak implicit módon megtagadták, és a vagyon valamiféle újraelosztását is képviselték, mindenekelőtt az idegének, így elsősorban a zsidók kárára.

Sokatmondók persze a különbségeik is, amelyek egyúttal a valóban létező fasizmushoz való viszonyukról is árulkodnak. Nem meglepő módon a legtöbb azonosságot Mussolini Olaszországával Gömbös Nemzeti Munkaterve és még inkább a kormánypárt átalakításának programja mutatta. Eszerint a Nemzeti Egység Pártjára átkeresztelt, a magyar Duce, Gömbös irányításával működő pártnak arra kellett tö-

²² Lordachi, 2018; Griffin, 2002; Paksa, 2012.

²³ Paksa, 2012. 61–72.

²⁴ Vonyó, 2011, 2012.

²⁵ Ladányi, 2010. 200–202.

rekednie, hogy mindenhol átvegye a társadalmi szervezetek, egyesületek irányítását, és azokat immár saját keretei közt, a párt politikusainak – akik persze az állami funkciókat is betöltötték – felügyeletével és a párt érdekében működtessék. Emellett jött volna létre egy mindent átfogó korporációs szervezet, amely aztán az érdekképviselőket is átveszi, és részben a politikai egyeztetést is kikapcsolja. A keresztényszociális tervek a korporativizmust és az államot nem ilyen szorosan kapcsolták volna össze, és nem egy vezéri párttól várták a rendszer működtetését. Helyette az állam és a társadalom egyidejű, nemzeti szellemű megszervezését szorgalmazták, mondván, ezek csak együtt alapozhatják meg a nemzeti reformot és megújulást. Emellett Gömbös igen merev, alapvetően a hagyományos kishemesi-középosztályi csoportok dominanciáján alapuló hierarchiáját a népi tehetségek széles körű felkarolásával, az elit attitűdváltásával (a népszolgálat eszméje),²⁶ részben pedig a szolgálat és felelősségvállalás eszméjén alapuló elitcserével helyettesítették volna.²⁷ Végül Imrédy keresztény nemzeti szocializmusa is az állam és a társadalom egyidejű megszervezésén alapult, igaz, az utóbbit nagyon is ellenőrzött formában tette volna (amikor egy kísérletre volt lehetősége a visszacsatolt Felvidéken, akkor a felelőségét tette meg a Magyar a Magyarért Mozgalom vezetőjének),²⁸ és a népszolgálat eszméjét nem az elit részleges megújítására, hanem a hagyományos nemesi-középosztályi elit helyzetének megerősítésére használta volna. Eszerint a régi elit elsődleges feladata felismerni a szolgálat fontosságát, és ha ezt megteszi, azzal igazolja is saját elhivatottságát a vezetésre.²⁹

Voltak különbségek is, így az egyház szerepe és feladatai, sőt szerveződési formája tekintetében (a létező egyházi intézmények tehetetlenségével szemben a vallásosságot ismét megerősíteni képes népi egyház programja), a harmonikus és stabil rendszerrel szemben a dinamikus és terjeszkedő elképzelése, vagy éppen a háborús és a háború utáni generációk szemléleti különbsége, nem utolsósorban a háborúval mint eszközzel, netalán egyenesen a nemzeti megújulást segítő céllal kapcsolatban. Közös volt azonban mind a premissza, miszerint a magyar nemzetnek meg kell újulnia ahhoz, hogy visszaszerezze a korábbi pozícióját (ideértve akár a revíziót is), mind pedig az, hogy ebben a magyar államnak is szerepet kell vállalnia, ha tetszik, ez a történelmi küldetése.

Magyar fasizmus?

Összegzésként ismét érdemes visszatérni a már a kortársak által is felvetett kérdésre: vajon az általuk magyar fasizmusként értelmezett gömbösi politika valóban Mussolini fasizmusának imitációja volt-e? Láthattuk, hogy a szép számú egyezés mellett nem lényegtelen különbségek is kimutathatók mind Gömbös, mind az 1930-as évek más, új nacionalista irányzatai és a fasizmus „kanonizált” doktrínái közt. Arról

²⁶ Bárdi, 2015.

²⁷ Gergely, 1977; Egrý, 2015a. 117–118.

²⁸ Hámori, 2001.

²⁹ Egrý, 2015a. 169–170.

tehát biztosan nincs szó, hogy pusztán imitációról beszélhetnénk akármelyikük esetében. Ugyanakkor persze az is egyértelmű, hogy mindezek az elképzelések és eszmék besorolhatók egy nagy, közös irányzatba, és hasonlóságaik alapján közelebb vannak annál, hogy pusztán csak a nacionalizmus új formájából szükségszerűen fakadó jelenségként tekintsünk az átfedéseikre. A nemzetközi szakirodalomban az utóbbi évtizedek fasizmusvitáiban kulcsfontosságú generikus fasizmus fogalma³⁰ segíthet az ellentmondás feloldásában. Eszerint a fasizmus nem Olaszországból vagy később a náci Németországból terjedt el, nemzeti változatainak létrejötte mindezekről függetlenül történt. Ami a fasizmus különböző változatait összeköti, az világképük közös magja. Eszerint a nemzet egy dekadens, liberális korszakon van túl, hanyatlik, és ahhoz, hogy ismét felemelkedhessen, radikális megújulásra, újjászületésre van szükség, az antiliberalizmus alapján, de egyúttal a modernitás és nem a konzervativizmus jegyében; egy hősi értékekkel átítatott új elit vezetésével egy dinamikus közösséget kell létrehozni.³¹

Mindezek alapvetően megfelelnek a Magyarországon kibontakozó, az új nacionalizmus jegyében megfogalmazódó társadalmi reformirányzatoknak. Mindenekelőtt Gömbös, majd később részben Imrédy tervei pedig a társadalmi hierarchia, a vezér kitüntetett szerepe és a párt új társadalomszervező funkciója alapján talán a legközelebb állnak a fasizmus aktuálisan megvalósult olasz (és később német) példáihoz. Csakhogy éppen Gömbös esetében világos, hogy nem követte Mussolinit, hanem vele egy időben és tőle függetlenül dolgozta ki saját programját, amihez többé-kevésbé ragaszkodott is későbbi pályafutása során. Az a tény, hogy az 1930-as évekre a magyar szellemi és politikai életet – szemben az 1920-as évek bethleni konszolidációjának konzervatív-liberális értékvilágával – már dominálták a fasizmussal akár azonosítható társadalmi reformkoncepciók, természetesen értelmezhető akár konvergenciaként is. Azonban az is világos, hogy a „magyar fasizmus” alapvetően Magyarországon született, noha az európai és globális változásokra adott reakcióként; és nyilvánvalóan azért rokona az olasz fasizmusnak, mert hasonló körülmények közt ugyanazokra a kihívásokra adott válasz volt. Különbségei pedig állandóan lehetővé tették, hogy azok, akik a fasizmus politikai programjának egyes elemeivel – mindenekelőtt a pártok megszüntetésével és a totális állam kiépítésével – nem minden tekintetben értettek egyet, kiemeljék saját elképzeléseik egyedi voltát is, akár a fasizmustól való elhatárolódást szolgálva.³²

30 Iordachi, 2018; Griffin, 2002.

31 Griffin, 2002.

32 Egry, 2015a. 207–210.; Egry, 2015b. 66–69.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Andreides

2014 Andreides Gábor: A változó Mussolini-kép és a mussolinizmus. In: *Múltunk*, 59. (2014) 2. sz. 124–147.

Bárdi

2015 Bárdi Nándor: A népszolgálat genezise és tartalomváltozása. In: *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József. Pozsony, 2015. 11–47.

Bartha

2014 Bartha Ákos: Tojástánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. In: *Múltunk*, 59. (2014) 4. sz. 58–104.

Egry

2015a Egry Gábor: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus közt Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Bp., 2015.

2015b Egry Gábor: Nép, nemzet, állam, társadalom. Népszolgáló közösségek és közösségszervezés az erdélyi magyar politikában, 1918–1944. In: *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozatai a magyar kisebbségek történetében*. Szerk.: Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – Lőrincz D. József. Pozsony, 2015. 48–71.

Eksteins

2000 Eksteins, Modris: *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston–New York, 2000.

Falasca-Zamponi

2000 Falasca-Zamponi, Simonetta: *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Los Angeles, 2000.

Fazekas

2015 Fazekas Csaba: Prohászka Ottokár és a „hungarizmus” fogalmának genezise. In: *Múltunk*, 60. (2015) 2. sz. 4–34.

Gammerl

2010 Gammerl, Benno: *Untertanen, Staatsbürger und Andere. Der Umgang mit ethnischer Heterogenität im Britischen Weltreich und im Habsburgerreich 1867–1918*. Göttingen, 2010.

Gellner

2009 Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Bp., 2009.

Gentile

1996 Gentile, Emilio: *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*. Cambridge, Mass., 1996.

Gergely

1977 Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Bp., 1977.

Griffin

2002 Griffin, Roger: The Primacy of Culture: The Current Growth (or Manufacture) of Consensus within Fascist Studies. In: *Journal of Contemporary History*, 37. (2002) 1. sz. 21–43.

Gyurgyák

2007 Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Bp., 2007.

Hajdu

1968 Hajdu Tibor: *Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom*. Bp., 1968.

Hámori

2001 Hámori Péter: Kísérlet a visszacsatolt felvidéki területek társadalmi és szociális integrálására. A Magyar a Magyarért Mozgalom története (1938–1940). In: *Századok*, 135. (2001) 3. sz. 569–624.

Hatos

2005 Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. In: *Múltunk*, 50. (2005) 1. sz. 89–117.

2018 Hatos Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és forradalom története*. Bp., 2018.

Hobsbawm

1997 Hobsbawm, Eric: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Bp., 1997.

Iordachi

2018 Iordachi, Constantin: *A Vaszgárda. Karizma, politika és erőszak Romániában 1927–1941*. Bp., 2018.

Ladányi

2010 Ladányi Andor: A zsidótörvények előtörténetéhez. Antiszemizmus, zsidókérdés, 1932–1937. In: *Múltunk*, 55. (2010) 2. sz. 187–207.

Lohr

2014 Lohr, Eric: War Nationalism. In: *The Empire and Nationalism at War*. Eds.: Lohr, Eric – Tolz, Vera – Semyonov, Alexander – Hagen, Mark von. Bloomington, 2014. 91–108.

Mussolini

1935 Mussolini, Benito: *A fascizmus doktrínája*. Firenze, 1935.

Ormos

2000 Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában*. I–II. Bp., 2000.

Paksa

2012 Paksa Rudolf: *A magyarországi szélsőjobboldal története*. Bp., 2012.

Petrás

2013 Petrás Éva: A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé. In: *Nyitott/zárt. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949*. Szerk.: Feitl István. Bp., 2013. 77–92.

Romsics

2004 Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: *Uő: Múltról a mának*. Bp., 2004. 122–158.

Schnapp

1996 Schnapp, Jeffrey T.: Fascinating Fascism. In: *Journal of Contemporary History*, 31. (1996) 2. sz. [Special Issue: The Aesthetics of Fascism.] 235–244.

Szarka

2014 Szarka László: Nemzetállami és államépítő nacionalizmusok. A magyarországi nemzetiségi kérdés átalakulása az első világháború éveiben. In: *Regionális kaleidoszkóp*. Szerk: Takács Zoltán – Rácz András. Szabadka, 2014. 139–147.

2015 Szarka László: A soknemzetiségű birodalmaktól a multietnikus nemzetállamokig. Kelet-közép-európai nemzet- és államépítő nacionalizmusok az I. világháború éveiben. In: *Világtörténet*, 37. (2015) 2. sz. 171–192.

Trencsényi

2011 Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Bp., 2011.

Turda

2014 Turda, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Basingstoke, 2014.

Vonyó

2011 Vonyó József: Gömbös kormánypártjának ideológiája. In: *Századok*, 145. (2011) 1. sz. 3–38.

2012 Vonyó József: Másolta-e Gömbös Mussolinit vagy/és Hitlert? In: *Uő: Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Pécs, 2012. 148–199.

2018 Vonyó József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Pécs, 2018.

GÁBOR EGRY

CONVERGING NEW NATIONALISMS?

ON HUNGARIAN AND ITALIAN NATIONALISM

For a long time since 1945, the Horthy-era was defined as fascism, a notion that lost all its credibility with the change of regime in 1989. As a reaction to Communist politics of history, its association with radical right was almost impossible, even though the new wave of fascist studies around the millennium could have provided new impetus for the study of the ideological landscape of interwar Hungary. The growing number of works dedicated to the radical right of this period remained cautious with labelling those lines of thoughts within Hungarian politics. My article argues based on this recent literature and the turn in fascist studies inspired by Roger Griffin, that the new nationalism of the post-WWI period was rather generic Fascism in the form of the „fajvédő” ideas, present in Hungary from very early, since 1919. Thus, it developed parallel with Italian new nationalism, even predated Mussolini’s takeover, it was no imitation as the discredited literature claimed. Furthermore, from the thirties its important tenets regarding a new, harmonious, hierarchical and markedly corporatist society based on the preservation of the dominance of the traditional middle-class, became mainstream, even appearing in government programs too.

Személyiség és történelem

Benito Mussolini és Gömbös Gyula némely
pályafordulójának példáján

Írásom azzal a szokásos megközelítéssel perlekedik, amely szerint a személyiség súlya a ténylegesnél nagyobb, sokkal nagyobb. Miközben még a jelentős szereplők súlya is (sokkal) kisebb a társadalmi struktúrák erejéhez képest. Gömbös és Mussolini életének közös vonásai a szokásos elbeszéléseknél jóval haloványabbak. A nagy eltérések a magyar és az olasz társadalomfejlődés különbségeiből adódnak.

Az 1919 augusztusa utáni hónapokban Horthy Miklós – közvetlen környezete hatására, s abban Gömbösé volt a legmarkánsabb – katonai diktatúra bevezetésében látta a szebb jövőt. Ezek eredőjeként nagyon sok kortárs számára meggyőzően hatott az úgymond Horthy-fasizmusról festett kép.

A volt vezérkari százados valóban szinte bámulta az olasz diktátort. Ám a felívelő pályájú Ducének messze több bámulója, mint követője volt. Gömbös bizonyosan valami hasonlót akart, de míg a Duce 1922-ben hatalomra jutott, 1923-ra Gömbös onnan lényegében a partvonalra került. Nem sokkal azután, hogy a fajvédő politikus társaival kilépett/kiszorult a kormánypártból, a kormányzó azt üzenté neki, hogy *éretlennek* tartja őket. Súlyos kudarca Gömböst szerényebb célkitűzésre sarkallta. 1928-ban visszakéredzkedett Bethlen pártjába. 1932-ben nem csekély mértékben Bethlen akaratából lett miniszterelnök. Mert a gazda úgy látta, hogy Gömbös ismert turbulenciájával együtt is alapvetően eszköze marad rendszerének. A sokat tanult politikus természetesen mégis messze több lett, mint eszköz. A magyar társadalmat úgy akarta korszerűsíteni, a gyűlölt nagytőkésektől és nagybirtokosoktól úgy akarta megszabadítani, hogy a bethleni rendszer helyére lényegében egy fehér radikális berendezkedés kerül. A társadalom ellenállása és a szervezetének elhatalmasodott halálos kór miatt ez sem sikerült neki. Ötvenesztendősen távozott az élők sorából.

Ha beütjük az internetes keresőbe Gömbös Gyula és Benito Mussolini nevét, áradnak a képek. Látjuk őket együtt és külön, rokon- és ellenszenvesnek, a hatalom közelében, csúcán, s a bukás örvényében. A történeti megismerést a világháló egyszerre segíti és akadályozza. Nagy előny, hogy a korábbinál sokkal gyorsabban jutunk adatokhoz, forrásokhoz. Ugyanakkor az interneten tort ül a meg

* A szerző az MTA doktora, az ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének magántanára (1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.).

nem gondolt gondolat, a minőség hangját számos esetben a minősíthetetlen mocsok nyomja el.

A személyiség valós történelmi súlyának leérése szempontjából az internet kimondottan elaknásított terep. Miközben magában a szakmában is megvannak a súlyos gondjaink. Terjedelmi kötöttségeink miatt csupán a két kiadást megélt modern Mussolini-életrajzot említjük. Már az elején mit látunk? *„Mussolini nagy történelmi tévedése (...) nem egyszerűen abban állt, hogy Olaszországot belevitte a nácik oldalán a második világháborúba, hanem abban, hogy létrehozott egy olyan diktatúrát, amelynek keretében nem volt mód rá, hogy ebben bárki megakadályozhatja.”*¹

Ezzel a népmesei történettel szemben az olasz diktatúra létrejöttét az addigi olasz történelem, nagymértékben benne az első világháborús lankasztó tapasztalat, az olasz történelmen messze túltekintően pedig a szélsőségek korába történt megérkezés alapozta meg. Nagyon sokak műve, s benne kiemelt helyen Benito Mussolinié. Az sem kétséges, hogy a második világháborús részvételt is nagyon erősen alakította a diktátor szava, ám bizonyosan nem így. Ahhoz az etiópiai kaland kudarcán túlmenően az olaszokkal szemben bizonyosan nem eléggé körültekintő brit politika tévedése is kellett. Vagyis az, hogy a brit gőg az olaszokat – természetesen akaratlanul – a nemzetiszocialista Németország karjaiba terelte. Utána is még sok mindent elmondhatnánk, ám már így is feltehetően elegendő, hogy lássuk: a szerző alaposan elvetette a sulykot, a személyiség szerepét történetietlenül nagyra rajzolta. Szerencsére a könyvben a személyes teljesítmény mögött ott van az összetett társadalomrajz. Tehát inkább csak kiszólásról van szó. Ám az éppen az összegző helyen olvasható – és sokkal inkább az ott leírtak rögzülnek, mint az elbeszélés hömpölygésében leírt mondatok.

Azonos generáció gyermekei

Amikor Gömbös Gyula 1886-ban meglátta a napvilágot, a kis Benito Mussolini már háromesztendős lett. Mindketten erőszakos, verekedős ifjak voltak. Ám míg Benito édesapja kovács, addig Gyula apja tanító volt. Ráadásul Alessandro Mussolini többet politizált, mint kovácsolt, vagyis éppen nem rendet, hanem egy új világot kovácsolt. Közben Gömbös édesapja nemhogy nem érlelt társadalomfelforgató tervet, nádpálcájával is a meglévő rend tiszteletét oltotta az egy tantermes iskola diákjaiba, köztük fiába. Míg az idősebb Gömbös azon törte a fejét, miként tudná vad gyermekét a rend maradéktalan tiszteletére szoktatni, addig Alessandro Mussolini három forradalmár keresztnévét is adta gyermekének. Így lett ő Benito Amilcare Andrea. Nem szükséges törni a fejünket, hogy miért.

A vetés beérett. A 29 éves Benito 1912 végétől az *Avanti* főszerkesztője. Gömbös Gyula százados urat 29. születésnapja a fronton találja. Nem sokkal később az oknai áttörésnél súlyosan megsebesül. Az osztrák–magyar közös hadsereg „vadmagyar” tisztje.

¹ Ormos, 2000. I. köt. 8.

Azonos generáció gyermekei, következőleg a Nagy Háború mindkettőjük alapélménye. Ám verekedő természetüket más-más terepen s más-más szemlélettel próbálgathatták. Az egyenlőtlen fejlődés mind Olasz-, mind Magyarországot az átlagnál jobban sújtotta, miközben egészében Magyarország volt a fejletlenebb. Mussolini élete sokkal több fordulatban bővelkedett, mint Gömbösé.

„Senkinek sem szabad a sorsot kétszer kihívnia”

Emil Ludwig 1932-es nevezetes interjúkötetének frappáns mondása szerint Mussolini azt mondta volt, hogy *„senkinek sem szabad a sorsot kétszer kihívnia. Egyébként mindenki olyan halált hal, amilyen jellemének megfelelő.”*² Mély, de unikálisnak aligha minősíthető mondás. Már a Bibliában is olvashatjuk, ráadásul tömörebben. *Aki kardot ránt, kard által vész el.* És mivel a papoknak nem csupán a túlvilágra való felkészítés, hanem az itteni világ nyugalomban tartása is feladatuk volt, ezért híveik tudatába alaposan bevésték a mondást. Természetesen a történelmet döntően nem a szószerkeken alakították. Ha betelt a pohár, akkor bizony a kaszák kiegyenesítették. Aztán a vesztőhelyre hurcolt leverlázadók némelyike bizonyára el-elmerengett, hogy talán mégis érdemesebb lett volna megvárni a túlvilági jutalmat. Mindezzel együtt is a Duce mondása olyan mély, hogy az olasz kiadás gondos szerkesztői – bizonyára megsejtve gazdájuk sorsát, s még inkább mérlegelve saját közvetlen jövőjük könnyen kedvezőtlené válását – kihúzták azt. Ezzel természetesen megint nyújtottunk fontos adalékot arra, hogy a diktátor hatalma esetenként mily jelentősen korlátozott. És példaként arra, hogy akár egyetlen mondatból is megalapozottan mily lényeges következtetéseket lehet levonnunk, elmondjuk: messze nem a csodák csodája, hogy míg német földön e kijelentés életben maradt, addig a magyar olvasóknak osztozniuk kellett bizony olasz társaik megrövidített ségében. Mert a magyar edíció is megcsonkított. És akkor innen is láthatjuk, hogy hiába sulykolta 1945 után a hazai publicisztika, majd nyomában a magát tudománynak deklaráló történetírás, hogy Gömbös alatt a magyar külpolitika már végzetesen a német orientáció alatt formálódott, az bizony megmaradt – egészen pontosan szólva a rövid életű francia kurzus után a korábbinál is erőteljesebben – olasz orientációs. Legalább két okból. Mert egyrészt tudták, hogy nem jó jövőt jósol a németeknek való alárendelődés, másrészt pedig túlzottan hálásak voltak annak az olasz politikának, amely a nagyhatalmak klubjából elsőként nyújtott látványos – bár négyzetkilométerekben mérve semmilyen gyarapodást sem hozó – segítséget a magyar területi revíziós törekvéseknek.

De vessünk egy pillantást magára a mondásra! Először természetesen Mussolini a római meneteléssel hívta ki a sorsot. A diktatúra kiépítése már nemhogy veszedelmekkel fenyegette, hanem inkább nemzetközi tekintélyt hozott számára.

Másodszor akkor hívta ki az immáron diktátor a sorsot, amikor kimondottan egyenlőtlen szövetséget kötött Adolf Hitler birodalmával. De ebből még nem

2 Uo. 12.

következett a kivégzéses vég. Ahol persze azért nem árt tekintetbe venni, hogy golyó általi halállal halt, s csupán a tetemét gyalázták meg. Míg – maradunk csak a civilizációs térfelünkön – másfél száz esztendővel korábban (tehát történelmi léptékekkel mérve semmi távolságban) a másik diktátornak, Maximilien de Robespierre-nek nem csupán a fizikai, hanem a lelki kínok miatt is messze brutálisabb lett a vége. Mivelhogy elpusztításában leginkább a szó szerint tegnapi közvetlen hívei jártak az élen. Mert így mentették meg az irhájukat.

Római találkozó, 1932

A miniszterelnöki székbe avanszált Gömbös Gyula útja 1932 novemberében alapvetően nem azért vezetett kormányfőként először Rómába, mert ő *Gömbölini*³ volt. 1927-től 1942-ig magyar tradíció, hogy az új kormányfő első külföldi látogatása az örök városba irányult. Kállay Miklós is így akart cselekedni 1942-ben. Ám a Palazzo Venezia akkor már csak egy külpolitikai roncs lakta. A roncs pedig azt üzenete viszsza, akkor látja őt szívesen, ha már a Führernél tiszteletét tette.⁴

1932-ben Rómában egymással erősen rokonszenvező vezetők találkoztak. Ám a meritumot mindkét oldalról nem az egyéni érzület, sokkal inkább a személyiség akarátának beszűkítése szabta meg. Gömbös bejelentkező táviratában gyerekes öröm érződik. Íme, végre elérkezett a hatalom azon posztjára, ahonnan – reményei szerint – valóra válthatja társadalomátalakító elképzeléseit. És azt immár „egyenrangú félként” adhatja a csodált-irigyelt, rokon nézeteket képviselő Mussolini tudtára.

A kormányfők november 11–12-i találkozásánál a Duce azt akarta elérni, hogy – még mielőtt Hitler beül a kancellári székbe – érdemben közelebb jussanak a jó ideje különféle helyeken fontolgatott olasz–magyar–osztrák vámunióhoz. Engelbert Dollfuss osztrák kancellár – Párizsra, Londonra, de főleg Berlinre tekintettel – ezelől kitért. Ezért Gömböst a Duce előzetesen a kancellár megpuhítására kérte. Gömbösnek tetszett az elgondolás. A titokban a Bakonyba, Királyszállásra invitált Dollfuss erről győzködte, ám látogatója neki is nemet mondott. Gömböst ennél is érzékenyebb vereség éppen a Külügyminisztériumában érte. Ott ugyanis szabályosan kioktatták. Magyarországot – Ausztriához hasonlóan – nemzetközi kötelezettség szorítja önállóságának megtartására. Kedvező változás Franciaországtól függ, az pedig Róma és Párizs közötti tárgyalás anyaga. *„Ebbe mi – Bethlen gróf saját szavai szerint – nem fogunk belefolyni, sőt nem vagyunk hajlandók Párizsban szóba is hozni. (...) Mindezek dacára az olasz kormány előtt teljes odaadással fel kell karolnunk ezt az eszmét. (...) Ugyanis a mi értékünk ezen kombináció által az olaszok szemében megnövekedik, ezáltal elesik számunkra egy olasz–jugoszláv vámunió mindig fenyegető lehetősége, végül pedig módunkban van a vámuniós cél érdekében a semmeringi egyezmény fejlesztését követelni és így (az) olasz–magyar gazdasági fogalmat növelni.”*

3 Kortársai ragasztották rá e nevet.

4 Juhász, 1969. 257–258.

Rómában a vámuniót konzultációs politikai paktummal is meg akarták erősíteni. A Dísz téren erről már nem is értesítették Gömböst. Megkérdezése nélkül utasították Hory András magyar követet a nemleges válaszra: egy „mellékmondatban” értesse meg a Palazzo Chigiben: „bármilyen instrumentum aláírására sor nem kerülhet, mivel a miniszterelnök(nek) az(t) előzőleg a teljes szövegében jóváhagyás végett be kell kormányzó úrnak mutatnia”.⁵ (Halkan megjegyezzük: nem kellett.)

Gömbös nyelt egyet, s igazodott az apparátusi intencióhoz. Rómában már maga is a dollfusi formulával érvelt. Vagyis a vámunió távolabbi cél, a kétoldalú gazdasági kapcsolatokat kell elmélyíteni. Az olasz fél anyagában szerepelt a három ország közötti politikai szerződés terve, a magyarból ellenben hiányzott. És amikor Apor Gábor – akkor a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője – a különbség okát firtatta, Gömbös kurtán csak annyit mondott: „ez helyes, ez kimaradt az ő feljegyzéséből”. Mert számára Berlin fontossága miatt az olasz–magyar–oszt-rák politikai paktum elfogadhatatlan volt. A magyarázat roppant egyszerű. Minden Mussolini iránti csodálatával is tudta, hogy a majdani magyar területi revízió Berlin ereje és akarata nélkül elképzelhetetlen.

És ez így ment tovább az elkövetkező években is. Különösen nehéz volt az 1934-es esztendő. Mussolini helyesen ismerte fel, hogy a magyarokkal és az osztrákokkal szemben engednie kell, Gömbös és Dollfuss helyesen ismerte fel, hogy a Duce engedni fog. Így jöttek létre a római jegyzőkönyvek a Róma szorgalmazta paktum helyett. Ám Mussolinit helyzetfelismerő képessége alaposan cserbenhagyta az etiópiai kaland dolgában, s ezért végzetesen nagy árat fizetett. Ráadásul az árat nem csupán Rómának, hanem Bécsnek és Budapestnek is fizetnie kellett. Az egésznek a nyertese ugyanis a nemzetiszocialista Németország lett. Az esemény-sor alakulásában nem csupán a személyiség szerepét lehet nagyszerűen látni, hanem azt is, hogy a jó, illetve rossz döntések miként tágitják, illetve szűkítik a személyiségek mozgásterét. Kitapinthatóak az eltérő geopolitikai adottságok, az ütköző nemzeti-nacionalista inspirációk, s messze nem utolsósorban a fasizmus, illetve a nemzetiszocializmus természetének azonossága, illetve különbözősége.

Egy anekdota igazságtartalma

Gömbös Gyula életének fonalát a párkák – ismétljük – már ötvenesztendős korában, 1936-ban elvágta. Mussolini kilenc esztendővel élte őt túl, dicstelen vége 1945-ben következett be. A személyiség valós történelmi szerepe megértéséhez is segíthet írásunk befejező részében a Mussolini veje, a mélységesen cinikus Galeazzo Ciano feljegyzete, nagy kedvvel gyakorta idézett, mindig mosolyt fakasztó anekdotikus párbeszédének szigorú szemügyre vétele.⁶

Magyarország ugye köztársaság? – kérdi az Egyesült Államok külügyminisztériumának tisztviselője, s mielőtt tovább idézném az ismert diskurzust, rögzítsük a

⁵ Pritz, 1982. 72–73.

⁶ Ciano, 1999. 403. (1942. május 11-i bejegyzés.)

tényt: a derék amerikai diplomata azzal (az egyébként korántsem ritka) tévedéssel indítja kérdéseit, hogy természetesnek veszi, mivel hazája köztársaság, ezért a másik ország államformájának is republikának kell lennie. – De miért?, kérdezhetjük vissza, hiszen ugyancsak közismert tény, hogy egy adott ország fejlettségének egyáltalán nem bizonyosan jellemzője a pozitív válasz. Voltak, vannak igen kellemesen élhető királyságok, s másfelől fullasztóan élhetetlen köztársaságok.

Nem, uram, királyság – szól az ismert felelet, mire a király milétére irányul a következő kérdés, s mosolyt fakaszt a tengernagy megvallása. – De miért? – kérdezhetjük ismételtelen vissza, mi a bökkenő abban, ha egy kormányzó *eredeti* tisztességes foglalkozása szerint tengerész, s e pályán egészen az ellentengernagyi méltóságig emelkedett.

Kinek jutna – például – eszébe fennakadni, viccelődni azon a tényen, hogy az 1990 utáni magyar alkotmánybíróság élén egyik alkalommal *eredeti* foglalkozása szerint kárposztosgéd töltötte be az elnöki tisztséget. Hiszen a kérdések kérdése nem az, hogy kárpitozás közben ütött-e, s ha igen, akkor hányszor az ujjára, hanem sokkal inkább az: miképpen, milyen színvonalon, mely hatékonysággal viselte az alkotmányozás szövevényes kérdéseiben helyes eligazodást igénylő tiszte.

A buta párbeszéddel szemben Horthy Miklóssal nem az a baj, hogy 1920-ban kormányzóvá történt megválasztása előtt admirális volt, mert attól még jobb, súlyos esetekben sokkal jobb kormányzó is lehetett volna. Éppen azért, hogy Földünk igen nagy térségeit, többek között az angol világbirodalmat megismerve mérlegelhetette volna (s egy adott pontig valóban mérlegelte is) az Angliával sarkos szembenállást hozó külpolitikában megbúvó veszedelmeket. Csupán egyetlen példát említve: gondoljunk arra a pillanatra, amikor 1938 augusztusában a Grill csatahajó fedélzetén Adolf Hitlernek magyarázta a *maritim brit birodalom* legyőzhetetlenségét.

Aztán az már az *elképzelt* amerikai diplomata szellemi szintjének siralmas állapotára vall, hogy a logikus gondolkodás alapszabályainak fittyet hányva, tehát nem az államfői tisztség ténye mentén haladva, hanem az *eredeti* foglalkozás tényébe beleragadva érdeklődik nem létező flottánk felől.

A szomorú párbeszéd egyetlen üdítő, mert logikus darabja, amikor a magyar diplomata azzal magyarázza negatív válaszát, hogy nincs tengerünk. Az amerikai partner erre végre vált, s hazánk területi követeléseit érdekli.

Romániával szemben – szól az ismert válasz, mire az amerikai egyetlen értelmes kérdésként a hadüzenetet firtatja. A *valóságban* nem létezett magyar diplomata, aki így felelt volna, ám az *elképzelt* magyar partner válasza szerint a hadüzenetet az a tény akadályozta, hogy – úgymond – Magyarország és Románia szövetségesek lettek volna. Holott – nagyon jól tudjuk – nemhogy nem voltak szövetségesek, de (a megmaradt országnál nagyobb mértékű területi veszteségünk, illetve nyereségünk miatt) a szomszédok között⁷ a legnagyobb antagonizmus választotta el e két országot.

Az effajta, valótlan, elképzeltetlen válasszal szemben egy hús-vér magyar diplomata legfeljebb arról értekezhetett, hogy hazája és Románia egyaránt a hitleri

7 Tehát Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia az egybevetés tárgya.

szövetségi rendszer tagja. Ebből következően *korrekt párbeszéd* esetén legfeljebb Hitler birodalmának kárán lehetett derülni, tehát hogy a Führer csupán olyan szövetségi rendszert tudott összehozni, amelyet ilyen (s tegyük hozzá: hasonló) antagonizmusok szabdalnak, alaposan hozzájárulva a náciizmus majdani bukásához.

Mondanivalónkat – véljük – alaposan alátámasztja az a tény, hogy a Ciano által elbeszélte valótlanágnak a nemzetiszocialista Németországban létezett egy olyan verziója, amely Hitler birodalmának lejáratását célozta.⁸ Ez esetben az ominózus beszélgetés Svájcban, egy ottani szállodában egy chilei és egy magyar között zajlik. Az előbbi tekintete a magyar útlevelén lévő koronás országcímerre esik, s annak láttán kérdezi, hogy ezek szerint Magyarország királyság? A sok valótlanág felvetése és annak korrekciója a Ciano feljegyezte anekdota menete szerint zajlik, s így bukdácsolnak el a magyar–román szövetség abszurditásáig. Ekkor a chilei feladja: ezen az összevisszaságon az ördög sem tud kiigazodni. Mire a rosszkedvű magyar azzal zárja le a beszélgetést, hogy itt semmi összevisszaságról nincs szó: ez az Új Európa rendje.⁹

És valóban: a két történet sok valótlanága a Harmadik Birodalom történelmi mércén mért lehetetlensége tényében egybesimul. Legyen ez vigasz arra, hogy számos esetben bármily szörnyű is a történelem menete, elő-előfordul, hogy a dolgok végül elnyerik értelmüket.

Ebben a keretben pedig a személyiség valós súlya is a helyére zökken.

Forrás- és irodalomjegyzék

1. Kiadott források és szakirodalom

Ciano

1999 Ciano, Galeazzo: *Ciano gróf naplója 1939–1943*. Bp., 1999.

Gamm

1980 Gamm, Hans-Jochen: *Der Flüsterwitz im Dritten Reich. Mündliche Dokumente zur Lage der Deutschen während des Nationalsozialismus*. München, 1980.

Juhász

1969 Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Bp., 1969.

Matić

2002 Matić, Igor-Philip: *Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik*. München, 2002.

Ormos

2000 Ormos Mária: *Mussolini*. I–II. köt. Második, kiegészített kiadás. Bp., 2000.

Pritz

1982 Pritz Pál: *Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936*. Bp., 1982.

⁸ Ettől természetesen semmiféle nagy reményeket nem fűzünk elbeszélésünk sikeréhez, de talán néhány olvasónk ezután már kétkedve veszi a bevett elbeszélést, netán elbeszéléseket.

⁹ Gamm, 1980. 125. skk. Idézi: Matić, 2002. 194.

PÁL PRITZ

PERSONALITY AND HISTORY

ON THE EXAMPLE OF SOME CAREER TURNS OF BENITO MUSSOLINI AND GYULA GÖMBÖS

The study contests the traditional approach, in which the weight of personality assumes a place unwarranted by reality. For, in point of fact, the historical weight of even the most important players is dwarfed by the force of historical structures. The common features of the lives of Gömbös and Mussolini are in fact much more vague than one finds in the traditional narratives. The great differences are rooted in the divergences between Hungarian and Italian social development.

The Great War was a key experience for both men. Yet their combative personality was put to the test on different grounds, and with different perspectives. Unequal development affected both Italy and Hungary severely, while, on the whole, Hungary remained more underdeveloped. Mussolini's life features more radical turns than that of Gömbös. In 1932 it was a meeting between leaders who strongly sympathised with each other. Yet even then, as in later years, what determined merit was not personal feeling but the constriction of personal will on both sides.

Finally, the paper offers a realistic interpretation of the famous anecdote written down by Ciano, proving on the basis of German material that it was in fact a wandering motif.

Két luzo-brazil pályakép a fasizmushoz való viszonyuk tükrében¹

A 2010-es évek második felében két feltűnést keltő politikai életrajz született brazil történeteszek – Francisco Carlos Palomanes Martinho és Leandro Pereira Gonçalves – tollából. (Martinho kötete immáron angol nyelven is olvasható.) Ezen monográfiáknak közös újdonsága a luzo-brazil szemlélet, annak kihasználása, hogy a két személyiség életrajza jó lehetőséget kínál a portugál és a brazil eszme- és politikatörténet párhuzamos vizsgálatára, összefüggéseinek feltárására.

Leandro Pereira Gonçalves a brazil *integralimus*, illetve a korábban bizonyos leegyszerűsítéssel „latin-amerikai fasizmusoknak” nevezett mozgalmak kiváló ismerője. Könyvében a brazíliai integralisták vezéralakját, Plínio Salgadót mutatja be, akinek politikai gondolkodására döntő hatással volt a portugáliai emigrációban töltött idő. Az 1910–1920-as évek São Paulójában publicistaként elméleti munkáival készítette elő a latin-amerikai ország első tömegszervezetének létrejöttét, a nacionalista, tradicionalista és radikális *Ação Integralista Brasileira* (IAB) megalakulását (1932). Vargas autoriter Új Államának bevezetése azonban Salgado mozgalmának betiltását hozta, és az integralista vezér portugáliai emigrációba vonult (1939–1946), ahol leginkább elméleti tevékenységnek szentelte idejét. Gondolatrendszerében egyre erősödött a katolikus spirituális jelleg (a most bemutatandó politikai életrajz legfőbb vonulata a Salgado-művek elemzése). A Vargas-diktatúra bukása után hazatérve luzo-brazil identitását hangsúlyozta. Bár komoly politikai szerepet már nem játszott, hazájában Antônio de Oliveira Salazar portugáliai rendszerének legfőbb támogatójává, elkötelezett népszerűsítőjévé vált, és maradt élete végéig.

Francisco Carlos Palomanes Martinho az autoriter rezsimek és a korporativizmus nemzetközileg elismert kutatója. Salazar közeli munkatársának, politikai örökösének, rendszere továbbvivőjének, Marcello Caetanónak (miniszterelnök 1968–1974 között) portréját formálta meg közel 600 oldalas monográfiájában. Caetano az 1920-as években maga is közel áll az integralizmushoz, annak portugál változatához, és személyesen az egyik vezérhez, José Hipólito Raposohoz. Ekkoriban figyelt fel Mussolinire is, főleg az foglalkoztatta, vajon a fasizmus képes-e ígérete szerint revitalizálni Olaszországot (a francia dekadencia ellenpontjaként). 1926-ban Caetano írt is erről az *Ordem Nova* (Új Rend) című lapban, retorikája figyelemre méltó, mintha csak Salazar hangján szólna: „Olaszország próbál újjáéledni. Hátrahagyja a politikusok, az ócska jogászkodás és a szónoklatok nemzetet fertőző, romboló elemeit, és kibontakozik egy erős állam, egy egységes, magabiztos és határozott nép, mely

1 Martinho, Francisco Carlos Palomanes: *Marcello Caetano. Uma Bibliografia 1906–1980*. Lisboa, Penguin, 2016. 589 p. (Angolul: *Marcello Caetano and the Portuguese “New State”: A Political Biography*. Sussex Academic Press, 2018. 256 p.) Gonçalves, Leandro Pereira: *Plínio Salgado. Um católico integralista entre Portugal e o Brasil (1895–1975)*. Rio de Janeiro, FGV Editora, 2018. 381 p.

tiszta és energikus hangját hallatja a nemzetek kórusában, kinyilatkoztatva férfias akaratát. (...) A Duce energiája megtisztította Itáliát a gyengítő elemektől.”²

Az integralizmus vidékéről induló két politikussal kapcsolatban korábban gyakran felmerült a fasiszta jelző. A két monográfia újabb eredeti vonása, hogy árnyalják ezt az ideológiai viszonyt, új megvilágításba helyezik Mussolini és a faszizmus hatását a luzo-brazil közegekben, és sokkal inkább Salgado és Caetano gondolkodásmódjának originalitását hangsúlyozzák. „Azt kijelenteni, hogy az integralizmus hű másolata lett volna a fasizmusnak, nyilvánvaló tévedés” – írja Gonçalves, és arra figyelmeztet, hogy a francia *Action Française* és a luzitán (vagyis portugál) integralizmus sokkal nyilvánvalóbb hatást gyakorolt Brazíliában, mint az olasz példa. Aki iránt azonban valódi csodálatot érzett mind Salgado, mind Caetano, az Ant3nio de Oliveira Salazar volt, a hosszú életű portugál tekintélyuralmi Új Állam (*Estado Novo*, 1933–1974) megteremt3je és első számú vezetője, akit magát is gyakran illetik a fasiszta jelzővel a róla szóló könyvtárnyi irodalomban.

Salazar kezdetekt3l világhosszá tette, hogy rendszere nem követi a liberális demokrácia alapelveit és kérelhetetlenül szemben áll a kommunizmussal, ugyanakkor távolságtartó az európai totális államokkal szemben is. Bár személyi diktatúrát hozott létre, és ez többeknek, kortársaknak és az utókornak, belföldön és külföldön egyaránt, eszébe juttatta a politikai rokonságot más „er3s rezsimekkel”, így az olasz fasizmussal is, Salazar mégis igyekezett elhatárolódni azoktól, elutasítva a párhuzamot a pogány (értsd: nem a kereszténység morális alapján álló) és er3szakos, hódító rendszerekkel. Az állam hatalmát nem tekintette korlátlanak. Az 3 modelljében az államot a jognak és az erk3lcsnek kell korlátoznia, a morális korlátokat pedig a keresztény erk3lcs jelöli ki. Erre mind Caetano, mind Salgado katolicizmusa er3sen rezonál.

A portugál Új Állam ideológiai alapjait azonban nem csak a keresztény gondolkodás határozta meg. Már az 1926-ban létrejött, Manuel Gomes da Costa és 3scar Carmona nevével fémjelzett lisszaboni katonai diktatúra, illetve az általa el3készített salazari rendszer is különböz3 politikai er3ket integrált. Ezek közül a legfontosabbak: a kereszténydemokrácia, az integralizmus, amely a tradicionalista-nacionalista-monarchista, illetve az antidemokratikus-autoriter-korporativista elveket egyaránt kölcsönözte, és ezekhez járultak – minden távolságtartás ellenére – a portugál viszonyokra adaptált európai minták, f3ként Mussolini és Hitler rendszeréb3l (politikai rend3rség, kontrollált nyilvánosság stb.).

A luzitán integralizmus katolikus és monarchista értelmiségek csoportosulásaként indult, kulturális szervezetként, amely szembeszállt a köztársasági mozgalom antiklerikalizmusával. Bölcs3je a coimbrai egyetem volt, és intellektuális jellege végig megmaradt, ami Brazíliában is egyik vonzó vonásaként érvényesült. Nagy hatást gyakoroltak rá az *Action Française* és Charles Maurras gondolatai. A francia kultúra hagyományosan er3s portugáliai (és brazíliai) befolyása mellett ebben szerepet játszott az is, hogy a mozgalom több monarchista tagja emigrációba – éppen Franciászágba – kényszerült a köztársaság kikiáltása (1910) után. A portugál integralisták zászlóbontását jelz3 első folyóiratok is külföldön jelentek meg, 1913 májusától (*Nação Portuguesa*, *A Monarquia*, *Aqui d’El Rei*). Az elméleti-irodalmi csoportosulásnak hamarosan politikai ambíciói lettek. Els3 önálló szervezete megalapítására 1916 áprilisában került sor. Ekkor a királypártiaktól függetlenedve létrejött a Luzitán Integralisták Központi Gy3lése (*Junta Central do Integralismo Luzitano*). Az 1910-es években Pl3nio Salgado is valami hasonlóra készült São Paulóban, az önazonosságát keres3 Brazíliában. Legf3bb fórumát a sajtó jelentette.

2 Idézi: Martinho, 2016. 118–119.

A luzitán integralisták vezető személyiségei António Sardinha, Hipólito Raposo és Alberto de Monsaraz gróf voltak. A szervezet alapvető célját a királyság visszaállításában és egy tradicionalista, organikus, nemzeti monarchia megeremtésében látta, antiliberalis és antiparlamentáris alapon. Egy rövid időre az ország irányításába is módjuk volt bekapcsolódni, mégpedig 1918-ban, mivel ekkor két integralista is bekerült Sidónio Pais kormányába. Az 1920-as évek elején a mozgalom vezetői megkísérelték az országos szervezet kiépítését, néhány regionális, városi és szakmai *junta* létre is jött. Ezzel párhuzamosan a vezetők pontosabb elméleti definícióra törekedtek, azonban szinte ugyanekkor megindult a belső egység felbomlása, valamint a külső politikai elszigetelődés. Salgadónak viszont a következő évtizedben Brazíliában sikerült egy több százezres tömegszervezet létrehozása, az AIB 1934–1935 folyamán mozgalomból politikai párttá alakult, és az 1938-as köztársaságielnök-választásra készülődött.

Portugáliában protofasisztának is nevezik Sidónio Pais rövid életű, rendszeralkotó törekvésekkel teli diktatúráját, mely a fasizmus megjelenése előtti, a császári Németország példáját figyelő kísérlet volt. Pais a berlini diplomáciai szolgálatból szenvedélyes németbarátként tért haza 1916 márciusában. Meggyőződésévé vált, hogy a császár megnyeri a háborút. 1917 decemberében politikai ambíciói és karizmatikus személyisége folytán sok honfitársa számára azt a messianisztikus vezetőt testesítette meg, akit szorult helyzetükben Sebestyén király óta már annyiszor vártak vissza a portugálok.

Pais hatalomátvételének előzménye volt, hogy 1917 nyarán ágazati sztrájkok és utcai zavargások hulláma söpört végig Portugálián. Afonso Costa kormánya hiába próbált úrrá lenni a helyzeten, a rendteremtés érdekében újra meg újra be kellett vetni a köztársasági gárda vagy a rendőrség egységeit. Az összecsapások után sokan börtönbe kerültek, de a szigor mit sem ért, mivel a lakosság zendüléseihez vezető kétségbeejtő életkörülmények nem változtak. A nagyvárosok élelmszer-ellátása akadozott, gyakran még kenyérből is csak rossz minőségűt lehetett kapni, vagy azt sem, az árak pedig folyamatosan emelkedtek.

Nem lehet csodálkozni azon, hogy a december 5-i puccshoz, melynek vezetője Sidónio Pais őrnagy volt kadétjai élén, nemcsak más lisszaboni katonai egységek, hanem hamarosan az utca népe is csatlakozott. A „decemberiek forradalmát” (*revolução dezentista*) irányító junta néhány nap alatt győzelmet aratott a kormányerők felett. José Norton de Matos hadügyminiszter azonnal lemondott, a külföldről éppen hazatérő miniszterelnököt, Afonso Costát december 8-án Portóban tartóztatták le. A köztársasági elnök, Bernardino Machado emigrációba kényszerült.

A sidonisták feloszlatták a parlamentet és szükségállapotot vezettek be. A történeti irodalom a sidonizmus politikai gyakorlatát gyakran – amellet, hogy protofasisztának titulálja – a salazarizmus előképeként kezeli, így későbbi minták alapján próbálja tipizálni. Álláspontunk ezzel szemben az, hogy a diktátor személyében nem egy érzékeny jövőbelátóval van dolgunk, aki már az 1910-es évek közepén megérezte a következő évtizedek „erős Európájának” tendenciáit, és főleg nem egy széles körben ismertté és elterjedtté vált szabadalom ötletgazdájával. Sokkal inkább egy arisztokratikus és diktátor hajlamú (félig herceg volt, félig pedig condottiere – írta róla Raúl Brandão) politikai modernistával, aki a portugál bajok orvoslására új struktúrával kísérletezett, ihletet pedig saját jelenének leglátványosabb sikertörténetéből, a német példából merített.³ A német adottságokkal összehasonlítva Portugáliában mindazonáltal döntő elemek hiányoztak: a birodalmi-nagyhatalmi státusz ekkor

3 Nem véletlen, hogy David Birmingham nem a fasizmussal rokonítja, hanem „porosz stílusú rezsimnek” nevezi Pais rendszerét. Birmingham, David: *Portugália története*. Bp., 1998. 126.

már rég csak illúzió, és hol van a modern ipari erő? A sidonista Új Köztársaságnak nem maradt más, csupán az autokratikus döntéshozatali mechanizmus. Bár ez a politikai formáció rövid életűnek bizonyult, az erős prezidiális rendszerbe vetett bizalom hosszú időre gyökeret vert a portugál politikai gondolkodásban, kultuszát a salazari Új Állam is beépítette ideológiai rendszerébe. A Sidónio-portré bekerült az Estado Novo „szentjeinek” hivatalos galériájába. A diktatúra idején képét még a falusi előljáróságokon is szokás volt kiakasztani. Az autoriter rendszernek és Salazar személyének előfutárává és előképévé vált, és integráns része lett az 1974-ben megdöntött rendszer mitológiájának és dicső előtörténetének. A sidonizmus elemeiből a modernizmushoz való kötődés és az erős rezsim kultusza visszaköszön Salgado és Caetano meggyőződésének egyes elemeiben is.

Míg Pais személye része lett a kultusznak, a portugáliai integralista mozgalom az Estado Novo létrejötte után mint politikai tényező fokozatosan teljesen háttérbe szorult. Az az ideológiai tartalom, amit az integralisták kölcsönöztek a salazarizmusnak, jelentkezett ugyan a rendszer önmeghatározásában, de nem lehetett kizárólagos. Rövidesen kiderült, hogy Salazar elsősorban kiegyezést kereső, pragmatikus politikus, aki korporatív államában az egypárti, konzervatív, tekintélyelvű, személyi diktatúra kiépítése után is igyekezett fenntartani a demokrácia látszatát, ráadásul az integralisták legfontosabb célkitűzését, a monarchikus államforma visszaállítását nem támogatta. A helyzet igen hasonlóan alakult Brazíliában is a Vargas-rendszer és az ottani integralisták között. Az 1937 végén bevezetett személyi diktatúra – amely szintén sokszor megkapta a fasiszta jelzőt – hamarosan megszabadult nemcsak bal-, de jobboldali ellenzékétől is.

A szakirodalom gyakran prefasisztának nevezi a portugál integralista Központi Gyűlést, amely egyébként 1933-ban feloszlatta önmagát. De ekkor, 1932-től helyét már egyre inkább Francisco Rolão Preto kékingeseinek úgynevezett nemzeti-szindikalista szervezete vette át a portugál politikai életben. Több történész véleménye szerint az új politikai formáció mintájául az európai fasiszta pártok szolgáltak, főként az olasz. De ezzel kapcsolatban maga az egykori pártvezér azt állította egy 1975-ös interjúbán, hogy a luzitán integralizmus kibontakozásakor az olasz fasizmusnak még nem volt hatása Portugáliában. Marinho könyvében viszont arra is utal, hogy a hasonló tendenciák már európai elterjedésük előtt, 1914 és 1918 között megjelentek a portugáloknál.

Az integralista és a nemzeti-szindikalista mozgalom – bár a portugál politikai palettán szinte váltották egymást – karakterében mégis különbözött. Az előbbi elitista jellegű volt. Míg legitimációját a történelmi hagyománnyal (monarchia) kívánta megeremteni, addig utódja a tömeg mobilizálása, a karizmatikus vezető személye és a mozgalom erőszakos, katonai jellege által. Ebben Plínio Salgado tömegmozgalmára is emlékeztet. Gondoljunk csak az 1934-es „Katedrális téri csatára”, amikor tízezer zöldinges csapott össze a São Pauló-i Praça da Sén az ugyancsak ott demonstráló kommunistákkal.

A lisszaboni kormány – Caetano és Salgado idoljának vezetésével – először 1930-ban definiálta Portugáliát korporatív nemzeti államként, amit az integralisták még melegen üdvözöltek, de a továbbiakban egyre élesebben szembehelyezkedtek Salazzal, főként az Új Állam kereteinek alkotmányos rögzítése (1933) után. A miniszterelnök-diktátor eleinte együttműködési ajánlással próbálta semlegesíteni egyre kellemetlenebbé váló bel-

politikai ellenfelét, és részben sikerült is integrálnia a Nemzeti Szövetség⁴ keretébe. Azonban a mozgalom még megmaradt, független töredékének 1934-es betiltása után végleg a barikád ellentétes oldalára került Salazar, illetve Rolão Preto. Olyannyira, hogy ez utóbbi 1935-ben részt vett az Estado Novo elleni eredménytelen katonai államcsínykísérletben, amit a puccs vezetőinek bebörtönzése, illetve száműzése követett. Ugyanígy jártak brazil elvtársaikkal 1938–1939-ben.

Azok a különbségek, melyek megbontották a salazari rendszer és az integralisták, nemzeti-szindikalisták egyetértését, az alábbiakban foglalhatók össze. Egyrészt az integralista tervekben egy a monarchia hagyományaihoz szervesen kapcsolódó, antiparlamentáris rendszer szerepelt, melynek legitimációját a tradicionalista nacionalizmus, a politikai és társadalmi szervezőelvét pedig a korporativizmus adta volna. Fontos szerepet szántak a helyi önkormányzatoknak, tehát az integralisták ellenzői voltak a centralizációnak, mivel a koronát elsősorban mint intézményt (és nem az uralkodó személyét) védelmezték, s így szembekerültek a személyi hatalmon alapuló tekintélyuralommal. Másrészt a két Új Állam, a fentiekkel éppen ellentétben, tekintélyuralmi köztársaság volt, ahol az első számú vezető – Salazar és Vargas – hatalma és döntési jogköre háttérbe szorította az intézményekét. Salazar integralista bírálói szerint nemzeti helyett állami korporativizmust vezetett be, a hatalom legitimációja nem a tradícióra, hanem a vezető személyes tulajdonságaira épült, a tekintély mindenhatóvá vált. Igaz, a társadalom bizonyos fokú militarizálása (például a katonai jellegű ifjúsági szervezet, a *Mocidade Portuguesa* létrehozása 1936-ban) közel állt a kékingesek elképzeléseihez, azonban az integralisták által nagyra tartott helyi szerveződések e téren is háttérbe szorultak.

Szinte törvényszerű volt tehát, hogy az elvhű integralisták szembekerültek a salazarizmussal, melynek eklekticizmusát kifogásolták. Kritikájuk szerint az Új Állam megpróbálta összehétközíteni az állam önzését a korporativizmussal, a liberalizmust a szervezett nemzettel, a múlt halott elméleteit a jelen egész Európára kiható, izgalmas valósággá. Ez a kiegyezés elfogadhatatlan volt a legtöbb integralista számára, annak ellenére, hogy külsőségeik, melyek nagyon emlékeztettek az olasz és a német példára, beépültek az Új Állam szimbólumai közé.

A két monográfiából érdekesen rajzolódik ki, hogy a két integralista háttérrel induló intellektuel, Plínio Salgado és Marcello Caetano – aki a rendszere végét jelentő 1974-es forradalom után braziliai emigrációban fejezte be életét – miként hozta összhangba gondolatait és morálját Salazaréval, elfogadva a portugál Új Állam realitását.

Szilágyi Ágnes Judit*

4 União Nacional: 1930. július 30-án még a katonai diktatúra hozta létre. Aztán a salazarizmust támogatók széles bázisú tömegszervezeteként működött, mely egyedülként állíthatott jelölteket a további parlamenti választásokon, így gyakorlatilag az Új Állam egyetlen legális pártja lett, vagyis az Estado Novo voltaképpen egypártrendszerként működött. A pártot, bár tényleges átalakulást ez nem jelentett, 1970-ben, V. kongresszusán átkeresztelték, és Népi Nemzeti Akció (*Acção Nacional Popular*) néven működött tovább.

* A szerző az ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszéke habilitált tanszékvezető egyetemi docense (1088 Budapest, Múzeum körút 6–8., szaj@caesar.elte.hu).

Nemzeti identitás és modernitás három, egymástól távol eső régióban

Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa, 1870–1945¹

A Károli Gáspár Református Egyetemen 2017 áprilisában zajlott az a konferencia, amely három, földrajzilag és kulturálisan egymástól távol eső, olykor mégis feltűnő hasonlóságokat mutató régió, a Habsburg-befolyás alatt álló Közép- és Délkelet-Európa, az Ibériai-félszigeten meghatározó erejű Spanyolország, illetve a spanyol és portugál fennhatóságtól megszabadult Latin-Amerika 19–20. századi történetével foglalkozott. Az előadók a 19–20. századi nemzetépítés és modernizáció aspektusait tárgyalták, s bár összehasonlításra általában nem vállalkoztak, a résztvevők számára mégis azonnal világossá váltak a tematizált események, jelenségek, folyamatok párhuzamosságai és sajátosságai. A konferencia kezdeményezője, programjának kiötlője, a tizenkét országból több mint harminc előadót felvonultató esemény fő szervezője és irányítója Semsey Viktória, a Károli Gáspár Református Egyetem vezető oktatója volt, aki a 2019 januárjában megjelent kötet szerkesztését is végezte. E munkájában Balaton Petra, Horváth Csaba és José Antonio Sánchez Román segítette őt. Az anyanyelvi lektor munkáját Frank Prescott végezte.

A kötetben a szerkesztő két nagyobb, *Történelem és társadalomtudományok*, illetve *Irodalom és kultúra* című egységre tagolta a tanulmányokat, az egyes egységeken belül pedig földrajzi régiók szerint következnek az írások (Latin-Amerika, Dél-Európa, Kelet-Közép-Európa).

A történelmi tanulmányok közül az első, Hernán Otero munkája (*Modernization, Migration and National Identity in the Argentinian Case*) rendkívül fontos kérdést állít a középpontba: az Argentínába való betelepülést, amely végső soron megadta a dél-amerikai ország mai arculatát. Az írás bemutatja a gyors urbanizációt, az európai Nagy Háború hatását a migrációra, valamint a társadalmi folyamatokat meghatározó kulcsfontosságú körülményeket. A nagyarányú migráció az 1870-es évektől az első világháborúig kulturális sokszínűséget hozott, de Argentína az egyik olyan országgá vált az amerikai kontinensen, ahol az olvasztótégely hatás a leggyorsabban érvényesült. A tanulmány kiválóan elemzi a különböző kulturális jelenségek összhatását.

A következő, szintén Latin-Amerikával foglalkozó munka Peru és a peruiak önmeghatározásával, identitásával, főképpen annak a történetírásban való megjelenésével foglalkozik (*Western, Indigenous or Mestizo? Self-Perception of Peru through Its Historiography*). Francisco Quiroz Chueca 19–20. század során keletkezett metanarratívákat elemez, melyek az országot nyugati, keresztény, a függetlenségi háborúk során létrejött államként írják le.

1 *National Identity and Modernity 1870–1945. Latin America, Southern Europe, East Central Europe*. Ed. by Viktória Semsey with the assistance of Petra Balaton, Csaba Horváth, José Antonio Sánchez Román. Budapest–Paris: Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan Publishing, 2019. 489 p.

Hogy a felfogások közötti különbségek jobban kitűnjenek, a szerző két uralkodó paradigmát mutat be a gyarmati korszakból, az Inca Garcilasa de la Vega munkásságán alapuló andoki és inka, illetve a kreol, főképpen a fővárosra, Limára korlátozódó hagyományt.

María Elisa Alonso spanyol nyelvű tanulmánya a múlt század harmincas éveinek két, egymással összefüggő latin-amerikai jelenségét vizsgálja („*El modelo de la industrialización por sustitución de importaciones*” motor de la modernización político-social en América Latina y del surgimiento de una identidad nacional). Egyrészt a társadalmi és politikai modernizációt, másrészt a nacionalizmus új formájának – az importhelyettesítő gazdaságpolitikának – kialakulását, amely már nem az európai minta utánzását jelentette. A szerző rámutat a külső okokra is – többek között az első világháború következményeire, az Amerikai Egyesült Államokból kiinduló válságra –, amelyek olyan helyzetet teremtettek, ami rákényszerítette a kormányokat, hogy elősegítsék saját (latin-amerikai) identitásuk kialakulását és erősödését.

A latin-amerikai térség bemutatása után a Dél-, majd a Kelet-Közép-Európával foglalkozó tanulmányok következnek a kötetben. Két élvonalbeli spanyol történész írt a 19–20. századi spanyol állam- és nemzetépítésről. Javier Moreno Luzón *Nationalism and Nation-Building in Spain (1875–1939)* című tanulmánya terjedelméhez képest igen tartalmas áttekintést nyújt a spanyol nemzeti gondolat és a nemzetépítés alakulásáról. Moreno megállapítja, hogy a spanyolországi történetírás sokáig nem is igen foglalkozott a spanyol nacionalizmussal – annál inkább a katalán és a baszk nacionalizmussal –, az 1990-es években mutatkozó historiográfiai érdeklődés pedig általában arra a következtetésre jutott, hogy a jelzett időszakban a spanyol nacionalizmus viszonylag erőtlenné vált, mivel a nagy hatalmú spanyol elit nem volt érdekelt a nemzeti közösség létrehozásában (szemben a baszk és a katalán nacionalistákkal), ráadásul csekély hatása volt az európai modernizációnak, amit az iparosodás alacsony foka, valamint a liberalizmusból a demokráciába való átmenet elmaradása is jelzett. Az újabb kutatások azonban az ezredfordulót követően már azt hangsúlyozzák, hogy a spanyol nacionalizmus valójában nagyon is az európai mintákat követte, s a spanyolországi regionalizmusok a nacionalizmus sajátos formáiként értelmezhetők, miközben létrejött a spanyol nemzetállam és annak intézményrendszere.

A nemzeti öntudat kifejlődését ugyanakkor gátolta, hogy a 19. század második és a 20. század első felében Spanyolország nem vívott nemzeti háborúkat, és sem a hadsereg, sem az iskolarendszer szocializációs programjában nem szerepeltek a demokratikus eszmények. A baszk és a katalán nacionalizmus meghatározó mozzanatai (iparosodás, modernizáció, anyanyelv, aranykormítosz, szabadságvágy) mind a nemzeti alapú egyenlőségeszményt erősítették. Ugyanakkor a baszk nacionalizmusban a katolicizmus, a konzervativizmus és az etnicizmus volt a meghatározó, s a célkitűzés egyértelműen a Spanyolországtól való elszakadás volt, miközben a katalán nacionalizmus több erős irányzatra oszlott (konzervatív, republikánus, baloldali), s ezek eltérő – autonomista, (kon)föderalista, szeparatista – célokkal léptek fel.

A spanyol nacionalizmusban az 1898. évi „katasztrófát”, vagyis az utolsó nagyobb külbirtokok (Kuba, Puerto Rico, Fülöp-szigetek, Guam) elvesztését követően a „kasztíliai” nyelv került a nemzeti identitás középpontjába, s ez a közigazgatásban és az oktatásban is hangsúlyozottan érvényesült. 1905-től – megjelenésének 300. évfordulójától – a *Don Quijote* afféle „nemzeti bibliája” lett a spanyol nacionalizmusnak, amely – Cervantest „aktualizálva” – a nemes magatartást, az idealizmust és az igazságszeretetet tekintette a legfontosabb nemzeti tulajdonságoknak. Néhány évvel később az 1812. évi, a napóleoni Franciaország ellen vívott „szabadságharc” centenáriuma adott alkalmat a nemzeti összetartozás tudatosítására. 1918-ban nemzeti ünnepé nyilvánították október 12-ét, Amerika „felfedezésének”

– pontosabban Columbus San Salvador (Guanahani) szigetén történt partraszállásának – napját, amit akkor már több mint két évtizede ünnepeltek félhivatalos megemlékezéseken Spanyolország-szerte. Az *hispanoamericanismo*, vagyis a Latin-Amerika fölötti spanyol kulturális patronátus eszméje ezzel hivatalosan is a spanyol nemzeti öntudat részévé vált.

Primo de Rivera diktatúrája (1923–1930) katolikus, antidemokratikus és centralista jelleget adott a spanyol nemzeti gondolatnak, miközben nyíltan üldözte a katalán nacionalizmust. A baloldali fordulatot követően (1931–1936) a kormányzat a polgári demokrácia ideáljaihoz kívánta igazítani a spanyol nacionalizmust – a 19. század rövid liberális és köztársasági időszaka előtt tisztelegve megint az *Himno de Riego* lett a hivatalos himnusz, az 1520-as évek Habsburg-ellenes lázadásának emlékére pedig bevezették a vörös-sárga-bíbor trikólórt –, miközben autonómiát kapott Katalónia és Baszkföld (utóbbi csak 1936-ban).

Julio Ponce Alberca kevésbé eszmetörténeti szempontból, inkább az állami intézmények felől vizsgálja ugyanezt a kérdést *State Building and National Identity: Centre-Periphery Relations in Spain (1876–1945)* című tanulmányában. Előjáróban megállapítja, hogy a társadalom túlságos hierarchizáltsága miatt a 19–20. századi spanyol nemzetépítés megkésett és nehézkes volt, s hiányosan ment végbe. Ponce szerint a nemzeti identitás erősödését éppen az államhatalom akadályozta leginkább, amely túlméretezett volt, elavult és kontraszelektált, így nem tudott megbirkózni a közigazgatási feladatokkal, ami a politikai stabilitást is veszélyeztette. A 20. század elejére Spanyolország elveszítette gyarmatait, nemzetközi súlya csekély volt, s erre nehéz volt nemzeti identitást építeni. A modern nemzet összekovácsolását a Restauráció időszakában (1876–1923) megakadályozta az állami intézmények korruptsága, a társadalom túlzott hierarchizáltsága és a szinte külön testként létező politikai osztály (liberálisok és konzervatívok egyaránt), valamint a Marokkóban elszenvedett katonai vereségek sora. A politikai rendszer csupán az ellenerők gyengeségének és fragmentáltságának köszönhette fennmaradását: a jobboldali ellenzék katonai puccsal kacérkodott, a baloldal köztársaságot akart, miközben a társadalom összességében meglehetősen passzív volt, ami inherens stabilitás hiányában is lehetővé tette az államhatalom további vegetálását. (1922-ben megjelent könyvében Ortega y Gasset alaktalan, gerincoszlop nélküli államként írta le Spanyolországot, amelyben sem rend, sem egyetértés nincs.)

A korrupt politikusokkal és a tökéletlenül működő intézményekkel szembeni gyűlölet óhatatlanul felértékelte a hadsereget, amely iránt a spanyol társadalom nagy része hagyományos tisztelettel viseltetett. Eközben az általános elégedetlenség már a 19–20. század fordulóján napirendre hozta az idealizált tisztviselő-állam ideáját (*funcionarismo*), amelyben nincsenek pártok, politikusok és oligarchák, az irányítás így a közhivatalnokokra hárul, akik egyfelől kellő jártassággal rendelkező, felelősségteljes szakemberek, másfelől a nemzet egyszerű tagjai, mindenfajta privilégium nélkül.

Ez a modernista, sőt utópisztikus gondolat Primo de Rivera államfelfogásában is tetten érhető volt, reformkísérletei azonban – amelyek a paternalizmus és a korrupció felszámolását ígérték – végül nem hozták meg a várt eredményt. Hasonlóképpen kudarcot vallott a köztársasági kormány is, amely 1931-ben nemzeti modernizációt hirdetett, de azt nem tudta véghezvinni. A 19. század második és a 20. század első felében egymást követő gyakori „rendszerátváltások” mellett tehát az államszervezet nagyrészt intakt maradt, mindössze a katalán és a baszk autonómia bevezetése (1931–1939) hozott számottevő – ám csupán átmeneti – változást. Egyik politikai rendszernek sem sikerült felszámolnia a hivatali korrupciót és a közigazgatás tökéletlenségeit, ami továbbra is akadályá maradt az egységes spanyol nemzet kialakulásának.

Guillermo Marín azt vizsgálja esettanulmányában, hogy milyen eszközökkel igyekeztek erősíteni a németbarátságot a polgárháború alatt és után Baszkföld „fővárosában”, Vitoria (baszk nevén: Gasteiz) városában (*A Time of Wars and Common Totalitarian Projects: The Links between Nazi Germany and Francoist Spain, through the Analysis of a Traditional Spanish City Vitoria, 1936–1944*). A tanulmány egy 2016–2017-ben bemutatott helytörténeti kiállítás anyaga alapján készült, amelynek egyik rendezője Marín volt. A szerző emlékeztet rá, hogy a német csapatok már két hónappal a harcok kirobbanása után, 1936. szeptember végén megérkeztek Vitoriába, s bár a német nemzetiszocializmus több ponton is ellenkezett a falangizmus ideológiájával, a francóisták mégis a nácibarátságot hirdették, mivel el akarták hitetni, hogy a falangizmus nincs egyedül a világban, hanem nagyhatalmak támogatását élvezi. A propaganda testvérm nemzetnek nevezte a németeket és az olaszokat, majd a portugálokat is, a tengelyhatalmakat a világ vezető államai között emlegette, olyan élcsapatnak, amely Spanyolország számára is követendő modell. A helyi sajtóban diadalmas beszámolók jelentek meg a német hadi sikerekről, valamint Japánról mint a csendes-óceáni térség jövőendő uráról.

Amikor a Szovjetunió elleni német támadást követően megkezdődött az úgynevezett Kék hadosztály szervezése, Álava tartományban már június végén zajlott az önkéntesek toborzása, július 15-én pedig útnak is indultak az első katonavonatok a keleti frontra. Vitoriában ezután rendszeres demonstrációkat, gyűjtéseket szerveztek a Kék hadosztály támogatására. A tengelyhatalmak első nagy vereségei után azonban csillapodott a propagandisztikus lendület: a vezető napilap, a *Pensamiento Alavés* igen szűkszavúan foglalkozott a sztálingrádi vereséggel, s egyre többet írt az amerikai hadigépezet erejéről, Spanyolország semlegességéről és a béke megnyerésének fontosságáról, amikor pedig az angolszász csapatok visszafoglalták a Fülöp-szigeteket Japántól, a lap ezt a kereszténység és a nyugati civilizáció győzelmeként tálalta. A tanulmány fő kérdése – hogy a spanyolok tengelybarátságának látványos külsőségei vajon a hála, az ideológiai azonosulás vagy az opportunizmus jelei voltak-e – végül is megválaszolatlan marad, a problémafelvetés azonban önmagában is jelzi, hogy a szerző mindhárom magatartásformával találkozott kutatásai során.

Eugen Stancu egy bátor és invenciózus történész különleges életművéről ad rövid ismertetést tanulmányában (*Lucian Boia: Demythologization of the Romanian Historical Discourse after 1989*). Stancu felidézi, hogy pályája elején, az 1960-as évek végén Boia a 19. századi román nemzeti mozgalommal kezdett foglalkozni, külföldi tanulmányútjain szerzett ismereteit és fokozatosan alakuló történészi felfogását azonban nem tudta összhangba hozni a Ceaușescu-rendszer propagandájával, amely az 1970-es években azt hirdette, hogy a román nemzet régi nagysága a közbenső évszázadok során a külső és a belső ellenségek aknamunkája miatt elveszett, s annak helyreállítását és kiteljesítését a „nemzeti kommunizmus” hivatott elvégezni. A romániai kommunizmus tudománypolitikai elvárásai és a lineáris történelemfelfogás elől „menekülve”, Boia érdeklődése a rejtett, a hamis, sőt az elképzelt „világok” felé fordult, és szokatlan témaválasztásaival, szellemes módszereivel a történetírás egyik úttörőjévé vált. 1984-ben a francia Helga Abret-val a marslakókról és a marsi életéről alkotott fantazmagóriákról írt könyvet (*Das Jahrhundert der Marsianer*, 1984), első francia nyelvű könyvei pedig a képzelt történelemről szólnak (*L’exploration imaginaire de l’espace*, 1987; *La fin du monde – une histoire sans fin*, 1989), s e téma vizsgálatára állított fel kutatócsoportot a Bukaresti Egyetemen 1993-ban.

A csoport első két kötete 1995-ben (*Mituri istorice românești*), illetve 1996-ban jelent meg (*Miturile comunismului Românesc*). Előbbi a román történeti mítoszokkal foglalkozik, s azt vizsgálja, hogyan kapott mitologikus jelentőséget a román történetírásban – és ho-

gyan épült be a nemzeti emlékezetbe – Vitéz Mihály, Mircea cel Bătrân, Ioan Vodă, Tudor Vladimirescu, I. Károly, Antonescu és II. Mihály alakja. A második kötet a kommunista mitológia elemeit (szabadság, egyenlőség, társadalmi igazságosság stb.) veszi vizsgálat alá, szorosán elemezve azt a kettős beszédmódot, amely felmagasztalta a rendszer „víványait” és elhallgatta annak bűneit. Bár a kötetek alacsony példányszámban jelentek meg, nagy hatást váltottak ki, éles vitákat gerjesztettek, és Boiának sok aljas támadással is szembesülnie kellett. 1997-ben Boia immár önálló monográfiában foglalta össze a román nemzeti önkép mitológus összetevőit (*History and Myth in Romanian Consciousness*), megállapítva, hogy e mítoszok életben tartása autoritáriánus és idegengyűlölő üzenetet hordoz, és „ellenkezik a román társadalom modernizációjával és demokratizálódásával, valamint az országnak az Európai Unióba való integrálódásával”.

Stancu szerint Boia munkássága egyelőre nem hozott számottevő fordulatot a román történetírásban: a történészek jó része továbbra is a hagyományos „nemzeti” történetírást műveli, Boiát pedig sokan hazafiatlannak tartják, s még vezető tudományos körökből is méltatlan vádakkal illetik. Kritikusai – úgy tűnik – még nem ismerték fel, hogy nem sokat ér az a történetírás, amely az ország – vagy a nemzet – határain túl elveszíti relevanciáját.

Dupcsik Csaba a különböző nemzetfogalmak és benne a magyar nemzetfogalom 19. századi alakulását mutatja be elméleti és gyakorlati oldalról *The National Idea as an Integration Ideology: Hungarian Dilemmas from the Last Third of 18th Century to 1918* című tanulmányában. A szerző először felsorolja a nemzet mint közösség értelmezésének gyakran használt kategóriáit, melyek szerint a nemzet 1. ontológiai objektív ismérvek által leírható vagy ideológiai konstrukció, 2. időbeliség szempontjából öröktől fogva fennálló vagy a modernizáció terméke, 3. a konstituáló tényező szempontjából államnemzetnek vagy kultúrnemzetnek tekintendő. Majd kategóriánként „állást foglal”, s leszögezi, hogy a nemzet 1. határozott közösségteremtő szándékból fakadó – és ilyen erővel bír –, de nem önkényes szellemi konstrukció, 2. a modernitás terméke, de vannak ideológiai és jogi-politikai előzményei, 3. állami és/vagy nyelvi-etnikai keretek között létrehívott entitás.

Dupcsik szerint Magyarország esetében 1918 előtt mind az állami, mind a nyelvi-etnikai mozzanat releváns volt, mivel a 19. század közepéig a rendi alapú (nemesi-polgári-honorácior) státusz biztosított olyan, viszonylag jól körülhatárolt jogokat (privilegiumokat), amelyek ezek birtokosát a nemzet (*natio*) tagjává tették, így végső soron etnikumtól függetlenül lehetett valaki a *natio hungarica* része. Léteztek viszont olyan magyar állami intézmények is, amelyek működtetése azonban 1867 – s bizonyos tekintetben 1918 – előtt nem volt maradéktalanul a magyar politikai közösség kezében. Erdélyben ugyanakkor csupán a magyar (egyéni nemesi), a szász (német autonóm területi) és a székely (autonóm területi) *natio* létezett intézményesen. E jogi státust a románok sem a többi *natio*, sem az uralkodó jóvoltából nem tudták megszerezni, részben ezért is fordultak az etnikai nemzet programja felé, ami általában az önálló államisággal nem rendelkező más nemzetiségek (írek, lengyelek stb.) számára is a leginkább járható útnak bizonyult.

A 19. század közepén két út állt a magyar nacionalizmus előtt: a rendi nemzet kibővíthető etnikai nemzetté (amelyben a privilegizált nemesség helyett immár a magyar etnikumúak lesznek a magyar nemzet tagjai), vagy állampolgári nemzetté (amelyben a nemesség helyett a magyar állam minden lakosa a magyar nemzet tagja lesz). Ám mivel Magyarországon a lakosságnak csak körülbelül 40 százaléka volt magyar, a „politikai nemzet” megalkotása tűnt kedvezőbbnek, amely lényegében megfelelt az állampolgári nemzet koncepciójának, ahol minden országlakos annak a magyar nemzetnek lett a része, amelyen belül egyéni kisebbségi jogokkal („személyi autonómiával”) rendelkeztek a nemzetiségek tagjai. Előttük

három út nyílt meg: a kettős identitás elfogadása, az asszimiláció, a külön nemzetiségi identitás fenntartása. A lehetőségek illetően állása mellett Magyarországon 1918-ig a magyar nemzetiségűek uralták az elitet, a közigazgatást, az értelmiségi és a hivatalnoki foglalkozásokat, s felülreprezentáltak voltak a középosztályban, a városi népességben és a munkásságban is, ráadásul az államnyelv is a magyar volt, ami összességében általános dominanciát biztosított a magyarság számára.

Hrvoje Volner a 19. századi modernizáció régióként, illetve kulturális és foglalkozási csoportonként eltérő hatásait ismerteti *Nationalism, Modernization and Society in Croatian Long Century* című tanulmányában. A szerző megállapítja, hogy a horvát (eredetileg: „illír”) nemzet az etnikai-nemzeti felfogáson alapult, s így „védelmezte” magát a német, magyar stb. „fenyegetéssel” szemben, a horvát nemesség azonban elmulasztotta kiterjeszteni ennek dimenzióit, s a modernizációban és a polgárosodásban elsősorban fenyegetést látva – a hagyományos nemesi alkotmányossághoz ragaszkodva – nem használta ki a nemzeti egységesítésben rejlő politikai lehetőségeket. A mezőgazdaság tőkés átalakítása így nagy zavarokat okozott a gazdasági, a társadalmi és a politikai életben egyaránt: a parasztok csak földjeik eladásából vagy piacra való termelésből tudták fedezni súlyos adóterheiket, miközben nőtt az agrárproletárok, a városokba települők és a kivándorlók száma. A 19. század végéig a kereskedelem és az ipar profitált leginkább a modernizációból, míg a parasztosság és a munkásság a választásokon sem igen jutott szóhoz. Mivel a befektetések hasznát csak csekély mértékben forgatták vissza a gazdaságba, Horvátországban a modernizáció szinte belső kolonizáció formájában jelentkezett. A két világháború közötti jugoszláv időkben átalakultak, de nem szűntek meg a nemzet(iség)ek közötti feszültségek. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság fennállása idején Szerbiában és Montenegróban kisebb volt az adóteher, mint a „csatlakozott” tartományokban. A német megszállást követően Horvátországban viszont a szerbek, a zsidók és a cigányok tömegeit megfosztották vagyonuktól, ami rendre akadályozta a délszláv nemzetek kohéziójának erősödését.

Victor Neumann egy patinás temesvári folyóiratban megjelent írásokra támaszkodva ad ízelítőt a város sajátos 19. századi multietnikus és multikulturális (német–magyar–román–szerb) életéből *The German Language Press in Temeswarer Banat and the Habsburg's Ideologies* című tanulmányában. Neumann szerint az 1771-ben indult *Temeswarer Nachrichten* című folyóirat – és kiadója: Mathäus Joseph Haimertl – igazi kultúrmissziót látott el. A folyóirat valóságos krónikája és bédekkere volt a korabeli Bánságnak, rengeteg hasznos tudnivalót közölt, ezenkívül – az udvar elvárásainak megfelelően – a felvilágosodás szellemét és a nép felemelésének (abszolutista) programját is közvetítette a művelt közönség számára, továbbá folytatólagosan közölte a *Historische Beschreibung des Banats Temeswar* című földrajzi-történelmi cikksorozatot. Haimertl eközben jó néhány bécsi tankönyvet is kiadott utánnyomásban, a folyóiratban pedig külföldi könyvek hirdetését is közölte. A folyóirat neve többször is változott, 1852-től *Temeschwarer Zeitung* néven működött, de mindvégig tükre s egyben éltetője volt, maradt a Bánság multikulturalizmusának.

A szerző szerint mindez a 19. század második felében felerősödő magyar nacionalizmust sem zavarta, mivel a németek lojálisak voltak a magyar államhoz, azonosultak a magyar nemzetfelfogással, amely egyetlen (állampolgári) nemzetet, de számos nemzetiséget ismert el az államon belül. A város társadalmában a differenciált, de erős polgárság volt a meghatározó, amit a számos társadalmi egyesület és kultúrintézmény léte is igazolt. S bár Temesvárt általában német városnak nevezték, inkább egyfajta bécsies kozmopolitizmus jellemezte, amelyet a német, a magyar és később a román népiség eszméje sem tudott teljesen lerombolni, s amely végül a kommunizmus uniformizáló törekvéseit is túlélte.

Bobay István hiánypótló műhelytanulmányban tárgyalja I. Miksa mexikói császár Európában toborzott zsoldosseregének történetét *Some Questions about the Recruitment of Hungarian Soldiers in the Army of Maximilian Hapsburg the Emperor of Mexico* cím alatt. A szerző emlékeztet rá, hogy Miksa 1864-ben lépett trónra, a republikánusok és a rojalisták között lezajlott véres polgárháború, illetve az európai hatalmak intervenciója után tető alá hozott kompromisszum eredményeképpen. Hatalmát azonban nemhogy megszilárdítani, még elismertetni is alig tudta, s amikor a császári restauráció fő kezdeményezője, Franciaország kivonta csapatait Latin-Amerikából, Miksa és udvartartása lényegében védtelen maradt. A felkelők hamarosan le is fegyverezték az inkább csak jelképes császári hadsereget, Miksát és két tábornokát pedig 1867. június 19-én kivégezték.

E veszedelem elhárítása lett volna a feladata annak a sajátos alakulatnak, amelyet még 1864-ben kezdtek toborozni az Osztrák Császárság területén „Mexikói Osztrák Önkéntes Csapatok” néven. A hétezer fős zsoldossereg 1864 novemberében Triesztből hajókon indult Mexikóba – a fedélzeten ezernél is több magyarországi önkéntessel. A katonák úgy tudták, hogy Miksa bírja a mexikói nép támogatását, s nekik csak rendfenntartó feladatuk lesz tekintélyes fizetésért, hatéves szolgálatuk végén pedig birtokot kapnak majd Mexikóban, vagy kérhetik ingyenes hazaszállításukat hazájukba. A valóság ezzel szemben az volt, hogy a terepet jól ismerő gerillák ellen kellett harcolniuk alacsony zsoldért, a „végkielégítést” pedig az időközben megbukott császári ház nem tudott jótállni. (Az összeomlás idején az önkénteseknek már csak alig több mint a fele volt Mexikóban, a többieket leszerelték és hazaküldték Európába.)

A szerző igyekezett feltárni e különleges armádia tagjainak motivációit is. Következtetése szerint ebben szerepet játszott a magas fizetés ígérete és a (katonai) karrier lehetősége éppúgy, mint a kalandvágy vagy a menekülés a börtönbüntetésről, a munkanélküliségről, netán egy rossz házasságból. Az 1860-as évek elején ugyanis különlegesen rossz volt a gazdasági konstelláció Magyarországon: az országot pénzügyi válság sújtotta, aminek nyomán abbamaradtak a vasútépítések, 1863–1864-ben pedig kiemelkedően rossz volt a termés, amit sokfelé éhínség és a jószágok tömeges elhullása kísért.

Semsey Viktória – a konferencia szervezője s a kötet szerkesztője – azt vizsgálja *The Republic: The Spanish Case in the Process of Political Modernization in Hungary, 1867–1873* című tanulmányában, miként jelent meg a magyarországi közbeszédben és hogyan hatott a közgondolkodásra az 1868–1873 közötti spanyolországi forradalmi változások híre. A szerző utal rá, hogy a kiegyezés ellenzői szívesen hivatkoztak a francia (1789, 1830, 1848), a spanyol (1873–1874) és az amerikai példára, amikor a köztársasági államforma előnyeit hangoztatták. Nem sokkal azt követően, hogy 1868 szeptemberében kirobbant az újabb spanyol „forradalom”, és a hónap végén II. Izabellát megfosztották trónjától, Kossuth Lajos Olaszországból küldött levelet a republikánus José María Orense márkinak (1868. december 6.), s nyíltan üdvözölte a spanyolországi mozgalmat, amely megnyitotta az utat a köztársaság felé. Az alkotmányos monarchiát ekkor fából vaskarikának nevezte, mert két, úgymond, összeegyeztethetetlen dologra kíván építeni: a monarchiára és a demokráciára.

Magyarországon is sok szó esett a spanyolországi eseményekről – a sajtóban éppúgy, mint a parlamenti beszédekben. A *Pesti Napló* beszámolt a trónfosztás utáni 1868. októberi madridi ünnepekről, a Bourbonok és a katolikus egyház hatalmának megszűntetését követelő jelszavakról, a különböző politikai irányzatokról. Mindez főként a politikai progresszió híveinek adott muníciót. 1867 után Magyarországon sokfelé alakultak demokrata körök, amelyek a politikai jogok kiterjesztését szorgalmazták, a radikálisok pedig 1868-ban megalakították a '48-as Pártot. Ezeken a fórumokon, valamint a demokrata írá-

nyultságú lapokban a spanyol demokratikus/republikánus mozgalom egyfajta példaképként jelent meg.

Az egyik radikális lap 1869-ben részletesen idézte Emilio Castelar republikanista beszédét, s a beszéd egészét később magyarra fordítva külön is kiadták, majd 1875-ben magyar nyelven is megjelent Castelar 1869-ben, a júniusban elfogadott alkotmány vitájában elmondott hat parlamenti beszéde, amelyek a vallásszabadságról, a lelkiismereti szabadságról, az elidegeníthetetlen emberi jogokról, a Bourbonok, illetve a rabszolgaság elleni küzdelemről, valamint az Internacionáléről szóltak. E lelkesedés azonban nem változtatott azon a tényen, hogy eközben a magyarországi választásokon 1869-ben és 1872-ben is a mérsékelt Deák-párt győzött.

Makkai Béla a 19. század folyamán Romániában dolgozó és ott letelepedő magyarok helyzetének alakulását mutatja be *Changes in National Self-image and the Image of Neighbourhood of Expatriate Hungarians in the Romanian Old Kingdom* című tanulmányában. A szerző emlékeztet rá, hogy a 19. század folyamán Erdélyből jelentős volt az elvándorlás mind a magyar, mind a román nemzetiség köréből. Az 1861-ben egyesült fejedelemségek első alkotmánya (1866) alapján a betelepülő román anyanyelvűek azonnal állampolgárságot kaphattak, a többieknek azonban erre akár évtizedeken át várniuk kellett. Ugyanakkor az államhatalom nem bánt ellenségesen a magyar bevándorlókkal, mivel munkájuk hasznot hozott a nemzetgazdaságnak. (Helyzetüket azonban nagyban befolyásolta a gazdasági konjunktúra: az 1880–1890-es évek nagyarányú növekedését például a századfordulón jelentős visszaesés követte, amit a külföldi munkavállalók – köztük a magyarok – jobban megéreztek.)

A nemzetiségek közötti diszkriminációra a (kül)politikai események is hatással voltak. Amikor például a két román fejedelemség Oroszország oldalán belépett a törökellenes háborúba (1877–1878), s a győzelem után kikiáltottak a független Romániát, Bukarestben fenyegető magyarellenes hangulat alakult ki Magyarország törökbarát politikája miatt. A 19. század végén felerősödő román irredentizmus és a fokozódó erdélyi magyar–román feszültségek tovább rontották a romániai magyarok helyzetét. Makkai szerint a századfordulón a Regátban a magyaroknál már csak a zsidókat gyűlölték jobban. A magyar kormány 1901-ben el is indította a „Románia-akciót”, amely rövid távon meg kívánta óvni a magyarokat az asszimilációtól, hosszabb távon pedig a hazatelepítésükkel számolt. Ez azonban nem volt könnyű, mivel a repatriálót az elmaradt katonai szolgálat teljesítése, tíz év távollét után pedig a magyar állampolgárság elvesztése is fenyegette.

A Balkán-háborúk idején a közhangulat teljesen az Osztrák–Magyar Monarchia ellen fordult, s a diadalmas román nacionalizmus Dobrudda megszerzése után már nyíltan Erdély bekebelezésére tört. 1916 nyarán – amikor a román hadsereg betört Erdélybe – az akkor még rövid ideig tartó megszállás a magyar papok és tanítók internálásával már ízelítőt adott a nemzetiségpolitikából. Az 1918. évi második megszállás, majd Erdély, valamint a Bánság és Kelet-Magyarország jelentős részének bekebelezése után a romániai magyarságnak már csak két útja maradt: vagy javaik és egzisztenciájuk megőrzése érdekében valamilyen integrálódni a kisebbségeket diszkrimináló Romániában, vagy áttelepülni Magyarországra. A Magyarországtól elcsatolt magyarok túlnyomó többsége szülőföldjén (immár Románia területén) maradt, a regáti magyarság java része azonban a repatriálást választotta.

Kárbin Ákos az 1880–1890-es évek fordulóján zajlott osztrák–magyar vámtarifátárgyalásokról s ezen keresztül a magyar gazdasági érdekérvényesítés lehetőségeiről ad áttekintést *How Could the Interest of the Hungarian Economy Succeed in the 1891 Austro-Hungarian–German Trade Treaty?* című tanulmányában. A szerző néhány alapvető statisztikai adattal szemlélteti a Monarchia gazdasági és külkereskedelmi viszonyait. Megtudjuk,

hogy 1869 és 1910 között az osztrák és a magyar birodalomfél nemzeti jövedelme csaknem azonos ütemben nőtt (383, illetve 365 százalék), Ausztriában azonban az ipar nagyobb jelentőséggel rendelkezett, mint Magyarországon, ahol korábban a dolgozók négyötöde, de még 1910-ben is kétharmada a mezőgazdaságban kereste a kenyerét. S miközben a magyarországi termelők főként Közép- és Kelet-Európában értékesítették mezőgazdasági termékeiket, Ausztria jórészt a Balkánon adta el iparcikkeit.

A Monarchia egésze külkereskedelmének túlnyomó részét (mintegy 60 százalékát) Németországgal bonyolította le, míg ez a volumen a német export-importnak csak 12 százalékát tette ki. Bismarck halála után Leo von Caprivi kancellár erősíteni kívánta Németország külkereskedelmét a közép-európai országokkal, s ezt a külpolitikai kötelékek erősítésére is fél akarta használni. Mivel a magyar és az osztrák kereskedelempolitikai érdekek az export és az import eltérő szerkezete miatt ellentétesek voltak, a kereskedelempolitikai egyeztetések sokáig elhúzódtak. Az 1892 és 1903 között érvényes német-osztrák-magyar-olasz-svájci-belga vámtarifa-egyezmény nyomán bővült a magyar külkereskedelem volumene, különösen az élő állat, a tojás és a gabonafélék kivitele, s a magyar külkereskedelem fő partnere Németország lett.

Balaton Petra az elmaradott, illetve válság sújtotta magyarországi régiók gazdasági felemelését célzó kormányzati segélyakciókat ismerteti *The Role of the Hungarian Government in the Development of Peripheries in the Austro-Hungarian Monarchy Focusing the Policy of the Ministry of Agriculture (1897–1914)* című tanulmányában. A szerző megjegyzi, hogy a magyar kormány már az 1880-as években megkezdte a gazdaságilag hátrányos helyzetű, leszakadó (perem)területek felzárkóztatását: először iparfejlesztéssel, majd az 1890-es évektől a mezőgazdaság támogatásával, a századfordulón pedig megindultak a komplexebb segélyprogramok is. A Földművelésügyi Minisztérium 1897 óta nyújtott anyagi támogatást a kárpátaljai ruszin falvaknak, majd a programot 1901-től Hegyvidéki Akciónak nevezték, mert nem akarták reklámozni, hogy a segélyeket zömmel nem magyarok kapják. 1902-ben indult a Székely Akció, ennek keretében 1908-ban több miniszteri kirendeltséget szerveztek a Felvidéken – 1914-ben még további egyet Eperjesen – ínséges szlovák és ruszin falvak segélyezése céljából. 1912-ben a román többségű Szolnok-Doboka és Hunyad vármegyék hegyvidéki területeit is bevonták a segélyprogramba, majd az 1912–1913. évi esőzések és áradások után ezt a Partium és a Temes-vidék egyes nemzetiségi területeire is kiterjesztették.

A program a segélyezés mellett a gazdálkodás modernizálását is célozta, ami azonban mindenütt összeütközésbe került a hagyományos felfogással és életmóddal, ezért a hatóságok igyekeztek megnyerni a helyben elfogadott tekintélyek (papok, tanítók) támogatását. A szerző kiemeli, hogy az akciók a konzervatív szociálpolitika és a nemzetpolitika egyfajta keresztezésének tekinthetők, amelyek megpróbálták bevonni a válságterületek lakosságát „a magyar nemzeti haladás közösségébe”, továbbá gyarapítani akarták a magyar és a lojális nemzetiségi agrártársadalom gazdasági erejét, egyúttal az agrárszocialista mozgalmak továbbterjedését is fékezni kívánták.

Egry Gábor Románia és a régi Magyarország, illetve a regáti románok, az erdélyi románok és az erdélyi magyarok két háború közötti sajátos viszonyrendszeréről ad részletes ismertetést *The Strangers Within: National Identity, Everyday Encounters and Regionalism in Transylvania 1918–1944* című tanulmányában. A szerző emlékeztet rá, hogy a transzilvanizmus kutatása eddig jobbára a politikai vonatkozásokra koncentrált, s annak mindennapi megnyilvánulásaival kevésbé foglalkozott. Márpedig egyes régiókat nemcsak politikai, gazdasági, földrajzi jellemzőkkel lehet definiálni, hanem tekintetbe kell venni a mentális és a szimbolikus

mozzanatok is, hiszen a legegyszerűbb hétköznapi cselekvések (például eljárni egy csárdást) is önmagukon túlmutató jelentőséget kaphatnak a helytől, a közegtől, az időtől, az alkalomtól függően – ahogyan azt Michael Billig tárgyalja a „banális nacionalizmusról” szóló írásaiban.

Egy érzékletes példával támasztja alá azt a tézist, hogy miközben a két háború közötti Erdélyben igen feszült volt a román–magyar viszony, nemegyszer előfordult, hogy – a hosszú együttélés szocializációs (mentálítasalakító és kapcsolatszervező) hatására visszavezethető régi normák, szokások és ízlés jegyében – románok is mulattak a magyarokkal, magyar dalokat énekeltek. 1935-ben például a Kálvinista Dalárda zászlószentelése alkalmából a máramarosszigeti református közösség magyar dalokból álló szerenádott adott a görögkatolikus vallású román megyefőnököknek. Gavrilă Mihali (Mihályi Gábor) magyar nemességgel rendelkezett, családtagjai egykor képviselők voltak a magyar parlamentben, ő maga 1918 előtt főszolgabíróként szolgált, s a két háború között román részről gyakran érte az a vád, hogy fraternizál a magyarokkal.

Az erdélyi regionális (román) öntudat a nagyromán nacionalizmusnál is erősebbnek bizonyulhatott. Az erdélyi román politikusok jó része az 1920–1930-as években is regionalista maradt, akár regáti pártok tagjaként is. A köznépből pedig sokan már nem sokkal az egyesülés után a bukaresti kormánnyal szembeni elégedetlenségüket fejezték ki a *hora unirii* – a román fejedelemségek 1859. évi egyesítésének ünnepén eljárt hagyományos tánc – eltáncolásával és a regáti románokat pocskondiázó, a drágaságot bíráló dalok éneklésével. Az erdélyi románok olykor ugyanazokkal a szavakkal (például puliszkazabáló) becsmérelték a regátiakat, amelyekkel korábban a magyarok illették őket. S míg az ókirályságbeliek gyakran emlékeztették az erdélyieket, hogy az unió az 1918–1919. évi román bevonulásnak volt köszönhető, az erdélyi románok azt hangoztatták, hogy ők hozták el a demokrácia szellemét az elmaradott Regátnak.

Hasonló regionális öntudat (és sérelemérzés) az erdélyi magyarok körében is tetten érhető volt a magyarországiakkal szemben – már 1918 előtt, majd 1940–1944 között is. A visszacsatolást követően az Egyesült Magyar Párt 1943-ban regionalista programmal lépett fel, s ebben külön erdélyi rádiót és tudományos akadémiát követelt – ami a 19. században még tipikus nemzeti követelésnek számított volna.

Schmidt Andrea az első világháború utáni eltérő lengyel állam- és nemzetépítési koncepciókat vizsgálja *Re-drawn Borders – Redrawn Identities? Visions on the New Polish State and the Question of National Identity in the Interwar Poland* című tanulmányában. A szerző megállapítja, hogy a lengyel polgári átalakulás és a nemzeti ébredés olyan korszakban ment végbe, amikor a lengyelek – önálló államterület hiányában – három nagyhatalom alattvalóiként, azok társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális rendszerébe illeszkedve éltek. A lengyel nemzeti mozgalom központi célkitűzése így az önálló államiság megszerzése volt, s a kialakuló nemzeti identitás alapját a történeti hagyomány, a katolikus vallás, a néphagyományok és irodalmi művek képezték – a „feltámadó” Lengyelország tehát szükségképpen a (politikai) képzelet szülője volt.

Az első világháborút követően két koncepció állt egymással szemben az új Lengyelországot illetően. Józef Piłsudski (Lengyel Szocialista Párt) az oroszellenes nemzetek (lengyel, litván, ukrán, belorusz) koalícióját kívánta megteremteni Lengyelország határain belül, s a belső stabilitás érdekében kész volt (korlátozott) jogokat adni az így bekebelezendő nemzeti kisebbségeknek. Ezzel szemben Roman Dmowski (Nemzeti Demokrata Párt) „realista” álláspontja szerint az etnikailag igazolható határok között kellett volna újjáteremteni Lengyelországot, mert a „Kresy” (Kresy Wschodnie, keleti határvidék) birtoklásában súlyos etnikai és külpolitikai konfliktusok forrását látta. Az etnikailag egységes lengyel államot

vizionáló Dmowski a lengyelországi zsidók kitelepítésével, valamint a fenyegető elemnek tekintett ukránok és beloruszok nemzetiségi diszkriminációjával számolt.

Lengyelország keleti határai – a békekonferencia döntését és többévi háborúskodást követően – végül nagyjából a Pilsudski által megjelölt vonalat követték, a nagyvonalú kisebbségpolitikai elképzelésekből azonban nem sok maradt. Lengyelország végeredményben nemigen tudott mit kezdeni a területének közel felét kitevő keleti határvidékkel, és nem is sikerült azt szervesen integrálni az országba. Ezeket az országrészeket – más területekkel együtt – 1939–1940 folyamán a Szovjetunió kebelezte be és felbomlásáig birtokában is tartotta. A lengyel nacionalisták és a lengyel emigráció számára azonban a „Kresy” 1945 után is az orosz-szovjet barbársággal szembeszálló lengyel civilizáció jelképe maradt.

Kovács Dávid a Szovjetunió által a Kominternen keresztül meghirdetett népfrontpolitika külpolitikai háttéréről, reálpolitikai vonzatairól és retorikai elemeiről ír – főként magyar vonatkozásban – *The Use and the Abuse of the “National Turn” of the Hungarian Communist (1936–1939)* című tanulmányában. A szerző emlékeztet rá, hogy Hitler hatalomra jutása után megromlottak a német-szovjet kapcsolatok, a francia külpolitika viszont növekvő érdeklődést mutatott Moszkva iránt. A Szovjetunió áthangolta külpolitikáját, feladta a versailles-i békerendszertől való távolságtartását, 1934-ben belépett – illetve felvételt nyert – a Nemzetek Szövetségébe, a következő évben pedig kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött a német fenyegetést leginkább megérző Franciaországgal és Csehszlovákiával. Ugyanekkor Moszkva mozgósította „ötödik hadoszlopát”, a nyugat-európai országokban működő, a Kominternhez sok szállal kötődő kommunista pártokat. S bár a Szovjetunió az 1920-as években eltávolodott a világforradalom programjától, a Komintern továbbra is hasznos ideológiai és politikai eszköz maradt a kezében: Trockij szerint a kommunista pártok a „világforradalom élcsapatai” helyett a „Szovjetunió határőrei” lettek. A németországi események az 1930-as évek közepén újabb változást hoztak a Komintern propagandájában. Ettől kezdve a Komintern a „szociálfasiszták” (értsd: szociáldemokraták) megbélyegzése helyett a „munkásegység” létrehozását hirdette, az „osztályharc” helyett a „népfront” megalkotását helyezte előtérbe (új retorikai fordulatok figyelhetők meg a „demokratikus front”, „nemzeti egység”, „nemzeti függetlenség” hangoztatásával a minél szélesebb antifasiszta/antináci koalíció megteremtése érdekében), a „(proto)fasisztának” bélyegzett polgári pártok kormányozta „kapitalista” országokat egyre inkább „demokratikus államok” néven emlegette. Ezt a fordulatot tükrözte Georgi Dimitrov 1935. augusztus 13-án, a Komintern VII. kongresszusán elmondott beszéde is, amely szerint a dolgozó tömegeknek – a Szovjetunió kivételével – az adott pillanatban a polgári demokrácia és a fasiszmus között kellett választaniuk, mert a proletárdiktatúra egyelőre nem volt számukra valóságos opció.

Az európai kommunista pártok ezután világszerte a francia forradalom és a demokrácia elveinek legigazibb örököseiként, valamint a nemzeti függetlenség elszánt harcosaiként mutatták be magukat. E példát követték a magyar kommunisták is. A *Dolgozók Lapja* 1937-ben már nem a kormányzatnak „behódoló” szocdemeket, hanem a német, az olasz és a japán fasiszmust, illetve ezek háborúra uszító magyarországi ügynökeit nevezte fő ellenségnek, 1938-ban pedig „nemzeti összefogásra, minden magyar erő összefogására” szólított fel. Magyarországon azonban az illegalitásban működő, rendkívül alacsony támogatottságú Kommunisták Magyarországi Pártjától nem volt elvárható a népfront megszervezése, a többi párt pedig elutasította vagy figyelmen kívül hagyta a Komintern felhívását, amely a szélesebb nyilvánossághoz el sem jutott. Az egyre erősebb magyarországi revizionizmus légkörében egyébként sem lehetett volna népszerű a versailles-i békerend védelmére irányuló retorika.

A könyv második nagy egysége az irodalom és a kultúra szerepével foglalkozik a nemzeti identitások alakulásában (az itt szereplő tanulmányokat rövidebben ismertetjük). Ezen belül négy dolgozat témája Latin-Amerika. Tomás Abraham írása – *Composition of an Identity. Figurative Synthesis of a Jewish Person: Romania the Nation; Hungary the Language; France the Culture; Argentina the Home* – műfaját tekintve esszé, amelynek első része ön-életrajzi, családi elemeket tartalmaz, míg a második felében a szerző azokat a társadalmi, politikai és kulturális viszonyokat tárja fel, amelyek az emigránsokat – így egykor a saját családját is – a 20. században körülvették. Az említett család 20. századi közép-európai sorsot testesít meg, hasonlóan sok más, a második világháború alatt és után Argentínába menekült famíliaéhoz. Az erdélyi zsidó származású szerző tágabb családjá – amely szinte teljesen odaveszett a holokauszt idején – szomorú sorsának leírása mellett bemutatja a kivándorlást Argentínába mint az egyetlen lehetséges választást a túlélés érdekében, majd részletesen elemzi saját multikulturális identitását. A személyes tapasztalat arra bátorította, hogy elgondolkozzon a mai migrációk okain és következményein, majd ennek alapján értékelje a világpolitikát.

Elda González Martínez munkája – *Brazilian Immigration Policy from the 1930s Onwards: The Nationalization Campaign and the Construction of a National Identity* – kimerítően bemutatja a Brazília déli részeinek betelepítését célzó állami politikát és annak változásait, valamint a betelepülés folyamatát a 19. századtól az 1930-as évek végéig. Az elemzés a legnagyobb figyelmet Getúlio Vargas elnökségének, az Estado Novo (1935–1945) idejének szenteli, amikor a központosított állam homogén nemzeti identitás kialakítására törekedett. A tanulmány a betelepítésre fókuszál, de egyúttal elemzi és megvilágítja a helyi viszonyokat és a különböző országokból érkezők speciális helyzetét, asszimilálásuk módját.

Izaskun Álvarez Cuartero *Historia, modernización e identidad en Cuba* című tanulmánya a felvilágosodás eszméinek kubai megjelenését, a különböző egyesületek és társaságok megalakulását vizsgálja. A kubai elit ezeken keresztül kívánta a társadalom és a gazdaság modernizációját elősegíteni. A fő cél az volt, hogy Kubát a világ legnagyobb cukorexportőrévé tegyék, s ezáltal egyúttal elősegítsék a kubai nemzeti identitás kialakulását is. A tanulmány legfőbb forrását a Gazdasági Társaság egy évszázadon keresztül megjelenő kiadványa képezi.

A latin-amerikai blokkot Sebastián Hernández Toledo *La construcción de la „raza chilena”. Nación e identidad nacional en la Genración del Centenario (1904–1918)* című tanulmánya zárja. A szerző a 20. század elején megjelent „chilei rassz” elképzelését mutatja be. Hernández hat kiváló, az úgynevezett centenáriumi nemzedékhez (Generación del Centenario) tartozó gondolkodó munkásságát tanulmányozta, pontosabban azt a diskurzust, amely a chilei „gyengeség” okairól folyt, illetve azokat az elképzeléseket, amelyek az új, a megváltozott nemzeti gazdaságon alapuló nemzettudat kialakítását célozták. Ez az új nemzettudat szembefordult a 19. századi kreol identitással. A szerző széles kontextusban elemzi az elképzeléseket, hogy milyen módon lehet a marginális társadalmi rétegeket bekapcsolni a modern társadalomba, továbbá bemutatja a korabeli szerzők gondolatait a „chilei rassz” biológiai és morális jellemzőiről.

Santiago Pérez Isasi *Iberianism, Nationalism and (Literary) Regeneration: A Chapter for a Comparative Iberian Literary History* című tanulmányában azokat a törekvéseket mutatja be, melyek során a spanyol és a portugál értelmiség a 19. század második felében egyfajta kulturális tevékenységgel kívánta a spanyol és a portugál nemzeti frusztrációkat megszüntetni, továbbá a nemzeti és kulturális újjászületést megvalósítani. Ennek során közvetetten el akarták tüntetni az értelmiségiek és a politikusok közötti hagyományos szaka-

dékot, hidat kívántak képezni az eszmék és a cselekedetek között, főképpen a nemzetépítési folyamatban.

Boksay János atya népzenei munkásságának örökségét mutatja be Bubnó Tamás (*Nationality: Greek Catholic. Father János Boksay – Johann Boksaj (1874–1940) Subcarpathian Composer*). Boksay – egyfajta Bartók-előképnek tekinthetően – összegyűjtötte a munkácsi egyházmegye görögkatolikus vallási liturgikus énekeit, és a dalokon fellelkesülve maga is komponált újakat, amelyek kiemelkedő tehetségről adnak számot. Munkássága alátámasztja a közép-európai kultúra „mozaikszerű” mintázatát és a zene eklektikus jellegét, továbbá azt sugallja, hogy oksági kapcsolat van a gyenge nemzeti erő és a több forrásból táplálkozó zenei identitás között.

Sz. Kristóf Ildikó tanulmánya Alexander von Humboldt Magyarországgal kapcsolatos megfigyeléseit veszi számba, illetve azt, hogy ezek miként illeszkedtek tudományos munkásságába, valamint miként hatottak a magyar tudományos életre (*Alexander von Humboldt and Hungary: National Identity and the Emergence of Modern Sciences*). A német tudós 1797-ben és 1811-ben járt Magyarországon, kapcsolatban állt néhány protestáns tudóssal, és mint tudományos hivatkozásai mutatják: ismerte a Thuróczi-krónikát és Johann Christian Engel Magyarország-történetét. Humboldt maga is használta az etnográfia kifejezést, a népek leírása során összehasonlította az egyes népeket (így például az aztékokat a finnugorokkal). A felvilágosodás eszméiből következően a történelmet egyetemes jelenségnek tekintette, amely a szolgaságból a civilizáció felé tart (ugyan nem lineárisan). Munkássága végső soron igen jelentős hatást gyakorolt a magyarországi néprajz fejlődésére. Humboldt munkái mindazonáltal szembesítenek minket a klasszikus vitával: a kultúrában mi és ki határozza meg, hogy mi a centrum és mi a periféria.

Tarjányi Eszter írása azt vizsgálja, hogy a magyar irodalmi alkotásokban megjelenő anekdoták – például Jókai Mórnál és Mikszáth Kálmánál – miként jelenítették meg és erősítették a nemzeti identitást a 19. század végén és a 20. század elején (*National Identity as a Literary Question: The Specific Application in the Hungarian Fin-de-siècle Literature*). Az anekdoták különleges helyet foglalnak el a közép-európai irodalmakban: míg Magyarországon a dzsentri, Lengyelországban a nemesi, szarmata hagyományhoz kötődnek. Magyarországon az anekdoták szorosan kapcsolódtak a nemzeti kulturális emlékezethez: konstruálták és építették azt. Az, hogy az olvasók ismerték a történetek történelmi háttérét, közösségi érzést ébresztett, és elősegítette, hogy az egész művet nemzeti szempontból fogadja be az olvasó. A szerző állítása, miszerint a magyar irodalomban előforduló történetek más szerepet tölthettek be, mint az anekdoták bármely más nemzeti irodalomban, világszerte óriási és izgalmas kihívást jelent az összehasonlító irodalomtörténeti kutatások számára.

Gintli Tibor lényeges pontra mutat rá, amikor kapcsolatot teremt a nemesi és a polgári értékek, illetve a magyar nemzeti identitás létrehozása között a 19. század végi–20. század eleji magyar irodalomban (*Noble and Bourgeois Values in the Hungarian Literature in the Last Decades of the 19th Century and the First Decades of the 20th Century*). A korszak magyar irodalmában a modernizáció problémái – különösképpen a nemzeti identitást is jelző művekben – ugyanis a nemesi és a polgári világ szembenállásaként jelentek meg. Ehhez járult az a tény, hogy a modernitás képviselői sok esetben nem magyar etnikumúak voltak. Az írók társadalmi származásából is adódott, hogy – talán egyfajta megoldásként – a korszak irodalmában a leginkább meghatározó figura a nemesi családból származó, liberális felfogású, polgári életstílust követő középosztálybeli értelmiségi. A romantika korában a paraszt, a „nép” és a földesúr viszonya idillikusan, szinte családi kapcsolatként jelent meg. Ebben Móricz Zsigmond munkái hoztak változást, Szabó Dezsőnél pedig már az elszegé-

nyedett, számos szociális problémával küzdő parasztságot látjuk. A századfordulót követően viszont a nemesi életmód bemutatása eltűnt az irodalmi alkotásokban.

A következő, jól megírt tanulmányban Ivana Taranenková azt mutatja be, hogy az utópia, az idill, a nosztalgia és a melankólia a 19. század végi szlovák irodalomban miként küzdött a haladás ellen, meghatározva a nemzet identitását és modernizációs folyamatait (*Against Progress: Utopia, Idyll, Nostalgia and Melancholy: National Identity and Modernity in Slovak Literature, 1880–1900*). A szlovák irodalom a századfordulót megelőző két évtizedben az 1840-es években kezdődött nemzeti ébredés hatása alatt állt, a modern kultúra viszont ekkor formálódott. A szlovák kultúra alakítóinak szembe kellett nézni a historicizmus, a kifejezetten szlovák kulturális hagyományok hiányával, így a „szlovákságot” be kellett építeni a múltba is. A szlovák kultúra ekkor a cseh és a magyar nemzetépítéssel versenyzett. A szlovák kultúra koncepciója azután fogalmazódott meg, miután a politikai törekvések 1848–1849-ben vereséget szenvedtek (L’udovít Štúr esszéje szolgált a fő útmutatóul). A 19. század végi írók a nosztalgiával és a melankóliával nemcsak létrehozták a szlovákok mitikus korszakát, hanem sikeresnek bizonyultak abban is, hogy – az „aranykor” közösségére utalva – egyfajta kollektív „egót” teremtsenek. Esztétikájukban a modernitással szembeállították a nosztalgikus szépséget, illetve komoran távolságot tartottak a jelennel szemben. Az írás felhívja a figyelmet a társadalomtudomány klasszikus kérdéseire, a struktúrák közötti feszültségekre és interakciókra. Más szavakkal: ezek a speciális strukturális feltételek meghatározták-e az irodalom profilját, továbbá ezek a kulturális alkotások segítették-e valamilyen módon a konzervatív társadalom megőrzését?

Horváth Csaba *The Lost Land of Ours: The Image of Košice in the Works of Sándor Márai and Dušan Šimko* című írásában érdekesen közelíti meg témáját. Két különböző korszakból származó, két különböző nyelven írt munkák alapján veti össze a Kassáról kialakult képet. Márai az Osztrák–Magyar Monarchia idején született, és 14 éves korában költözött el Kassáról. Az 1930-as években napvilágot látott írásaiban nosztalgiával szólt a városról. Šimko a prágai tavasz után hagyta el Csehszlovákiát, Baselben telepedett le, majd 1984-ben *Kassai maraton* címmel megalkotta a város két világháború közti kollektív emlékezetét. Mind a két író saját identitást adott a multikulturális városnak, s túllépett a nemzeti narratívákon. Szemléletük a város és környezete többnyelvű és multikulturális világán alapult. A dolgozatot olvasva óhatatlanul felmerül a kulturális-irodalmi „birtokbavétel” fogalma vagy az a formula, miszerint az irodalom más módon folytatott politika is lehet.

Pilkhoffer Mónika dolgozata (*National Stylistic Aspiration in the Architecture of the Austro-Hungarian Monarchy*) rávilágít arra, hogy minden bizonnyal az építészet a leglátványosabb és legrepresentatívabb módja a nemzeti identitás és szándékok kifejezésének. Megfigyelhető ez a lengyeleknél („zakopanei stílus”) és más, nemzeti függetlenséggel nem rendelkező nemzeteknél is. Lechner Ödön – a növényvilágból és a népművészetből vett motívumokkal – egy új ornamentikát kívánt megalkotni, aminek segítségével idővel kialakul a függetlenséget, illetve az arra való törekvést szimbolizáló nemzeti stílus. A keleti motívumok felhasználása is többet jelentett, mint a divatos orientalizmus egyszerű követése. A nemzeti stílus az Alföldön vált a legnépszerűbbé, ahol több soknemzetiségű város is volt, ami újabb kérdéseket vethet fel.

M. Szabó Alexandra írása a zsidó mint a magyartól különböző kollektív nemzeti identitás megnyilvánulását vizsgálja Zsolt Béla négy regénye alapján (*Béla Zsolt, the Hungarian “Sociologist of Jewry”*). A regényeket olvasva nyomon követhető a magyarországi zsidó közösség helyzetének és szociális körülményeinek alakulása a két világháború között. Zsolt családjától eltérően fiatalkorában hitt a magyar nemzeti identitás fontosságában. Részt vett

az első világháborúban, majd 1921-ben költözött Budapestre. Baloldali eszmék és a *Nyugat* urbánus írói hatottak rá. Ideológiai alapon szemben állt a népiekkel (antiszemitáknak tartotta őket, akik viszont zsidó propagandistának őt). Műveinek középpontjában a zsidó identitás – mint a személyiség fontos összetevője – megélése és a magyar társadalom zsidókhoz fűződő rendkívül bonyolult és sokoldalú viszonya áll.

Dagmar Kročanová tanulmánya – *The Role of Theatre and Drama in Building the Slovak National Identity in the Interwar Period* – sikeresen hívja fel a figyelmet a színház felvilágosító és eszmeközvetítő szerepére. A színház – mivel alapvető eszközei a szenvedély és a leplezetlenség – talán az egyik legnagyobb közvetlen hatású, mély érzelmeket kiváltó művészeti forma. A szlovák színház intézményrendszere az 1920-as évektől alakult ki (a Szlovák Nemzeti Színház 1919-ben jött létre). A Szlovák Nemzeti Színház sorsa összefüggött a korábban kulturális téren a németek és a magyarok által dominált Pozsony szlovakizálásával. Ugyanakkor a szlovák nemzeti kulturális törekvések szemben álltak a hivatalos ideológiával (csehszlovakizmus), amely a szlovákokat nem önálló nemzetnek, hanem csak az egységes nemzet egyik részének tekintette. 1932-ben jött létre a Nemzeti Színházban az önálló szlovák társulat, 1932–1939 között két (cseh és szlovák) tagozat működött. A színház végső soron sokat tett a szlovák kultúra fejlesztéséért.

A kötet 33 tanulmányának tanúsága szerint a nemzeti identitás alakulására e három térség valamennyi országában nagy – fékező – hatást gyakorolt a gazdasági és társadalmi modernizáció megkésettisége, valamint a nemzetiségi és regionális diverzitás, nem utolsósorban pedig a múltbéli belső és külső politikai és katonai konfliktusok öröksége, amely a gyógyító megbékélés hiányában nemhogy eltüntetni, de olykor még behegeszteni sem tudta az érintett népek (társadalmi csoportok) által egymásnak okozott sebeket. A dolgozatok jelentősen hozzájárulnak az egyes kérdések jobb megismeréséhez, és – régiókban, ahol például Latin-Amerika fejlődése kevésbé ismert – a későbbi kutatások kiindulópontjaiul szolgálhatnak. A kötetet csak ajánlani lehet mindenki, nemcsak a történészek, hanem a más diszciplínákkal foglalkozó társadalomtudósok számára is.

*Maximiliano Gabriel Gregorio Cernadas – Mirjana Polić Bobić – Zeidler Miklós**

* Gregorio Cernadas, Maximiliano Gabriel: irodalomtörténész, az Argentín Köztársaság magyarországi nagykövete; Polić Bobić, Mirjana: a Zágrábi Egyetem BTK Romanisztika Tanszék egyetemi tanára; Zeidler Miklós: az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék habilitált egyetemi docense, a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársa.

In memoriam Simon István (1960–2019)

2017 késő őszén, mikor eszünkbe jutott a konferencia ötlete, ő volt az első, aki igent mondott. Pedig akkor még csak annyi volt biztos, hogy a fasizmus létrejöttének 100. évfordulója alkalmából magyar–olasz tudományos konferenciát szeretnénk szervezni Budapesten. Istvánnak tetszett az ötlet, nyomban gondolkodni, majd dolgozni kezdett.

Sokan ismertük. A Magyar Országos Levéltár, majd pedig a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára munkatársaként hosszú évek óta az MSZMP-iratok referenseként dolgozott. Kutatási területe a magyar és a nemzetközi szociáldemokrácia 1945 utáni időszaka volt. Sokat foglalkozott az olasz baloldali mozgalmak történetével, éppen egy Berlinguer-könyvön dolgozott. Felkészült, alapos, ugyanakkor halk, szinte láthatatlan történész volt. Szerette a hivatását. Elegáns volt, könnyed és hihetetlenül tájékozott.

Köztudott volt róla, hogy rajong Itáliáért. Szerette a nyelvet, amelyet ő is megtanult – olaszul tudni kell, mondta sokszor –, imádta a kultúrát, és biztosan igazodott el az olasz jelen történeteiben is. Piros-feketében látta a világot, és mi, a barátai, ezt a tulajdonságát is nagyon szerettük. Az AC Milan és az olasz labdarúgás szurkolója volt.

Évek óta küzdött a szörnyű betegséggel, soha nem adta fel. Kétnapos tanácskozásunkra nagyon készült, hetente egyeztettünk előadásáról, amely a magyar szociáldemokrácia fasizmusképpével foglalkozott a korabeli szociáldemokrata sajtó írásainak alapján. Sőt, igazi „tifosóként” futbalszerető olasz kollégáit külön, személy szerint köszöntötte volna. A Mindenható azonban másképpen határozott.

Röviddel a konferencia előtt értesített minket, hogy a kezelések okozta gyengesége nem teszi lehetővé, hogy részt vegyen a tudományos tanácskozáson, de elküldte előadását, mert fontos volt számára, mert megbízható volt, alázatos és kötelességtudó. Gondolatai így természetesen elhangzottak 2019. március 21-én a magyar–olasz konferencia plénuma előtt. Utána már csak egyetlen alkalommal beszélünk. A hangja végtelenül fáradt és meggyötört volt.

Sokan ismertük és szerettük. Jó ember volt, humanista, aki tántoríthatatlanul hitt abban, amit Enrico Berlinguer így fogalmazott meg: „A világ, még ez a mai szörnyű, bonyolult világ is megismerhető, értelmezhető, átalakítható, és az ember szolgálatába, jólétére és boldogságába állítható. A küzdelem ezen célért olyan feladat, amely méltóképpen képes megtölteni egy életet.”

Andreides Gábor – Juhász Balázs



HU ISSN 0083-6265

Kiadja a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet
A kiadásért felel Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
a BTK TTI tudományos információs témacsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Térkép: Nagy Béla
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy